M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No $\frac{\text{Ref.}}{\text{Ser.}}$ 599 C

Title : Nyāya—
A book on

599 c

अथयथाहुः स्य इष्टत्वेनतदितिविषयत्वेकिंमानेनत्रबलवदनिष्टाजनकत्वमपिलिंगविशेषणं भ्रम
हननजलताडनादौव्याप्तिवारणायकृत्यत्वस्यापिनइतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनताविषयत्वात्स्यानुमानिक
त्वेनविधिवाक्यादनुपस्थितत्वेनत्वधकारानरोपस्थितस्यैवतस्यलिंगविशेषणत्वेइतिसाध्यत्वस्य
पमैत्राकाचापत्तेस्तदेवतस्यापिलिंगविशेषणत्वमेसवादितेनपहापारविषयत्वंयत्नोयस्य
पनेष्टनइत्यादिप्रयोगेव्याप्तिवारणायाधिकएवंभ्रमहननेकलंजनत्वेणापिविशिष्टनिषेधानुपपत्ति
रेवतत्कार्यत्वात्कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनविषयत्वादितिदिक्ततूच्येतशब्दमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्र
कारकत्वादिष्टसाधनताप्रकारकानुमितिर्वदिष्टावर्ज्जकस्वर्गसाधनताज्ञानमितोभवतिनेत्यस्त्व
रसमाहुःविधिरत्रानेकधातिघतेक्तविक्रियाविधियथाइष्टप्रजेतेतिकविसेर्वेधविर्यथाध्येया
ष्टाकपालोसवनातितःविद्धिविशिष्टविधिर्यथानजाणमलत्वद्दासायानकःस्यादितित्रत्रहिनानूय
जेषुरतिवद्ध्युदासलक्षणयाजाणिमलवदत्यवविशिष्टसोविधिरवायमनयगनिवाचह

ना.नि.प्र

श्रा।४। त्रज्ञारण्यमलवत्त्वात्योर्विशिष्टवासोनिषिध्यते विशिष्टवासोनिषेधविशेष्यवासोनिषेधेप्युपर्यवसानं
भस्यात्प्रसज्यपापत्तेरेकैव विशिष्टस्योपादानापत्ते श्रुनाप्येकविशिष्टमेव निषिध्यते वाक्यं ग्राय
चेत्र विशेषणमात्रनिषेधेप्येतैतऽतएव श्रुवासमासवितस्यमिति श्रुतिरत्रमूलमितिमहोक्रमपि सं
गच्छते निषेधकवाक्यविधायकमूलकत्वानस्यादिति विरूपविधिर्यथा मितसितोस्नायादित्यत्र
नित्यविधिप्राप्त एवस्नानहृपकलार्थं देशाद्युपेतगुणो विधीयते इति विकालरूपगुणविधिर्यथा
मध्याह्ने एकोद्दिष्टं कुर्वीतेति विकालरूपगुणविधिर्यथा गोदोहनेन पशुकामस्येति विकाल
विशिष्टकर्मविधि[illegible]परपक्षेप्राईकुर्वीतेति विकर्मविधिर्यथा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ठास्वा
मन्नयजेतेति विनियमविधिर्यथा याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इति अत्रहि न
नार्ज्जने विधीयते रागप्राप्तत्वान्नापूर्वार्जनस्य याजनाद्युपायः स्वाधूपवक्षस्यापि रागप्राप्तत्वादप्र श्रा।१११॥
प्रप्येतस्य विधेयत्वान्नतथात्र प्राप्तेतरोपायनिषेध एवात्र विधेयः परिसंख्या विधिर्यथा पंचपंच

दी २

नखाभक्ष्या इत्यत्र न च भक्षणविधानं श्राचार्याणां तद्भक्षणं रागप्राप्तमेवेति न तदितरपंचनखभक्ष्या
निषेध एव विधेय इति नियमपरिसंख्ययोरयं व्यवच्छेदविधायकत्वाद्भेद इति चेदत्र वदंति धे३
यत्र क्रियायां विकल्पेन प्राप्तस्य कस्यचिदत्र नियमः यथा धनार्जने नैकस्यामेव धनार्जन
क्रियायां याजनप्रतिग्रहादयो मिलिता अवायं तेयाजनप्रतिग्रहादीनां एकस्य धनार्जनस्य ।ग
मेलनावाप्तपरिसंख्यायां तु नवंश्राद्धकादिमांसेन निर्मितस्यैकपिंडस्यैकस्यां भक्षणक्रियायाम
प्यसंतवास्तिदुष्टे विधित्वं पतमेवा नियमस्यात्त्रिके सति न त्रवाच्यं त्रवपवशाद्दोषपरिसंख्या तु
श्रा।५। न्नतइतियद्वनाद्दृग्ज्ञानं नविकल्पेनापाप्तत्वात्कस्य च वेत्रोहतः प्रतीयमानतया रागतो मनचेयाथा
ग्रसिध्यति नहि प्रयाप्तमेकाच्चयत्र रावृत्य नियमस्त्वेषां समुच्चयः संत्तवत्ति तथा चात्रेतरोपायन्फल
स एव प्राह्णताप्पयं प्राप्तानया किंतु प्राह्वचत्र न प्रवर्तते यद्ययं त्वस्यामस्य वह्नि जिज्ञासवि पति २
न्नमोमास्त्रि तद्ग्राद्वकाद्य्विमस्यायांतु नवंतत्र भक्षणक्रियायो पैचपैचनखाद्यपताते त्रयादितरपें

शा·विं·व
२

वनस्वाध्ययोनक्तदेशेतद्धर्मगस्यात्तत्रसमुच्चयमेसवात्मथावानुच्यगस्यापैवमवभङ्गणानिषेधो
त्रवाक्यार्थएवएवंवसङ्ग्यपेवषदयोर्विरोधलक्षणतेनपैवेतरपैवनरवालक्ष्याइतिवाक्यार्थः।
सिध्यतिातथावापस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनाद्दसावविधित्वाचनियमापि
स्वयादोषत्रयवतीपरिसंख्यानच्यगस्येतितत्रदैविध्येयाजमादिजन्यतत्तद्दर्शनेअतोपायीक्ष
दास्याथलत्वंचेपिक्ष्यादिनिर्जियेदेवमस्यात्प्राप्तेरनच्यगस्याानियमेपिनिषेधस्यैववाक्यार्थत्वो
विस्याधृश्यासुष्यादितिरङ्र्ययेदेवतङ्ग्याङ्नेतस्सैवंधकदासात्तावादिति॥ प्रसंगादाहयेतिय
गु४ द्यपितत्कर्मेनैवविधिष्ठकार्यत्त्विमात्तवसमात्तव्याहत्तक्रियात्वयेवतथापिकार्यत्वेतासुसिद्धेलि न·
ङर्थेमात्रेयेवविप्रतिपत्तिर्वीध्याइष्टसाधनत्वैविधिरितिन्यायमततन्माक्षप्रामवादनवावा
थीयघटैपादानिकसाधनत्वादिकेपरमतेयागेप्रवर्तेतयापिप्राथमिकेशरैपाद्धितात्वयवार्थे श्री॥२
मत्तिप्रेत्येदवार्थ्याहत्येतिइष्टसाधनताज्ञानात्प्रामित्यर्थःस्वर्गेतिस्वर्गकामस्यनियोज्यस्यानियाज्य

शा·विं·व
२

र्गकामस्यादिवाक्येतावदिष्टविषयत्वेनस्वर्गफलवदिष्टप्रतिपादकेनवेदमत्यार्थंभवतिनेष्ट
परिनिष्पन्नयइतियावत्किंचिदिष्टार्थत्वेनैवतस्यासदस्यकामनाहितावत्काम्यार्थेषसाहिस्वर्गस्तवंना
शा गु४ तस्साधनेऽस्याप्ययतााविपुलतःकार्यतांविधेयत्त्रोत्याधाधिकारिणोप्रवर्तकस्वर्गमभ्यत्तीतिएवंयागो
पायतयास्वर्गार्थःस्वर्गिहेत्त्वेनाहएवंनियोज्यपतयपुरुषापिस्वर्गार्थएवेतिनपुंसकःकर्तृत्वेन
क्रियायामन्वयःवकृत्यादिनस्वर्गप्राधान्यस्तेगापत्तेःनदाहिस्वर्गकामकर्तृकोयागइत्यत्रापिस्वर्गस्य
कर्तृकोटिप्रवेशादुक्ताचार्यार्थवप्राप्तिःनन्दुयजेतेत्यनेनोक्तात्तावन्नासिद्धेनप्रातिपदिकार्थेनान्वीयि
तइत्यर्थकोदावलाचनदनुयात्यिनालिङ्ग्यसंख्यापिएकअन्ययापासवाद्रएवंवएकेवसंख्यान्वुयि
भि तुम्पायानिष्ठायतइतिन्नात्त्वमपिसामानात्तिकरणेनयावत्तावनान्वयेनषुत्वपुंस्त्वसवन्त्रान्वीयतया श्री॥१॥२
गपदेवाधिकारविवेचनानन्तरयत्क्रियाकारिणोलापसवलेकल्पापाग·नत्क्रयमेवमितिचिन्त्य।पश्चात्कर्तृपद
दिनोप्यन्वयस्योपगमनसर्वेस्यापपत्तेःअतएवेकारस्याघ्रतथेवसिद्धमिद्धमितिवदंति।ननुनिरुक्त

त्वेनयोरन्वयबोधस्तत्रयोग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः अत एव मित्यनन्त्राह कामनेति विशेष्या
वों न्वयिनो विशेषणान्नुपपन्नेरित्यर्थः॥ नव कामनोपलक्षणमेव अकामव्यावृत्तोपलक्ष्यात्ताववि
शेषणेचेवाधकास्तावान्नन्नुकर्तृत्वेनाधिकारित्वेन वा तदन्वयसंत्तवेकिं नियोज्यत्वेनेनिचन्निम
मवायिचतूपस्यकर्तृत्वस्य स्वर्गादिफलसंगित्वलक्षणस्याधिकारित्वस्य च कामनां शेनन्वयेन्नवक्ति या४
जनकत्वेनकर्तृत्वान्नेनैवान्वयोस्तन्तत्र विशेषणाभूनेकामनायामपिअन्वयथा बोद्धव्यान्वयापिकथ
दृप मिनिवाचीनहि यायनर्थव फलकामनागुणुनयमाद्धात्वर्थयत्नेहेतुः किंतु मम इदं कार्यमितिवाधद्दा
रत्यस्यापि नियोज्यत्वमेव स्वर्गकामादितिवदंतिष्ठ्ये तु श्रुतिविहितकाले नाश्रितेसति फलकामना
वत्त्वमिष्टोपायताज्ञानवत्त्वं वाधिकारित्वं तत्त्वकामिनो यागे न संस्तवेतिनस्य द्वारेण कर्त्तास्वर्गस्य कि
मिकत्वान्नेनवफलस्याप्युपलक्षणेनाधिकारित्वेनान्वयोस्तिनिवाचीफलवत्त्वेह्यधिकारितात्तथाच
तस्यक्रियान्वयेसतिप्रयत्नोसत्योफलवत्त्वमित्यन्याच्याश्रयोतनापिकर्तृत्वेनान्वयः तयाहि

मा २
नियोज्यत्वमनुपस्थितं कथमन्वयप्रकार इति चेन्नायोग्यतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थित एवेतरान्वयप्रतिय
टि छिन्नेतरत्वयन्नस्ययोग्यतावलादेवोपस्थितेः संसर्गरूपतयैवतज्ज्ञानमित्याहुः॥ वोद्धव्येवोधजन
कत्वेकामनायाः साहात्तदोधोपयोगबाधान्नद्वारेहस चेति साद्दृश्यनकत्व बाधेद्वारानुपस्थित्याका
मनायांतद्रूपोसंभवीततोद्वारोपस्थितिर्वाच्या द्वारं चेष्टसाधनताज्ञानं तदसंभवे योग्यताज्ञान
दा है विरह इत्यर्थः तदेवं चेति योग्यतायोग्यताज्ञानं अन्वयेति योग्यताबललब्धान्वयप्रतियोगित्वेत्यर्थः।
अन्वयरूपतयेत्यर्थः इत्यन्योपयपितन्मतेतदोपादानिकेनत्रावदंतथाप्युपादानस्य कृतत्वा
जन्यतयाङ्गादत्वास्युपगमादेनदुक्तं स्वर्गेति। सादुःस्वर्गसाधनतादिरित्यर्थः अन्यथात्रिपातो
दोपतोव्यापन्न इत्यव बेयं॥ नचकाम्यस्थले निषिद्धेष्टसाधनत्वोर्तानंविनापि तन्मते नित्ये कार्य
तानुद्दिनिपाज्यत्वस्यन्नसावदिति वोध्यं नन्विति॥ नयाचनयोग्यताज्ञानविरह इत्यर्थः यथात्वेन
तथाव्याख्यातयोग्यतास्वलक्षणेनेतिशयमज्ञानस्यासनवादितिसावधाः संस्कारस्यचेति अयोग्य
स्ययोग्यानुपजत्ववाधाभावाकथइतिसावधाः अयोग्यत्वइति याग्यादित्रिपापाअयोग्यत्वेतकोचराय
नित्ये ४६४

यागे

त्रिं॰ना॰त॰ जमानस्यप्रयासो विफलः इत्यर्थः। ईश्वरस्य तु कार्यतावोधनाय प्रयासो विफलः इत्यन्येन स्वेति
तथा च यागः स्वर्गकारणमेवनेत्यर्थः यागः स्वर्गादि फले ज्ञातया तत्साधनेप्रवृत्तिरिग च धीविशि
रिति ष्टः वैतदर्थितयागे प्रवृत्तिर्नसदुक्तौ नु वेव विशेषस्य स्वर्गसाधनताज्ञानजन्य विकीर्षायाग
४ स्त्वन्येन नुन्या यन्नये च घ स्वर्गार्थितये योगप्रवृत्तिस्तदा प्रथमं तदनुपस्थितौ फलमेग वाध
कविघ्नः स्यात्स्वर्गार्थितया चेत्तदायागेन विशेषाद्विनगमनाविरहात् दंगत्वेन स्यादिति चन्नो स्व
र्गार्थितया विशेषपिफलसमभिव्याहारे तत्र विधिवाक्ये प्रवर्त्तनेन तत्र धात्वर्थनिर्णयादित्वके मितिः
प्रथमसाधनत्वे नेष्टसाधनत्वेन यागविधिप्रवृत्ताव हर्व कल्पनेत्तरम् इष्ट रूपेष्टसाधनता
ज्ञानाद्योग प्रवृत्तिरित्यन्ये तदुत्तरमेवाग विधिप्रवृत्तिरित्याहुः। ननु विशेषज्ञो नैविना कृतं सामान्ये
कथमित्यत्राह वस्तुगत्येति विशेषज्ञानमस्त्यूवविशेषरूपज्ञाभाननियमोऽसिद्ध एव अत एव घ
टत्वेन नीलघटादे विशेषस्यभानमित्यत्र न तु नीलघटत्वाद्यतिरिक्तघटत्वं च तद्भूनयाति श्री॥४॥ ४
रिक्तसाधनत्वं नास्त्येवेत्यत आह। यदि चेति। योग्यमयोग्यं चेति न च विरहपदमत्यतामावपरं त
न्निश्चयस्य प्रत्यादितिभावः। अन्याक्षइतिन च निन्यनि दोषि चेन चेद तत्र दनुमेपंतस्यैव ज्ञ

आ४

संभया

ते॰

यमं दुद्वैयत्वादौ न स्तुतः सर्वत्रतन्निश्चयात्तत्र सोऽयोग्यमेनेति स्वावछेद संगादि तितन्मते संसर्गागहे च्छिया
यन यमन्यूपेत्योक्तं न नु योग्यता संशयः स्वाद्य धीहेतुश्चस्वरूपसती च योग्यताप्रमा हेतुरित्यरुचेराह
किं चेति सामान्यघटितद्वयविशेष मधिनि यमोयं वोध्यः छिदेतरेति इतरत्व प्रकारक घटज्ञान
चदित्यर्थः। अत्रेदं चिंत्यं यथाच्छिद्रवोधेछिद्रेतरत्वेन घटधीस्तथा सा ज्ञात्वा वाधे तदितरकारणत्वेन घ्रा
णानुपस्थितावपि धीरस्तु तस्यापि विशेषत्वान्न किंच परं पूर्वासाधनत्वेनापि धीरस्तु छिदेतरत्व वदे
ग्यतावच्छेतन्मते तदुपस्थितिसंभवात् न च परं परायच्छवे स्वप्रागननुभवान्नोपस्थितिनिति वाच्यं
न हि तन्मते न्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिरन्वयबोधांगा इष्टवाच्यत्वेपि तदनन्वय प्रसंगात् कार्यत्वे
न घटादेरेवच्चानिर्ग्रह विषयत्वेन पदार्थस्मरणे तस्य च विषयत्वात् तथा च परंपरासाधनत्वप्रका
रकोपस्थितिर्वोध्यास्त्रमानप्रकारेण हेतुत्वात् तत्साचनदुर्लभा वाक्यार्थज्ञानकाले च योग्यताबलात्प
रंपरात्वेनाप्येवमेवत्रासतां किमपूर्ववाच्यत यानवपदाज्जन्यतयासोपूस्थितिनो गे छिद्रेतरो
पस्थितावपि तुल्यत्वात् दितिन्यतंनिरस्यति एतेनेति संस्कारस्यापि सर्वस्य न तथात्वमतः आह उप
टोरिति प्रथमहरणएवे लिंडत्वं गिमहरणएवेत्यर्थः। रतदपिनिर्विकल्पकानपेरूपस्तै ॥ अनु

किं॰

प्रथमद्वितीयरूणारूणएवेत्यर्थः। तेनानुमित्यनंतरपरामर्शानुमानव्यवस्थायस्वेन यदृत्पाकुः। न्यो ननुना
न्योन्याश्रयो यथा स्वर्गकामान्यथानुपपत्त्या लिङः कार्ये शक्तिस्तथा न तत एव धर्मिकल्पनानान इतिन्याया
क्रियापारवस्थायित्वं कल्प्यतामित्यरुचेराह व्याप्तेति क्रियातावत्फलपर्यंतो व्यापारः फलं चावछेद
कं तत्र यजेः स्वत्वध्वंस इति तन्नाश्यो यत्नार्थः सिद्धः क्रियांतरवदिति लोकसिद्ध इति कत्वापाः क्रिया
यानस्थैर्यं कल्प्यते धर्मिग्राहकमानाद्यादित्यर्थ इत्याहुः तथा च प्रमाणांतरबाधेन धर्मिणां कल्पनापि आ
पत्ती अन्यथाप्रतीतध्वंसानाम विलोकतिरोभावमात्रकल्पने सांख्यमतप्रवेश इति भावः। एवमन्तेन
वस्थापि स्थायित्वे संस्कारोपि न कल्प्यते तत्पात संस्कारस्यैव तत्प्रयुक्तः स्यादित्यपि बोध्यं। तदस्कः शंकते नन्वि
नि पित्त स्यादृष्टांत संध्यामुपासीतेत्यादावपि देवताप्रीतिर्वान्यत्रावच्छेत्ताद्वारमित्यपरिमामः ननुमानांतरे श्रीः ५
तत्रस्यादित्याशंक्याह न च लिंगवाविशीतत्वादिति विशेषितस्मरतित्यादेदानुमेय इति वाच्यं अनुकूलतर्को
भावादितिभावः यत्र चेति न च यत्र विशिष्टोरित्यस्ति तत्र कागतिः मानाभावादित्याहुः नच वरुणप्रीतिरित्या
दोकागतिः तत्रापि प्रीतिविशेषवाचकत्वकल्पनात वस्तुतः पूर्णे यागे देवताप्रीतिरित्येतरादृष्टं विनाक
येन निर्वाहः तदनुभवजनितसंस्कारस्य स्वजन्यस्मरणादिनानाशे फलाभावप्रसंग इति बोध्योअ

न्योन्याश्रयादिति। इज्यार्थकमज्यन्वये सति देवेनाचैतन्यसिद्धिः स्यात्सिद्धौ च इज्यार्थकमन्वय इत्यन्यो
न्याश्रयादित्यर्थः तुल्यन्यायतया शंकते नन्विति आग्नेयोष्टाकपालो नच त्वमावास्यायामैंद्रं दधित्व
त्यमावास्यायामित्यादयः षडुत्पत्तिविधयः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति विधिः। व्याकार्यार्थे तंप्रधानाद्
वैप्रतिद्दधिहोमादीनां साधनत्वं बोधयंति प्रतीते च तेषां तत्साधनत्वे तन्निर्वाहाय यदुत्पत्त्यपूर्वो
णिकत्वात एवं सर्वेत्वप्रधानीभूतमपूर्ववाच्यमुत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यानां वतिनु सिद्धांतः सनस्यात्क्रमि
कंप्रधानाद्वैप्रतिकृतिकानामाग्नेयादिकर्मणामयोग्यतया साधनत्वग्रहासंभवादित्यर्थः काम्य इति
फलस्यात्कटरागगोचरतया तत्करणेच्छमः फलनिरस्कासर्वेबोधककाम्यप्रधानविधिरेव तत्पाच
प्रथमप्रवृत्तात्तस्मादपूर्वप्रतीतस्य च द्वार स्वर्गं प्रतियागस्यैव नियोगं प्रत्याग्नेयादीनां कारणतास्त्विति
प्रतीतावेवाग्नेयादीनां नियोगसाधनता बीरुदेति तावत्पर्यंतस्काप्यव्यापारस्य वेत्वं पाया योग्यतापा
रानान ननु अयममुत्पत्तिविधिप्रवृत्तिरिति भावः इत्यरुकुः न च्चित्येन हिस्वर्गप्रति स्वसाधनत्वं नयावद्धो
रीस्तमापूर्वानुपस्थितो परमापूर्वकारणताबाधे कथं योग्यताज्ञाने कथं समस्तसाधनताबाधे परंपरा
साधनत्वप्रकारकधीः नच तज्जातीयपरमापूर्वोपस्थितोस्का विव्यापारवत्त्वरूपयोग्यतानिश्चयसंभव

का॰
सा॰ चि॰ स॰
८

इति वाच्यं। तज्जातीयसंस्कारात्सुपस्थितौ उक्तयोग्यतानिश्चयसत्त्वे प्रधानापूर्वस्यापि तास्यत्वेनाप
त्तेः। तन्न। तज्जातीयमिति चेत् न सर्वथा साजात्यस्य प्रकृते असंभवात्। गुणत्वादिना साजात्यस्य तत्रा
पि संभवात्। प्रकृतेव तन्न योग्यताघटकं तुल्यमिति। अत्राहुः। देशान्तरे पत्नोग्यस्वर्गजनकं विना क्रि
क्रियायाः साक्षात्साधनताबाधे युक्तस्तत्र योग्यताज्ञानविरहः। प्रकृते च परमापूर्वे ज्ञातिसौख्यादपि ष
कां हेतुत्वसंभवे योग्यताज्ञानसंभवः। न च यौगपद्यं पालावान्न तथा अत्रित्विग्भिरेकदानेकैः क्रियमाणा
नां यौगपद्यस्यापि भावात्। अग्रे च षष्ठस्यामेकू कर्तृकत्वप्रतिसंधाने अन्निमाग्निमसमवायप्रथमनाशाय
नुपपत्त्या प्रथमगृहीतसाधनतानिर्वाहार्थमुत्पत्त्यपूर्वकल्प्यत इति तदिदमुक्तं तद्वारेति तत्स्वतीयत्व.
यद्यप्रतिबन्दिमात्रं कर्तेनन्वि[illegible] तथा [illegible] नरकविशेषः। तथा चाज्ञतयां गतिः सामर्थ्यातिनाव
ः निपतमिति अन्यथासिद्धि[illegible] परहितनियतपूर्वोपपर्यमित्यर्थः। तेन मध्यवर्तिकल्पनेनि वेहति
अन्यथा दंडरूपादौ तत्कल्पनापत्तेरिति भावः। नन्वेतदपाभ्युविनाशिनो मध्यवर्तिज्ञानं विना योग्यत
या दुर्ग्रहा। अन्यथा अन्यथासिद्धिपंचकरहितनियतपूर्वोपपर्यं च स न तस्य कारणत्वस्यापि बाधका
भावात्। इतेने व्याप्तिकैः। एतेनोक्तस्य मध्यवर्तिज्ञानं विनाग्रहसंभवे [illegible] साधनता दुर्ग्रहा साक्षात्स ग्रा॰६

हभावनिर्मितातत्सहनावश्च न दृष्टिकस्येति व्यापारनिर्मितशरीरमेव यागस्य स्वर्गसाधनत्वं
तत्कथं व्यापाराप्रतीतो प्रतीयतामेकदेशस्यापरित्यादि तिपरास्ते एवमप्यनन्यथासिद्धनियतपू
र्वसत्त्वादिरूपकारणत्वबोधे बाधकाभावात्। तिधानादिति। अत्राहुः। उक्तलिंगानियतपौर्वापर्यमात्रं बोध्य
तेतस्यान्तावगुरितव्यमिति निषेधकवेदभागेनावगोरणाभावविषयकापूर्वकार्यत्वबोधिते तद
न्यथानुपपत्त्यावगोरणस्य यातनाहेतुत्वनिबंधनं सर्वेत्वमित्यनुमीयते न त्ववगोरणस्यानिष्टसा
धनत्वं विना तदभाविषयकापूर्वकार्यत्वमुपपद्यते प्रत्युत रागप्राप्तमवगोरणमेव कुर्यात् न यावोक्त
कार्यानुमितकारणत्वनिर्वा—यदुरितकल्पनं प्रागेतु नैवमि तिनप्रतिवेदिरितिदिक्। इहलि तिनत्र
योग्यताज्ञानविरहादिदोषइतिन—न्वयमित्यर्थः। इतोपि प्रथमे न क्रियायां कार्यत्वान्वय इत्याद
किं चेति नित्ये व्यभिचारात्। तदाह काम्यमिति काम्यव्यभिचाराद्। काम्यादन्यदिति न च पाकत्वोत्पाकः कार्य
इत्यनुमितौ व्यभिचारः। तन्मतेन तत्रापि तदपेक्षाभ्युपगमादित्याहुः। न च तन्मते साध्यत्वसाधनत्वयोरेक
दाभाने विरोध इति वाच्यं। तेदनाविरोधादित्याहुः। अवच्छेदकभेदमादायादोष इत्यन्ये। काम्यतिनयावन्या
व्यवहितपदं व्यर्थमिति भावः। पत्रेति ओदन इति शेषः। पदिति भोजनमिति शेषः। ओदनांतरेति तस्या

६ सिद्धत्वेन काम्यत्वमित्यभिमानः ओदनविशेषवतीति यत्किंचिद्विशेषवसिद्धैव सामान्येन विशेषादिति ना
वः आशयमविद्धान्नोक्तेनन्विति आशयमुद्घाटयति पाकस्येति नन्वेवमपूर्वस्यापि कर्तव्यतया नचेत्
काम्यान्यवहितसाधनत्वेन त्वयमत दोषकान्तावादिस्वरूपेण ह्युपवेति पत्वेति नवपत्रेना द्वासाधने एव
कामिन इति समव्यभिचार इति वाच्यं परंपरासाधने इष्टत्वाद्यागेन केवलावतः कामिपदेन विवक्षितत्वा
त्वं नैवास्थिरत्वनियोपारस्त्वन्त्रमयता कामिना यत्र यागः कर्तव्यतया बुध्यते तत्र व्यभिचार इति वाच्योप
रंपरासाधनेऽप्रवृत्तिविषयेऽनु विनाशित्वेऽज्ञानबलेन कामिनो विशेषपात विवादविषय इति प
तत्रसप्रहायमते लौकिकलिङ्गं शान्तेः सिद्धसाधनतावारणाय एवस्यापि क्रियात्वेन सिद्धसाधनादाह
समभिव्याहृतेत्विति न वा ज्ञगुरेदित्यत्र व्यभिचारः लिङ्गिः शेषहेतुत्वे तात्पर्यं न लिङ्गः पत्स्वप्यमितिन न्वेत्
सिद्धसाधनं कार्यत्वस्यानुगतस्य कथं न लिङ्गः पत्स्यापि स्वतस्य कदाचित्क्रियान्वैयात् एवं च हेतोः यपि
विशेषणत्वकार्यत्वे मात्रस्यैवाव्यभिचारादिति वेन्न लिङ्गन्याकार्यत्वोपस्थितिः तत्र क्रियान्वित श्रीः ०
कार्यत्वबोधिकालिङ्गन्यकार्यत्वोपस्थितित्यादित्यत्र तात्पर्यमिति कार्यत्वान्वितइति लिङ्गन्य कार्यत्वस्य
कारकवाधविरोधा इत्यर्थः लिङिति ङंतरा ददातिपापत्यादित्यर्थः लिङ्गं पंचविधिलिङ्गं अतोना

वगुरेदित्यत्र व्यभिचारः दूषयति न त्रेति तथा च बाध इति भावः कुर्यादिति धातुप्रत्ययोपस्थाप्ययत्न्योः प
रस्परमनन्वयादिति भावः न चानिदर्शनान्वयः भिन्नप्रकारकोपस्थितिं विना तदभावात् अत्र बाधोपि बाध्य
नानुतद्यादृशोहेतुर्वाच्य इति नव्यभिचार इत्यत आह वेदस्येति प्रपमानुमाने वेदस्य विवाधकार्यत्वादेवोपा
वच्छेदकतया प्रागेव सिद्धेः रूनयानुमानयोः स्यात् अयमेव संबन्धः न वा भिन्नप्रकारकत्वाभ्यामनुवादकत्वं त
तापक्रतेपितुल्यं तस्मात्प्रथमदूषणमेव तात्पर्येण सिद्धेति वृद्धव्यवहारादेरभावादिति भावः अपूर्वेति त्वा
दानुभवात् पूर्वमानोनतरा विषयत्वमेवाद्दर्शनं धात्वन्यते इत्यर्थः अवाच्यत्वेति प्रकारान्तरेणतद्भानेतदेव
दोरमादाययागे साधनत्वान्वयसंभवे क्रियाकार्यत्वमेव लिङ्गार्थं तत्पूर्वमित्यर्थः अनन्यलभ्यस्यैव श
ब्दार्थत्वादित्यर्थ इत्यत्र न न्वेवमपि स्वर्गसाधनता बोधे सर्वेति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यतासाने
त्वात्तसन्बधयादावहर्वेवानो थः वाधान्नोर्थः अनुपस्थितेः अन्यथा क्रियायां तदन्वयेन किमपराद्ध
मितिचेन्न न नित्यस्थलविषयकं कार्यमित्यनुभवत्वात्तेन दारायस्वर्गकामान्वययोग्यता बुद्धौमिताहै
वाक्यार्थज्ञानाभ्युपगमादित्याहुः यागविषयकमिति विषयत्वं नसंस्कारः किंतु यागकार्ययोर्विष
यविषयिभावो संसर्ग इति बोध्यं ननु स्वापित्यानुपपत्तौ नियोज्यान्वयानुपपत्ति स्यादिवेत्यत आह

शा॰ वि॰ न॰

८

योग्यत्वाच्चेति ननु समानप्रकारकत्वमात्रं न नत्र किंतु समानविषयत्वमप्यन्यत्र यादर्शनादिस्थले शाब्दोऽनिरा
करोति न चेति शक्तिग्रहे हेतिप घपि शक्तिग्रहस्य शाब्दानुभवहेतुत्वे मानाभावस्तथापि पदार्थस्मरणोप
ति हेतुत्वबाध्यं गोपदादि ति सामान्यलक्षणानासत्त्यभिमानः एवमग्रेऽपि न देव इदमपि तु शाब्दकत्वेनन्वि
ति। आप्यत्वे रतिपरमतेनोक्तं अपिवेति न चिन्त्युपगमेनार्थाः क्रियेते अनभ्युपगमेन वानियम्यते इति
भावः सुतरामिति निर्योक्तदोषाभावादिति भावः न हीति न तात्पर्यान्नियमः तथा तात्पर्ये मानाभावादन्य
थाविवादानावादित्याहुः ह्रतिरूप इति जन्यजनकतावः संसर्ग इति मतेन देवस्तुतः कार्यत्वरवृत्ता
त्पर्यविक्रीषानुरोधेन तत्प्रकारकज्ञानस्यैव शब्दबोधकत्वादिति वद इति विधिलिङ्गस्यर्थः तेनावगुरे
दित्यादौ न दोषः न वा मुक्रपादृयकामो गंगायां नायादित्यादौ विध्वंसकामस्य स्वत्वादिविषो वा
ना सर्वदा रंगोरवादिति न क्रियातिरिक्तान्वय इति वाच्यं न ह्वितिङः स्वपातत्वादित्याहुः ननु शक्तिग्र
हे क्रियाश्रयेशाभावाद्यग्यादि क्रियेतदापूर्वमपि तथास्यापि शागनुपस्थितत्वेन तदन्वयेऽथाल्यपदि विम
नान प्रकारकत्वेन हेतुत्वात्तदन्वयस्यान्वयबोधः न धात्रिपापामपि तुल्यमत आह न हि यादवित
थार्वक्रियान्वयानुपपत्त्या तत्कल्पनादग्रपोण्यापि क्रियानान्वेति ङक्त नियमाभ्युपगमादत एवक्ति

श्री:

ङ्वाद्येस्थिङेत रक्तिक्रियातिरिक्त र्यत्वमेवान्वयबोधे प्रकार इति वदति अस्त्वेतु नैवमनुपपत्तिरिति
भावः नन्वेवमपि निषेधापूर्वं ज्ञानेन स्यात्क्रियातिरिक्तनिषेधकार्यतावोधेनाभ्युपपत्तावपूर्वकार्यान्युपगमेमाना
भावान्नवम्गागमावस्तेनिषेधे कार्यत्वस्यवोधान्नैवमिति वाच्यं ह्रमसाधारणस्यतस्य प्रवर्त्तकत्वेन प्रापुक्त
त्वान्नस्य बाधाधादिति विंत्वं विशिष्टशक्तरूपदस्यैकदेशेनान्द्वणिकत्वादित्यर्थः ननु घटादिकार्यत्वेन पदि
लिङः शक्तिग्रहस्तदानापूर्वं लाभः घटघतिरिक्तकार्यत्वेन वेनना शक्तिग्रहरवनस्यान्नस्याबुपस्थिते
रित्यत आह घटादिस्थितिकार्यत्वमात्रे पुरस्कृत्य तत्र शक्तिग्रह इत्यभ्युपगमादन्यथा गौरवा
दित्यर्थः पत्रकारिकाहीति एकविशेषवाचे विनेत्यर्थः तेन लिङ्के तुरस्तादौ न प्रसक्तिः न वनीपत्तादौ प्र
संगः स्वशक्तिः तिपत्तिरित्यर्थानन्द आकृतिर्न प्रकार इति मतं नेदं साक्षाद्यविति यदापि शक्तिपाधमात्र
वृत्त्येव प्रवृत्तिनिमित्तमिथ्यादेः पानतुपावस्मतिबाधमात्रवृत्तितात्र थान पाप्पा एक रोपमयुक्त
स्यपादितत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य योज्यकंसाम्राज्ञादौ न त्वेपि न याल्यानावादिति तात्पर्यं अत एव नेत्यति दैव
माह किंयानिस्सदति आदौ लोके लिङः कार्यत्वे शक्तिकल्पनेऽपि वेदे शक्तिकल्पनस्य मपेक्षाधयेनालि
ङ्गविछेदे सात्रपानिन्ने कार्यशक्तिः कल्पनेनयांक्रियायाः क्षीपोमेदनानन्वये कार्यत्वमात्रोपस्थित

वि·भ·

यत्तो किंकीलिङ्लोड्णिकोत्यर्थः केचित्तु यत्र क्वचित्कल्पने गौरवाल्लोके रूढणानच कार्यत्वलक्षणा याद्वि
ङ्गोवेद एवकार्यत्वलक्षणास्तु विनिगमकाभावादिति वाच्यं अस्वरसबीजं ननुतत्त्वापत्तेरित्यपरेः स्फुटमित्याहु
ःननुलोकेपिनलक्षणा किंत्वेवंबोधएववास्त्वित्यत आह नचेति क्रियेति एवमभ्युपगमवादेनान्व
थानित्यस्य लेभगतेरिति बोध्यं तत्रा सर्वोनंगीकर्तव्य मन इदमित्यन्वक्रियापाशइति अन्यलभ्यतयाम
तत्रतात्पर्यं तदभावाद्व सत्यपि इति निरस्त ग्राम योज्ञकेतिभावः नचेवंनीलोघटइत्यादौ नीलपदंनील
मात्रपरंस्यान्नतु धर्मिपरमन्यलभ्यत्वादिति वाच्यं तुल्यविभक्तिकत्वा तिपदि कार्यपरत्वेदानं पस्येव
व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याहुः आकांक्षानुपपत्तेस्तत्याच्चमित्यन्येननु अविशेषणस्य कार्यस्य विशिष्टविशे
तयान्वयात्तत्स्वर्गं च तत्स्यने दाविष्टानत्वादित्यत आ विशिष्टाचेति नच किंतु कार्यमात्र इत्यग्रेनते
नविरोधस्तस्यानुपपन्नरीत्या क्रियानिरासपरत्वादित्येकमतांतरे णात दित्यन्ये पचेतिननुप
यार्थेन दंडेन गामन्याजेत्यादावपि लक्षणा स्यात्पदिवतत्रवाक्येकवाक्यतयान्वयेन निराकां
दित्यत्वात्त्रीयस्फुटतेपि तुल्यमिति चेदत्राहुः वेदेन्यायकल्पतात्पर्यमिति लाघवात्तदुभयत्रप्रयोज
नान्वयतोत्पर्याभावादत्रलक्षणा लोके न्यायाविषये ननु लोके क्रियाकार्यत्वं वेदेतत्स्य कार्यत्वेलि
गत्यर्थोत्तदुभयत्रतदविरोधादुर्तयान्वयान्वलक्षणेति दिक्॥२॥

श्रीः २
म ७

ङ्र्थइतिव्युत्पत्तिविरोधइत्यत आह नन्वेतिनन्वेवमपितत्रकार्यत्वेत्त्रंधर्म प्रीति विरोध वैषस्यत आह नचे
तितत्स्याद्वराकेः क्रियातिरिक्तधर्मिमात्रविषयत्वंकल्प्यते ननद्वंग इत्यर्थः ननुप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभि
वकत्वंप्रत्ययानां व्युत्पन्नेनन्वयागान्वितकार्यत्वंलिङ्गवोध्यत इति व्युत्पत्तिविरोध एव तु पसंहरन्नेवमि
रस्यतितस्मादितितिङ्ग्ये निक्रियापत्तरूपकार्यत्वमित्यर्थः नवद्रूव्यमपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नानात्वाक्तिरिति
स्वभेद इति वाच्यं तत्र कार्यत्वराके रेवातिरिक्तधर्मिमात्रविषयत्वं कल्प्यते न कुत्रापि तरमेवत्स्याशापा
नशक्तिनेदान्नाना— मित्याहुः केचित्तुनार्थेनापरस्यपर्यासंकीर्णार्थद्वयेशक्तिद्वयमत्रचैकत्राक्तिविषय
कार्यत्वघटितेविशिष्टेपरत्वाक्तिरिति नानार्थत्वापत्तिश्चानमित्याहुः नन्वेवं पक्वती त्यादावपि तदि स्यादत
एवेति यातुर्नैव वर्तमानत्वादिविशिष्टाभिधानं लकारादिकंतु तात्पर्यग्राहकमित्यभावः कार्यत्वेति कार्यत्वप्र
कारकतात्पर्यत्वं तदित्यर्थः अतएव घटपदादपि नीलघटधीर्ननीलघटत्वप्रकारिकेति भावः लक्षणा
शक्यस्यादत आह दुगपादितिनच भक्तएवं पवक्तार्यत्वविशिष्टपाके लक्षणास्तु केवलस्य विशिष्टान्य

शु॰ वि॰

[illegible] यंग्रपद इति चेद् यां गीकर्त्तृमतेन कथं विशिष्टस्य [illegible] चादि शेषमुपगं तस्य तेन [illegible] वादेत

१० दो निश्चायणे [illegible] योग्यतादिवला न्न स्थायित्वादिलाभ इति मतेन कथं [illegible] माहुः पक्षेति एतन्मते

कार्यत्वसाधनत्व बोधोपि शाब्दो न विरुद्ध इत्यपि बोध्यं शक्यत्वादिति ज्ञानस्येति शेषः [illegible]

तत्वादिति भावः अर्थस्यानुशक्य ज्ञाने विषयतया [illegible] विति स्यापं स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारा

कस्थाय्यादिज्ञानं शक्तमित्यर्थः अत एवाह स्थापीति प्रत्येकमिति शेषः [illegible] [illegible] स्य [illegible] नुप

स्थिते रिति भावः प्रमाणाभावेनेति प्रकृते स्वर्गकामान्वयानुपपत्तेरेव मानत्वात् अत एव न गौरवं दोषा

तिभावः प्रकृते नानार्थानुभवबलादेव तत्प्रवेश इ [illegible] मेत्यथापीति शक्तिग्रहकाल इव स्थाय्यादीनां वै — श्री॰ [illegible]

शिष्ट्य ज्ञानमनेन ज्ञानं न स्यादित्यर्थः यद्वा स्थायित्वादीनां एकस्मिं धर्मि [illegible] सामानाधिकरण्य ज्ञानं न

स्यादित्यर्थः यद्यपि प्रत्येकमुपस्थितानामाकाङ्क्षादिवशात् संसर्गबोधः संभवति तथापि [illegible] समते

न समावेशो [illegible] इति अगृहीतासंसर्गेत्यर्थः संभेदो विशेषः नन्वेवं नित्य स्थले का गतिः तत्र स्वर्ग

जनककार्याभावात् कथं वा इत्यत आह इति वैनं [illegible] योग्यतया स्वर्गजनकत्वांशमपहाय स्थायि कार्यमि

त्यंशान्वयादित्येकेलक्षणया तथा वा [illegible] [illegible] काङ्क्षादौ का गतिः न [illegible] धातुसाम्य [illegible] द्वारा साध

नत्व ज्ञानात् क्रियायामेव कार्यत्वान्वयादिति वाच्यं तदतिरिक्त लिङ एवोक्तशक्तिग्रहादित्येकेलक्षणया तथा

न्वय इत्यन्ये अगृहीतासंसर्गेति एकस्मिं धर्मिण्यगृहीतासामानाधिकरण्येष्वित्यर्थः एतच्च विशेषणांश्च

[illegible] नवस्तुशक्तिग्रहकारक [illegible] नि बोध्ये अगृहीतेति तथा च विशिष्टशक्तिग्रहादिवागौरवं [illegible] विशिष्टज्ञानावि

रोध इति भावः एवमिति कल्पन्यायत्वादिति भावः नन्मते यन्नदुःखेनेत्याद्यनुवादस्याप्रमाणत्वेनान

तः स्व सुखत्वविशिष्टानुपस्थितेरगृहीतासंसर्गपुरस्कारेणैव शक्तिग्रह इत्यर्थः ननु लिङः कार्ये

शक्तिकल्पने [illegible] पूर्वोपस्थितिस्तदुपस्थितौ च शक्तिकल्पनमित्यन्योन्याश्रय [illegible] [illegible] नन्विति

कार्यमित्युपलक्षणं स्वर्गजनकस्थाय्यादिकं वाच्यं कार्ये शक्तिरिति पूर्वमते शंकेयमित्याहुः नहीति

यत्नान्यत्वे [illegible] इत्युपसीदतीति तर्केनेति नन्वर्थापत्त्या शक्तिग्रहो भवन्कार्यत्वे विवि

षयीकरोति सामग्रीसत्वान्नहितन्मते [illegible] ज्ञानमपि पूर्वमपेक्ष्यत इति चिंत्य नन्वेशाब्दबोधघटादिकार्या

न्वय एवकार्येनेत्यत आह यागेति नन्वपूर्वस्य [illegible] घटत्वन्निर्विषयकमेवेति कथं तत्र तत्तदाह विषयत्वेवे

न द्विषयत्वं चेत्यर्थः ज्ञानेति घटज्ञानस्येव तस्यार्थः ननु स्वभावसंबंधो विषयादिसाधारण इत्यत आह त

न्निरूपणेति मानं निरूपणाधीनं निरूपणमित्यर्थः एतदपि यागज्ञानादावतिप्रसक्तमत आह तदुमाने

श०कि०म०

त्तिर्यदा कदाचित्समानविभक्तिसंबंधे घटो घटयादावपि नियमेन न भक्तत्वस्य संभवीत्यत आह व्याप्तेति याग
२२ साधनत्वे यागस्य विषयत्वं तस्माद्ध्वमप्रवेसविषयकत्वमित्यर्थः एतद्वै यागानुपस्थितमपि स्वर्गमर्या
दयानासते इति मंतव्यं व्याप्तत्वमुपादयति असिद्धीति अनग्निसंहितपरस्वत्वापत्तिफलं स्वत्वयागः अग्नि
संहितपरस्वत्वापत्तिफलस्यैव यागो दाने देशविशेषगतद्रव्यगते पाकाधिकस्यागो होम इत्याहुः तुल्येति यागा
दर्शस्य दानादिव्यावृत्तो यागः कारणमेवमन्यत्रापीत्यर्थः ~~एतद्वै यागानुपस्थितम~~पि चिदा यतिप्रसक्तं तयापि त
व्याप्तत्वे निर्वाच्यं र न दतिप्रसक्तिर्न दोषा येत्यप्याहुः वस्तुतस्तु स्वभावसंबंधविशेष एवेतरेतरव्याप्तत्वस्तदि श्री २२
विवोच्यं अत्र ह स्तं तमिमाह तदुक्तमिति विशेषणेति अन्यतो व्याप्त्याज्ञानाधारणे नेत्यर्थः सिनोति च ज्ञातिजन
यनीतिपावतं ननु देपि लिङ्गार्थत्वमात्रप्रवशं निरस्तु धर्मिणा न्यलभ्यत्वादित्याशोक्य तन्निचित्ति तथा च स्थु
त्यानिविशेषोपी तिभावः ये न रूपेणाप्य न्येत शक्तिस्तेन रूपेण लक्षणयापि कार्योपस्थितिरिति वाच्यं ननु लक्षणा
स्मरणेक पक्षरूपेत्यत आह कार्यस्मरणमिति अन्यथा शक्तिपदस्य प्रतीतिकार इति भावः स्येवतरस्मा
रकत्वमिति मते नाह पदार्थेनेति तेन च कार्यत्वोपस्थितिः शक्तेपि चेति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः चिन्नीष्ट स्यात्केवलान्व
तयाश्रकल्प्यत्र भवत्तदभ्युपगमात् तर्हि गंगायां घोष इत्यत्र का गतिरित्यत आह लक्षणयां त्विति भसंनिहितेन

ति अनासन्नेनेत्यर्थः पदं जन्योपस्थितेरेवासत्तित्वात् दे पदार्थस्यैवोपस्थापकत्वाभ्युपगमादिति भावः ननु तन्मते
बोधाहारवदासन्नत्वमितरपदेनानुभवः स्यात् किंतु इतरस्य शब्देन बोधविषयत्वमवश्यं वाच्यमन्यथान्यविभक्त्यर्था
न्वयापत्तेः तथा च तत्र पयाद्याख्यातेन तथा प्रकृतेपि कार्यस्मरणे सति समानप्रकारकत्वस्य नियामकत्वे नन्वो
ग्यतयान्नाद्यनुभवो पूर्वमादाय पर्यवसायि दित्यरूपे साह किंचेति लक्षणायामिति मैवं कोशानीत्यादौ व्यति
वारस्तथापि व्यत्ति वारसत्त्वं यथा हिमेवा इत्यादिना शब्देन कैवल्कता ग्रंथकार एव विभावयिष्यतीति बोध्यं तत
:किमित्यत आह न चेति कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वादित्याहुः। तद्विषयो कार्यं शक्यतावच्छेदकप्रकारत्वस्य विरोधात्
तस्मात्स्वर्गकामबोधकं यागविषयकं कार्यमिति कार्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात्तदाना
कांक्षितमिति मंतव्यं ननु स्वर्गकामी कार्यमित्येवज्ञाने कार्यविशेष्यतया प्रवर्तकमस्त्वित्यत आह न
चेति आपाततोऽभ्युपगमवादेनास्ते [illegible] ति न चेन स्वबाधकं भ्रमदशायामन्वयबोधापत्तिः प्रमापदस्य
निश्चयपरत्वात् साकांक्षमिति अन्वयबोधाजननदशायां साकांक्षनाकांक्ष एव स्मरणास्मरणदशा
यामासन्नमनासन्नं चेत्यर्थः न चैवं यावदसमाप्रयोजकयोग्यतास्थले कथं शाब्दभ्रम इत्यत आह स्वेति पदा
पि चोत्तरप्रतारकवाक्यं करणापाटवजन्यं च वाक्यं दोषजन्यत्वेपि प्रमाजनकं तथापि च स्वरूपयाथार्थ्यज्ञाने

वि०शा०ष

२२ शुणास्यदनावपदेपइतिमते तात्पर्यं तथा च यागे स्वर्गसाधनत्वाद्युक्ते नायोग्यतापराहत इति भावः अत्र केचि
ति सामान्यतिय यद्यपि युगपदनिरुक्त द्वितीयमतेः प्रकृष्टः यत्नेन ज्ञाने संभवति तथापि यथाविश्ववनत घातात्प
यंतित्र योग्यतादि ज्ञान सत्त्वे शाब्दबोधोपपत्तौ तत्र लक्षणा कल्पने मानाभावात् तथात्वेन ज्ञान मित्यत्रतात्पर्यत्वज्ञ
तयागे गातीरत्वेन न शाब्दबोध आकांक्षाविरहात् तथा सकृत पीत्यन्यसचेति संस्कार सहकृतस्यैव घटपद स्य
तदुपस्थापकत्वात् स्तु गमात्र — पि प्रकृत्यर्थत्वात् छिद्रेतरत्वावच्छेदेन विनत्यर्थान्वय इत्यर्थः नयत्याह
प्रकृतिश्च निपातत्वं प्रकृत्यर्थत्वं गौरवादित्यर्थः शाब्दिति द्वसेतिशेषः अन्यथा नत्रन्यायेन तीरे पि सप्तम्यर्थान्वयसंभ श्री
वलक्षणा छेदः स्यात् तदा समवाय संबंधेन आकाशे पस्थितौ तदन्वयबोधापत्तेश्च तिबोध्ये तन्वतावतः स्मरणा
संभवेप्यन्वयानुभवो न हेतुरुक्तः न वा पस्थित परित्यागे वीजाभावान्नियतोपस्थितेः शाब्दाश्रयत्वमादाय नुभव
इति वाच्यं छिद्रन स्थापितथात्वापत्तेः यदि च तन्नियतोपस्थितिकं तदा इष्टत्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन यान्नियतोपस्थिति पस
स्यापि तु यात्वा नावान्वये छिद्रे तस्येपि तत्त्वापत्तेः यदि तत्र नियतोपस्थितिकं दे सतु पस्थापितस्याप्य
न्वये प्रागुक्तदोषः स्वतु पञ्चाहित तत्त्ववत्त्विपमतद्रव्यादेरपि तत्प्रयोजकत्वकल्पने गौरवे किंचैवं गोत्वादिक
मपि शाब्दाश्रयवत्त्वादं पादि अस्वरसादाह अस्तु वेति तथा च वस्तु पस्थितिमादायैवान्वयबोधः छिद्रेतरत्वं

तु न तथेति भावः नियमेनेति नन्वाह इत्यादि द्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेन नियतोपस्थितिरत एवानुपादेतथैवव
दयति तथा च कथं नत्र इत्याशंक्य तिवेदत्राह नियमेनानुपस्थितावपि शाब्दाश्रयत्वे प्रवृत्ति निमित्तविनिगमना
भावादन्यादिपदवन्नानार्थतोत्येप्युपपत्तेः नवैकस्यानेको नानेकं प्रवृत्ति निमित्तमिति वाच्यं शब्दापोडक
स्वान् किंत्वनेकानुभव्य यत्वेनापचरितार्थ येन नानाभावादित्यत आह स्तुलाघवाच्छब्दाश्रयत्वमेव प्रवृत्ति
निमित्ते नत्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादि कमपि गौरवकरत्वा क्वचित्तथात्वे न शक्तिभ्रमात्तदुपस्थितेः अ
न्यथा केवलगीवत्वादिना शक्तिभ्रमाच्चतदुपस्थितौ तदपि शक्यं स्यात् यदि वलाघवादेव घटत्वमेव तथेति नवा
क्रियगस्तत्प्रकृतेपि तुल्यमिति तेन नानार्थत्वे तिनन्वेवं घटः कुंभ इति वदाकाशः शब्दाश्रय इ
ति सहप्रयोगो न स्यात् अत आह सहेति आकांक्षेति तदर्थ इत्यर्थः वस्तुतस्त्विति तथा च नियतानुप
स्थितस्यापि शक्यत्वे विनिगमकाभावेन नानार्थत्वमन्यथा न नघेत्यन्यदतदि तिभावः शब्दभावपदे से
स्कारस्य करावि दन्तुमित्युपेत्याह अस्तु वेति तन्नाकन्नापूर्वान्तिः प्रकारकमेवाकाशस्मरणं स्मृतेर्विशिष्टैनियत तानन
नासिद्धत्वेतिनानः न चाकाशादद्रव्यमित्यादौ भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना कथमनेदान्वय इति वाच्यं तदुपनी
न संस्कारमात्रसापेक्षत्वात्वादिस्वोक्तः यथापीतिनवान्वयप्रकारकतया साधनं सेत्स्यति शब्द मितिकाप्यन्वय

छोयरे

।श।·विभ· हित साधनतया ज्ञातमेवेति परेण प्रागभिधानाद् इति चेत् मतान्तरेण स्यात्तत्वादिति केचित्तु अभ्रूपेण न्यथैवो
यमभिप्रेत्येदमित्यन्ये नवीनोपादानिक स्वर्गसाधनत्वपक्षे कार्यत्वोपगमे यागचि षयकं कार्यमित्यनुमवा
१२ नेतरे अनुपपत्तिप्रसङ्ग इष्टसाधनत्वज्ञाने सति स्वर्गकामस्य हि यागविषयकं कार्य मित्यनुमत्यादित्याहुः का
र्यत्वमात्रं नित्यस्कलत्व आनुपपन्नौ स्वर्गकामकार्यचैतकोऽतीतमेवेति कथमनुपपत्तिप्रसङ्गः इत्यतो नमिति
विंत्यं ननु षेदोभावे वस्य प्रामाण्य सृष्योजकत्वमुक्तं योग्यतापक्षे प्रागुक्तं तद्व्यंतां न भक्ता रुक्वाक्येन तदनावादिपु
कं आवश्यक योग्यतामत्योद्रतां मेध्यामेवोप पत्तौ वक्तृय पार्थनाकार्यज्ञान तद्भावयागुणादोपलपा
त्युत्वकत्वेन गौरवात् किंच परवाधकप्रमाविरहनिश्चये स्वार्थवाधकप्रमाविरह त निश्चयदशायामपि न
शाब्दधीरितितद्विरहोपि योग्यतातन्त्रेत इत्यरुचेराह वस्तुतस्त्विति अन्यथेति विशेषदर्शनेपि संशयाव
र्तेत अनुमित्यानाश्यत इति मतेनेदमित्यके संदेहोनास्त्रत्पात्र स्मरणका: परामर्शी स्तु तदविप्रा
यणेदमित्यन्ये अपूर्वेतिन च यागविषयकं कार्यमित्यनुमानेतरमोपादानिक स्वर्गसाधनताबाधे सति स्व
र्गकामान्वय इति वाच्यं स्वर्गकामकार्यत्वेनैवानुपपन्नतयातदुपपादकत्वेन तत्कल्पनादन्यथानित्ये
पि कार्यत्वमानानुपपत्त्या तत्कल्प्यतेति अपि चेति यद्यपि कस्मान्नेत्यादौ फट त्वहूवावच्छेदकं तपानास
श्रीः

नीरे देवदत्तवाक्यप्रवत्ववासमीचोपलक्षणं तयान्वयोधोवश्यं एवं तथापि विशेषणतयान्वयेऽयोग्यत्वैवोध्ये अतएवाह वि
त्रिः ग्रमिति वस्तुतस्तु पर्वे दोषएव नालयंतस्य निषिन्त्रौ स्वः पीडुर एवेत्यादौ अयोगव्यवच्छेदादौ पदार्थैक
देशोपांकुरत्वाद्यन्वयोद्देश्यतापत्र न न्यगत्वात्तत्वतयातन्मतेऽनु न तथैत्यान्यपर्यन्ते कविशेषवाचसामान्यज्ञानम
परप्रकारनियतमवश्यं वाच्यं अन्यथैकप्रकारवाधेसामान्यनिश्चयपरप्रकारसंशयः कदाचित्स्यान्नैवं
तपान्वापवर्गं वाच्यतेतिमैवं तादृशसामान्यस्यापरप्रकारव्याप्यतया तन्निश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वादि
त्याहुः अन्ये त्विति अन्वयनिरोधित्वमन्वयाभाववत्याप्यत्वं तदा केवलान्वयिन्यव्याप्तिरिति जैपृथक्तुकोप
न्यतापरत्वस्य पूर्वं विशेष इत्यभिमतिबीजमत्रेत्याहुः प्योज्यतेति यद्यपि बाधकप्रमाविषयत्वादरतीपि
यस्याप्यन्वयविरोधित्वात्तदभावाशयं निश्चय एव तथापि योग्यताभिप्रायेणादः अयमेवात्र स्वरसो बाधः
अत इति वस्तुतस्तु रथा फलेनं न त्वेकं सत्तादित्यर्थः बाभिनारादित्ति तज्ज्ञाने प्यन्वयप्रबोधाभावादित्यर्थः
प्रकृतेनुनाय्यदोषइत्याह अन्वयेतिकामीकास्यादन्यदित्यादि दूषयति कान्येति भ्रमेति वाकुत्यमुकर्षन्
न्यंवज्ञात्यंवत्वर्थः विशिष्यकल्पकानानाधिकरूपात्वेन सामान्यतः कल्पकवाधिवं विषयीकरोति
तीवाध्यंगुरुत्वमनुमेगतमतः प्रातिवे घफीतरमाः इत्येति वज्जवदृष्ट विषयदुःखजनकत्वज्ञान

मित्यर्थः बोधकाभावादिति नच ज्ञानपदस्थापमानपरत्वाद्बोधपत्वायांतत्संभवयेवेतिवाच्यं।
तदाप्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् तदौपादानिकत्वपक्षे दोषतादवस्थ्यात् यद्वा अव्यवहितत्वोत्तरबोध
काभावात्तथात्वमितिभावः अतएवेति वक्ष्यमाणादेवेत्यर्थः अप्रयोजकत्वेनासंपर्युक्त विरहमात्
वतिनहीति प्रागुक्तं विषयत्वं नसंभवतीतिभावः अज्ञातसंधानेघटघटत्वपानुपपत्त्यप्रतिसंधाने
त्वप्रतिपादघटपदिदृत्यपिकार्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तंभवत्येवेत्युक्ते तदाश्रयत्वयेव घटपदेप्रतिपाद्यत्वं
स्यादित्यत आह तद्रूपेति तथाचयत्राल्पयानुपपत्तिप्रतिसंधानं तत्रशाब्दबोधोनस्यात् न चेष्टापत्तिः
नुभवविरोधात् तदप्रति संधानक्रियायामपिकार्यत्वान्वयस्यस्तु वचत्वमितिअपिवाच्यं एवं
ति ननुसामान्यलक्षणाभ्युपगमेपदेकार्यत्वेनोपस्थितेपूर्वंशक्तिग्रहोस्तु यथायानार्थं तद्वृत्तिः त
याप्रागुक्तमितिचेत् नत्वन्मते सर्वदोषएवतात्पर्येतन्नहीतिं विशेषता बाधितेसामान्यतः कार्यत्वेन तत्रैव
शक्तिग्रहोस्तु अन्यथा निर्वह्निपर्वते पर्वतत्वेन वह्निरत्र नास्तीति [illegible] नेनुमितेर्निर्विवत्वापत्तेरितिचेत्
नविशेषबाधस्यापिदोषत्वात् यथावैतत्रथानुमानप्रकारोविपदोषितमस्माभिरिति एतेनेतिय घटपदप्राग
पितदेवनीरसंतथापित्र्वंघटत्वादिनोपस्थितेकार्यत्वेनशक्तिग्रहइत्ययास्तामिदानीं कार्यत्वेनोपस्थितेघट

पदेशक्तिग्रह इति निरस्तमितिभावः पदेत्यादि मतद्वयंनिरस्यति अत्रहीति तन्मतेक्षितिप्यपि तेषामेकमेवकृ
नंप्रागुक्तंमत्वापियतल्पभिप्रायव चनेअनुपपन्नादितिअपूर्वत्वाभावनापत्तेरितिभावः समुदितेति[illegible] एका
धिकरणवृत्तित्वंसमुदायः अयमनितिरत्ययान्यपान्वयाततन्मुपात्मादिति ननुः एकपदसंपातायातमतएव
ण सर्वमननुगतादित्येवतक्ष्यतीति ध्येयं नन्वपूर्वमादायत थाबोधः स्यादत [illegible] विषयत्वेनतिनुतावद्धर्मविशिष्ट
शरीरादेस्तथात्वमस्तु तथावापूर्वस्यतदविषयत्वात् कयमपूर्वत्व नवाक्षिपानंतरभावित्वमपिविवक्षितंप
रेणापूर्वत्वंनियतएवशक्तिग्रहाभ्युपगमइतिवाच्यं स्वर्गशरीरादौतथाप्यतिप्रसक्तेरितिचेत् अव्यवहिता
नंतर्यस्यापिविवक्षितत्वात् सत्वेउपस्थितत्वन्मतेनैवाहएकेनेति ननुसमुदायमतिरिक्तं नत्रमः किं तु स्थायित्वादि
कमेव तथाचोद्बोधकसमाजाभावऽनवरंसमूहालंबनमेकमेवस्मरणं तदेवसमुदायविषयत्वमित्यतआह
स्मरणंनेति अन्यतमात्रविषयत्वेवाप्रसक्तानुपयोग एवविरहस्यंतन्नियतत्वाद्धेति साक्षीकृत्वर्मभावगैगोचरैकत्वा
नेतिस्वर्गस्यवाक्यार्थचीगोचरत्ववादिनस्तन्मतेस्वर्गेपदेप्येवंशक्तिग्रहोनिरस्तइत्याशयः तन्मतेप्पएकेति कत्वा
नमयंतासौगतमित्यत आह अस्थिति नन्वेवमपूर्वंनानुमीयतत्वाक्षणिकस्यानतुमर्कात्वादित्यत आह आवेति एवंच

दि॰ भ॰

लक्षणायामितरपदस्येत्यादिप्रागुक्तौ व्याप्तौ व्यभिचारात्प्रयोजकत्वेपि स्यादित्येतन्निरस्यते नानु तद्रूपसंस्का
रादुपतिष्ठते न त्वनुभूयत इत्यत आह शाब्दिति एतद्रूपरमता भ्युपगमे नैवानवत त्रापि कथमनुपस्थितस्यानुभव
२५ परूपत्वादिस्मात्मन्यप्रकारकस्मरणस्याति योग्यताव ज्ञादि विशेषानुभवात्समानप्रकारकत्वेनैव तस्यापि तु रु
भ्युपगमात्तत्र पस्थिव्याद्यन्येन रूपेण ज्ञातेन वेति लक्षणा न च हकार्यत्वादन्येन रूपेणानुपस्थितिः तथापि
क्तानियमोप्यप्रयोजकः अत एव नीलो घट इत्यादौ तथैव लक्षणेति पक्षा भ्युपगमानुसारेणाह घटकमिति प्यवस्तुवि
चौनलक्षणानुक्तेन विशेषपरः शब्दार्थ इति वेदनस्य मनोतस्तानु अतएव परस्पलो किकीलिङ् लाकृति
जिपदेन स्वार्थविशेष्यके ज्ञाने स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह अस्तु वेति यथा तथा या बोध्यत्वं प्रत्यक्षाय न परस्पर श्री २५
न इति भावः अन्वयप्रकारतया ऽन्वयघटतया नन्वेतावता बोधानाकांक्षितः कार्यविशेष्यकज्ञानस्य वच वर्त्त
कत्वाभ्युपगमादित्यत आह यद्वेति नित्यनिषेधयोरपि तदेन लिङामिधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति किंचेति
या चेष्टसाधनत्वे शक्तिर्नास्त्येवे इति भावः नतकत्वा व इति इष्टसाधनता लिंगकार्यता ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वा
दिति भावः फलमिति तथा च तदेव फलमादाय इष्टसाधनत्वस्य व्यभिचारो दोष इति भावः गौणेति तथा च स
रायस्व बस्य एवेत्यर्थः नन्वेवं स्वर्गोपवर्गविषयिनप्रयोज नस्यानां लोकेनुपानवगमादित्यत आह लौकिक

कोरिति ननु वेदे तथा स्यात्लोक एव तथानवगमादित आह वेदेपीति लक्षणेति सन्मत इति दोषः अनुपयोगमेवाह
नेतरेति प्रकृतानुपयोगशंकापि शाब्द्यन्यपोपपत्तेर्वेति भावः परमते नाह कार्यत्वेति तन्मतेनैवाह काम्येति ने
नु काम्ये यथा तथास्तु नित्ये तु तथा स्यादित्याह नन्विति नथा वा नन्यगत्या लिङस्तत्र सामर्थ्यमपि कल्प्यमिति भा
लि॰ ५ वः न चेनित्यानां योग्यत्वान्तत दोध इति भावः न हि कार्यता ज्ञानरूपसामग्र्या तु स्वजनितामेवेच्छां सा बोध
यिष्यतीति आह अतोपीति यद्यप्यनागतस्यापि शाब्देन बोधनेन दोषस्तथापि विधिर्गतस्तत्र सामर्थ्यमेव स्वलक्ष
णं बोध्यं नित्य इत्युपलक्षणं निषेध इत्यपि द्रष्टव्यं अन इत्यतिदेश्यमाह अस्तु इति काम्येति काम्यं न तदस्
र्वेति काम्यास्वेमित्यर्थः काम्यास्वेहीति काम्यस्थलास्वेहीत्यर्थः न वे निषेध विषयका सर्वे कार्यता नि॰ ५
ज्ञानत्वेनैवेच्छाहेतुत्वं कल्प्यं मानाभावात् प्रवृत्त्यादेरन्यथोपपन्नत्वादिति भावः ननु रागशास्त्रयोर्वैल
नले विनिगमकाभावादैपरीत्यमेवास्त्वित आह रागेति अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्तेन फलवत्त्वात्तथात्व
त्यन इति भावः निरनाविति लक्षणानिषेधं इत्यर्थः अज्ञमात्मेति तिनवफलत्वं प्रमाजायमाना इति मादायेति
तिस्यापलमबाधितमिति नि दोषकं प्रमाणमिति बायं ममेदं कार्यमिति इति ज्ञानं तत्र तत्पापस्य न नञर्थसंब
विसदं शान्वय लते बोधानिपातयमि (पारचयुक्त) त्वात् दुःखपर्संकरतिनस्मादिति तिन्न्वेयमपर्वमप्रामीति कि

शा०वि०भ०

२५ स्यादत आह प्रतीतावेति यद्यदिष्टसाधनतानिश्चयः प्रवर्तकः तदा यागे सत्यपि स्वर्गफलमिति निश्चयाभावेऽपि
तन्निश्चयात्प्रवृत्तिर्न चेष्टापत्तिः वहुवित्तव्ययायाससाध्ये फलसंदेहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वैदिके कर्मफल
निश्चयादेव प्रवृत्तेरित्युक्तत्वादेतिरेव अत्राहुः सांगाद्वैदिककर्मणा इति न्यायादंगाद्युपहितयागात्
स्वर्गफलमिति निश्चयादेव यागे प्रवर्तते तेन च कर्मनाशादिशंकया प्रथमं फलनिश्चये [illegible] विनश्यतु इति
वाच्यं अतीन्द्रियोपाधिशंकापिशाच्या अकिंचित्करत्वात् इदानीं कालविरहकाल एव प्रवर्तत इत्यन्येन
न च पूर्वं सत्त्वे वाच्यं च कल्पतरुविवादः स्यात्तदेव तु नास्ति मानाभावादिति तटस्थः श्रीकृतेन निर्वृति अ
न्यथेति यदि सहचारमात्रादर्थसिद्धिस्तदेत्यर्थः एवं दंडादावप्यंती क्रियाव्यापारः सिद्धोऽदप्रयोजक श्री०
तावत्तुल्यत्वमिति भावः प्रायश्चित्तादिना श्यतयापूर्वं सिद्धेदित्याशंक्याह प्रायश्चित्तादीनां चेति न च तत्प्रा
गभावस्यात्यंताभावत्वापत्तिः पापनाशे च पापीतरमासाद्य तदुत्पत्तेर्नतपात्यमिति वाच्यं निषि
द्धक्रियाविशेषस्यैव प्रतिबद्धत्वात्क्रियांतरस्यादापतत्वमेव वादिति भावः उपस्थितेनेति पदार्थांतरकल्प
ने गौरवादिति भावः देवदत्तशरीरमिति अत्र देवदत्तशरीरयोर्बाधकवारणाय आद्यत्वमपि शरीर
विशेषणे यद्यपीतः सिद्धसाधनं न दोष इति मतेनेदमीश्वरगुणमादायापीति रमानन्द दत्तेऽकेसाध्येद
श०

पदमन्यदीयम्

०८०

चरत्रेति संख्यादीनां तद्वारणाय विशेषतिनश्चसंस्कारेणार्थांतरे संस्कारान्यत्वे विशेषगुणविशेषणादित्वे
के संस्कारा जन्यत्वे च कृविशेषणमित्यन्यप्रत्रसंस्कारस्य [illegible]कत्वाभावात्परितपदेनेव तद्वारणमिति
चित्यंश्च रितत्वेहि सह केनत्वे तद्युतत्रापि मनसि व्यभिचारवारणाय ससीतेद्वीपीतरघटादौ व्यभिचारादा
तदिति तद्भोगसाधनत्वलादित्यर्थः तेनात्ममनःसंयोगादौ व्यभिचारः तन्निमित्तेति तद्भोगसाधने त्य
चिवाच्यं सिद्धतियागादियद्विरातीतस्यैव जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः विरेति श्रम्यादिव्यापारकत्व केदंडसं
संस्कारकेत्वाभिमतानुभवादपि स्मरणप्रसंग इति भावः याग इति विरध्वंससति व्यापारवद्भिन्नत्वप्राप
दकं तयाचिरध्वस्तस्यापि तन्निन्वयः अन्यथा प्रतियोगन्त्वयं च्यवहितस्वर्गसाधनव्याप्तिवारवारणायेपि
त्रिसत्यं तदानेव्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः चिरशिष्ट विरद्धस्य तत्रसत्वात् सत्यं तमात्रवक्तेत्यर्थांतरे व्यवहि
तस्वर्गसाधने व्यभिचारश्चेत्पत्रिमपदं स्वर्गपदं दृष्टांतासिद्धिवारणाय स्वध्वंसादर्विनति तस्य हेतुत्व
तनच विषयपरिशेषकार्येन व्याप्तिग्राहकद्वितिवाच्यं व्याप्तिग्रहत्वं तत्परिपंथित्वाकापनायकत्वात्तन्न
चपद्वतद्वैकानपरिपंथिनीति वाच्यं अप्रयोजकत्वाघातितायास्तस्यात पात्यात अतएव वेष्पुपधि

शा॰वि॰भं॰

१०

संदेहाहितायास्तस्यास्तथात्वं यत्तु विषयपरिशोधकतर्कस्यापि विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिद्वारा प्रयोग इति सत्त्वा
निश्चित इति तन्न तस्य यद्यपि कितावप्रयोजकत्वनिरासानुमतत्वेन प्रकृतासंगतत्वात् यदि चोक्तरीत्या तथात्वे तदा व्याप्तिग्राह
कत्वमेवेति अन्यथेद्रियकमित्यादिभागुक्तं दूषयति नचेति उपाधित्वेनेति प्रयोजकत्वेन त्यर्थः तथा च कार्यान्यवहि
कत्वमेवेति अन्यथा द्वियकमित्यादि ... नियमस्य निष्फलत्वेन तन्निपमस्यैव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थः।
तत्र च समभासत् कारणं सव्यापारकमेवेति मन्नियमस्य निष्फलत्वेन तन्नियमस्यैव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थः।
एतेनाप्रयोजकत्वात्प्रागुक्तौ त्यमपाकृतं बोध्यं अत एव वक्ष्यमाणादावुक्तोपाधेः साध्याव्यापकत्वं वक्ष्ये द्रिपकत्वविरो
धेनेति बुद्धिसाध्याव्यापकत्वमित्यपास्तं ननु लघूक्ततर्कव्यप्रयोजकतायाः कानचनिरूपाधित्वमे
वाणव रावादिजनके दंडादौ साध्याव्यापकत्वमित्यपास्तौ ननु लघूक्ततर्कव्यप्रयोजकताया का न च निरूपाधित्वमे
वविपक्षे बाधकं प्रतीतिविषयत्वादीनामुपाधित्वसंभवात् न च साध्यव्यापकत्वादिसंदेहः तथाप्युपाधिसंदेहस्य
दूरीकर्तुमशक्यत्वात् नचतादृशातीन्द्रियातिरिक्तपदार्थकल्पने व्यापारकल्पनव्यागौरवमेव बलवद्बाधकं पक्ष्मा
यश्चिव हितसमये विद्यमानता कारणतासावसाक्षाद्धारा बाधात् संयोगमव्यवहृत्यायकमितिन्यायात् तथा च व्यापार
कल्पनमावश्यकमिति तन्न नियमानन्यथासिद्धोर वश्यंतत्र प्रवेशोऽव्यवहितस्य व्यर्थत्वात् न च वह्न्यादिक्रियानिया
मकत्वेनादृष्टसिद्धिः तादृशयागादिवदात्मसंयोगादीश्वरसंयोगाद्वा तदुपपत्तेः यागादेः स्वभावादेव नियतकालीनसा
धनविषयजनकत्वे अन्यथा पूर्वं विकल्पितेफलस्यानंत्यापत्तिरितिचेत् प्रत्युक्तः यदि नादृष्टं तदा प्रायश्चित्तादिनापि
विफलजनकत्वे अन्यथा पूर्वं विकल्पिते फलस्यानंत्यापत्तिरिति चेत्तत्र ... फलप्रसंगात् न च तदुत्तरसमयस्य फ
लस्यावनचतेषां फलप्रतिबंधकत्वं तेषामारस्तुतरविनाशितयातदभावानंतरं फलप्रसंगात् नवतदुत्तरसमयस्य फ

न

लप्रतिबंधकत्वेन स्यनतथात्वे मानाभावात् तेषामप्रतिबंधकत्वाद्ध्वंसप्रागभावसहकृता निषिद्धक्रियाफलहेतुरिति
वाच्यं अन्यथा प्रायश्चित्तप्रागभावमादाय तित्प्रसंगः तत्र क्रियाप्रत्यक्षतत्प्रायश्चित्तप्रागभावस्य तथात्वे यत्र कर्मणि न प्रायश्चि
त्तं कृतं तत्रापि प्रतियोग्यसत्त्वेऽपि तद्ध्वंसात् तत्रापि फलाभावप्रसंगात् एवं हि विहितक्रियांकीर्तनादिवैफल्यमपि दृष्टव्यं
किंवत्तत्कर्मादिदानेनतत्फलमितिप्रयतेत च्छिद्यते न हि तत्र प्राचीनविहितक्रिया यापे तदानीं तस्या विनष्टत्वाद दृष्ट
स्यानभ्युपगमात् अकामिकायादानक्रियाया अज्ञानात्माभावात् स्यात् फलजनकत्वेतिप्रसंगात् तस्माददृष्टं येनेना
दृष्टेतरजन्यते इत्यकामनापि स्वीकरणीयं यत्तु एवं सति निरन्वयध्वस्तबीजदंडादेरंकुरघटादि कार्यं कालांतरेऽपि स्या
दिति बाधकमिति तन्न तत्र फलबलेन तथैव हेतुत्वात् यागादेरव्यवहितस्यापि हेतुत्वे विरोधाभावादिति ननु स्वव्या
पारस्तथापि संस्कार एवास्त्विति चेन्न तस्य स्मृतिमात्रहेतुतया स्वर्गोदिहेतुत्वानापत्तेः अनुभवमात्र हेतुक
तया यागाद्यजन्यत्वापत्तेश्च वेदनात्मफलेन वसिद्धन्नसमीहितं वेगादिवद्धिशेषगुणेतरकत्वेनगौरवादिति वेद
नगुरुत्वादरपितथात्वापत्तेरिति एवं च पक्षे साध्यसिद्धौ किं तोपाधीनीतैव साध्याव्यापकत्वं तदिदमुक्तं निरु
पाधिकञ्चयव्यतिरेकाभ्यामिति नन्वेवमिति विरसंसर्गस्य व्यापारकल्पना प्रयोजकत्वेपाप इति यद्यपि यागस्य
देशकृत रविनाशित्वात् तज्जन्यापेतिबाधकाभावः तथापि संध्यावंदनाकरणकजन्यपापेप्रमाणाभावत्यर्थः॥ सेति

ह्न॰ ... तन्न हेतुत्वस्यापि संध्यावंदनाभावध्वंसत्वेनापि हेतुत्वप्रतियोगिनकारणतामिति व्याप्तेश्च व्याप्त्या

ग्रा वि०

नवप्रागभावनाशस्यापि तद्विरोधित्वाज्जनकत्वमिति रितिवाच्यं प्रतियोगिनस्तत्रास्त्वादिति नातः संध्येति न
न्वेवं संध्याकालीनमुपासनकरणप्रागभावो हेतुरिस्यात् तत्र तत्कालीनकरणप्रतियोगितदासेनच प्रा
१८ गभावं प्रतियोगिनोरेकका लीनत्वाभावात् यदि चान्यकालीनेतद्तत्वे रिणापि पापापत्तिरिति चेत्तन्नातनु
रूपकरणसामान्यसंसर्गाभावः संध्याकालीनः सन्ततु हेतुरिस्यात्तननु संध्याकालउपलक्षणेन च विशे
षत्वबाधकाभावात्तथात्वे विशेषणस्यापि हेतुत्वकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति चेन्न यादृशोप
लक्ष्यतावच्छेदकरूपज्ञानाधीनामादृशं तादृशत्वं संध्याकालस्य स्वरूपनिकारणाभावोपलक्षकत्वसंभवात् यादृ
समयस माने फलत्वेन कस्समयस्य स्वरूपनिस्समाश्चुपलक्षकत्वं वस्तुतस्तु अरुणयान्यायेन विशेषणत्वम् यं:
न्यथा गौरवे तस्यापि क्रियकत्वाधनत्वं न स्यात् नस्त्वापि स्वाधिककरणाव्यत्युपलक्षकत्वसंभवात्
यदि वोत्तत्सामिकत्वं विशेषणत्वमिति गौरवमपि न्याय्यं न तदा प्रकृतेपि तुल्यमिति प्रागुक्तरीत्याप्रायश्चित्त
वैफल्यमपि स्यादित्यपि वोध्यं पदार्थैकदेशो यद्यपि पदार्थत्वमेवकरणस्यन तु पदार्थैकदेशत्वं तथापि क
रणाभावस्तत्र विशिष्टापेक्षया प्रतियोगिन एकदेशत्वोक्तिरिति ध्येयं नन्वेवं करणएव तत् दन्वयोस्तु न स्याद
स्तुतः पदार्थैकदेशत्वाभावे विनिगमकाभावादिति चेदत्राहुः मना कौशलविरहः न तत्कृपानयपराणामिव

वतत्संभवः न त्रतथात्वेतार्थेनान्वयात्वात्कृते तथात्वेनापि निरवधारणात् प्रधानविशेषणत्वे संभवति नाप्र
धानविशेषणत्वावसाकांक्षेति नदिदमुक्तं अन्यथा नत्वादितिय च संध्याकालीनकरणस्य तदीयस्याभावो
योद्दत्याह प्रतियोगप्रसिद्धिः अन्वयस्यैव तत्त्वानि प्रसंगइति विशेषसंध्याकालीनकरणत्वावच्छिन्नाभाव
स्य तत्स्वरूपेण प्रायश्चित्ते न वाक्यात्तत्र संध्याकालरूपविशेषणबाधे विशिष्टध्वंसद्वारा तु पापानुमान
खंडनेन विशिष्टप्रतियोगिकध्वंसानंगीकारहेतुरि ध्वंसइति अन्यथा विशेषणमात्रस्यैव व्यापार
कल्पने करणस्य पापहेतुत्वं न स्यादिति दृष्टेनैवोपपत्तौ नादृष्टकल्पनमिस्याशयेनाहतस्यापीति
ननु ध्वंसो न व्यापारः यागास्तत्र न विस्त्वेन तद्जन्यत्वाद्विसतत्र्याह तस्येति अन्यथा यागः स्वर्गकार
णं न स्यादि ति स्वर्गः फलं जनं स माणौ कस्मात् तस्येति अपूर्वकल्पने विस्त्वनावस्यैवाश्रयणीयत्वादि
ति भावः नहीति यद्यप्यपूर्वपक्षे यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्यात् नियमतस्तद्ध्वंसस्यैव तद्धेतुत्वस्यैन्य
दिति तथा हेतुरितिदेव वाधिनं करणत्वं निष्प्रसूक्तं तदातुल्यं तथापूर्वे व्यापारावे नतात्पर्यं तस्यापि त
द्धेतुत्वेन हेतुत्वस्यापी सर्पणः नयाव ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे प्रतियोगीनकारणमिति व्याप्तिरेव काचिदा

प्र॰ वि॰ ९

नावादित्वात्। अथ एवेति तथा चोक्तव्याप्त्या सकाक्वल्वतीति भावः प्रमाणान्तरेति स्वर्गे नियामकध्वंसजन्य-
यागजन्यत्वादिसन्नुमानविरोधेन तर्कतया न तत्राप्रयोजकत्वशङ्का व्याप्तिग्राहकमूलकं साध्याप्रसिद्धि-
ना अप्रयोजकत्वस्य बलितत्वेन स्वर्गस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरेव प्रमाणान्तरविरोधः स्वर्गाभावत्वेन
बहेतुत्वेनाप्यादौ ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे तथा दृष्टत्वेऽपि ले स्वर्गे मन्त्राद्युच्चारणे तत्रको-
रणता ग्राहकाभावात् अन्यत्र तत्त्वे प्रतिबन्धकत्वेन किन्तु हेतुत्वमेवेत्यत्र कश्चित् धर्मिविशेषोऽनुपस्थापि
येन ध्वंसव्यापारत्वमिति वेन्न यागेऽकरीरोत्पत्तिः दृष्टसिद्धौ तत्रैव व्यापारत्वं दृष्टान्तेऽप्य लघुत्वात्तन्न
तु ध्वंसे स्वर्गस्याभावतया गुरुत्वात् एवंवव्याप्तिग्राहकाभावेऽपि व्याप्तिग्राहक [illegible] तदिदमुक्तं व्यक्ति
ज्ञानाभावेनेत्यादि प्रमाणान्तरविरोधोऽप्ययमेव बोध्यः तदुत्तिन्नु चरमदुःखध्वंसस्तो मिथ्याज्ञानध्वंसो
हेतुरन्वयव्यतिरेकाभ्यां न दृष्टिद्वारागादिद्वारा कारणमिति दृष्टएव व्यभिचार इति चेन्न तदनङ्गीका

८ उपाधिरिति   १ चरमदुःखोत्पत्तौ मिथ्याज्ञानहेतुतानङ्गीकारात् ९

रानवैव नु तुर्यदीकादर्शनादित्वाद्दुःखपदस्यसत्त्वे पूर्वविनष्टांशे ध्वंसोव्यापार इति वाच्यं तदनुपपत्त्या
स्वर्गप्रागभाव तत्स्यसत्त्वस्य लौकिकत्वेन विषयजन्यतया न व्यापारात्कल्पनात्तन्न वरा ध्वंसमत्वे
दृष्टस्यन्यो व्यापारतया व्यभिचारः तत्र ध्वंसस्यैव व्यापारत्वसंभवादिति दिक् केचित्तु [illegible]
प्रकरणमेव जनकमिति ग्रन्थितो गुणपदानानूयस्मिन्दान ध्वंसादेस्वभावादृष्टत्वमिनन्यगतस्वी कार्यमि
त्याहुः अपूर्वस्य स्वीकारः अपूर्वमिति पूर्वमिन्त्यप्रयोजकतया शंकितमिह व्यापारत्वमेति विशेषहेतु
केऽयं किं [illegible] चिरनाशमनदे यस्मादिति मिलन्त्ये मानाभावाहितिप्रजदेयप्रतातामिति शाब्दिकस्मृत्यादि

१२·

२० तदनंतरमेव सामग्र्यभावात् मावेवा दृष्टनिशो ब्। नित्याय कर्त्वानूनत्वे व मदृष्टस्त्व मुक्त्वा वराधस्य
तत्राह स्वर्ग नीतिनन्वेवं मुक्तस्यापि सुखोपपत्तेः स्यादत आह उत्तरेति तथाचेष्टापत्तिरिति नावं
अनियमवादी शंकते तन्मुक्त मितिगयाश्राद्धगमि सर्पः नियमवादी दूषयति नेति एवं वचनानेति
स्य नैव किन्तान्ता दृष्टादेव फलसिद्धिरिति सर्वं अनियमवादी समाधत्ते मैवमिति अपमेति
पितृस्वर्गकामः तिलादिवा स्नास्वर्गो श्रयः पिनाप्रथमोपस्थित इत्सर्पः लाघवादिति स्व
र्गहितु कामना आयत्वापे तृपा स्वर्गाश्रयत्वस्य लघुत्वादिति सर्पः उत्कर्षमाह सा इत्यादिनेति सा
सहसंबंधेनोपपादक विषयत्वादित्सर्पः पूज्यता दृष्टस्येति दूषयति यदि वेति यद्यपि
रागाद्युक्तत्वेतिः प्रा द्वौ कालव्यापि सुखस्य तदुत्पत्ता नियमेन तदव्युत्क्रमाय मिति दूषित मि
ति भेयंनन्वेवं तु स्वर्गस्य तु स्थिंतु शरीरस्य सुखादिसत्वेकोदोष इत्यत आह सपुनरिति न

शरीरीत्वं तस्यर्थः शरीर विशेष तत्कारणकं सुखमपि निषिद्धमिति सर्पः विधेः प्रामाण्यमपाकरो
ति कुतस्तु इति विघ्नादेति गतिबंधहेत्विसर्पः तस्मादिति ऊनेष्टादि न धर्मस्यापि न ति
व्यधिकरणो व्यापारोऽस्तीति सर्पः। नन्वेवं यस्य कर्मणो यद्वत् पुरुषगतं स्वर्गः फलं श्रूयते तत्रा
नेकादृष्ट सत्वनैमोरवात् कल्पनान तस्मादिति स्थितानां नेषां शोवाद्यभावे दृष्टोहन्ति रितिचेत्
न क्रमप्रमाणबलेन सर्वस्योपपत्तेः प्रायश्चित्तादौ व्यभिचारमाह कालांतरेतिन्यानेक
क्रियात्मकं प्रायश्चित्तं तत्र कामनिरितिवाच्यं तत्र फलस्यापि कालांतरीयतया दृष्टापेक्षा
य दोषात् यद्यपि वा एकेनोत्सर्गः संपाद्यते नन्तु तेन नियमस्य बलवद्घाधात् स्वर्गः प्र
तनीति तावः नन्तु सर्गोप्य नियमद्व स्त्वनियमवादिमतमेव साधितमित्यत आह प्रस्तवेति
तथाच येन वद्धो येकेन गयाश्राद्धे इति व्यधिकरण व्यापारास्तु प्रमेयोगेतनिरनाधि
करणएव व्यापारः तन्मते व्यधिकरणे देवताप्रीत्यादिः इति विशेषः केचित्तूत्सर्ग नियमः

किंतु सर्वत्र प्रसक्तिः स्नानमिति याव त्तस्य वक्तु विदप वा दो ऽप्याप्यार्थमिति नियमादूदः एवंच सर्वे स्य
सि. पि मध्या शूनमेव तात्पर्यमित्या हुः दूषणांतरं दूषयति नचेति ना दूरा फलस्य कर्तृ ण्या . — नियमए
२९ वेत्यर्थः एवमिति एतत्पुत्र कत्वादिना परंपरा संबंधेने तिशेषः आमेति स्वत्वं दि नत्रस्तं बंधः नत्वा स्य
विरुद्धोपाय विषयत्व मित्युपाया दिद्यादितं नसाक्षादित्या हुः एवं सत्युत्सर्ग ऽपवादं समर्थ्य पति एव
मिति सिंबं धस्य फलत्व मितिन्व्रम दतः समानं निरस्य नियास्त्विति न हीतिनन्वधिकारः फलस्त्वा
म्यं तस्य फलसंबंधित्व मितिसिरस्या दितिचेत् एतन्मते फल कामनाया एवाधिकार त्वा न्नेवेति श्री: २९
स्वरूपसंबंधेने तिनाव: एवंच नस्वेत्यादि दूषयतिदूतिकरोति त्वोतिशास्त्रे दूषितं फलसत्त्वा
नरिदृत्युत्सर्ग दित्युपसं हरन् नियमांतरं दर्शयति तस्मादिति अत एवेतियतस्तज्जनत्वेन कामनेति
नाव: अविशिष्ट मिति तथाच तेन तस्वर्गकामने वाधिकार इति भावः इतोऽप्यनुपपत्ती सुत्स
र्ग इति बोध्यं न च व्याप्तिवनानां सन्निहितन्विद्धि अपरत्व मिति स्वकीयस्वर्ग साधन तेव प्रसा

वो ध्यत इति वा वस्वर्गत्वेन तस्यापि बुद्धि विषयतया वो द्दुसन्निधानस्याविशेषात् नन्वेव मतिप्र
संगः येनकेन विलिङ्गस्य यस्य कस्यचित् स्वर्गादे कामनया मकादानादेः फलोदयस्तात्पर्या
राज्ञादीनां परद्वारैवतत्त्वं भवा दुपोषणादि दुःखवानुत्पन्न प्रसंग इतिचेत् तत्र सामान्यनोऽधि
कार वोधनं विशेषनस्तद्वाधकं नास्ति तत्र तथात्वस्येष्टत्वात् अत एव परगत फलार्थितये
व दुर्गास्तवपाठमाचरंति यजमानादीनां दुःखफलम् च अंसं ऋमुक तथा काम्यं कर्मेरस्य फलं
धिकारे हेतुत्व मित्यस्यैन न्वेवं यजेतेतितस्यात्कर्तृगत क्रियाफल एवात्मनेपद स्मरणात
अतएतपरार्थेप वनी निमुदाहरणं अनएवयजेतेस्यात्मनेपदबलादपि फलस्य कर्तृगा
मितैव प्रतीयत इति ली का पि सिंगत कतह सत्वमारूप्यतेनेति नत्वली काविरोधः तस्य मतां
तरत्वादन्यार्थत्वाद्वा प्रमुदाहरणम प्रतिनिष्ठा विषय विषयकमेविति नवय दूलं दिति

विं० २२ काष्ठानि तर्हि किं पाकं न कुर्वन्ति इत्यादावकर्तृत्वेऽपि प्रयोगान्तेत्वमिति वाच्यं तत्रात्मनेपदस्य प्र
योगसाधुत्वादित्येके चानिष्टप्रयोगत्वमेवात्र समाधिरित्येके यत्तु पितृगतस्वर्गसिद्ध्यान
कर्म क्रियते किंतु फलमुद्देश्यं तस्मै दीयते उपदर्शयमानमाप्नोतीति कुलादिति तन्नोक्त
रीत्या तथात्वे बाधकाभावात् चतुर्थी कारकान्तरेण संप्रदानत्वासिद्धौ शेषसिद्धेश्च वि
प्रेभ्यो दद्यादित्यादौ व्रतदानपदार्थगोपालवदनत्वादीनां हुतीवत्तेः उपदानेनैवोपपन्ने श्री २२
पुरुषार्थत्वे बाधकाभावादिति दिक् समर्पणमिति सामस्त्येनार्पणे तर्हि किं प्यं तत्कार्ग इस त
आह नान्यदित्येके प्रत्येके संपर्दितत्र साम स्सार्थ्यं कसम्यक्प्रदेशेवमान मतश्चाह या
वस्कामयेतेति तथात्वात् तस्य सा सांकोचदुतिसावः एवं संक्षेपं दोषत्वहा हयावलीत्येतिनि
त्यमावश्यकतेन नैमित्तिकस्यापि संग्रहः गौरवादिति ग्रंतिन क्रियामात्रा तत्संभवेऽपि

यांतरहेतुत्वकल्पने गौरवादिसमर्पणत्वेवंत्तरवद्भ्रमोपकर्मोपयोगीति वाच्यं तद्भावेऽपि
त्वासिद्धौ तथा मवकेद्रकत्वपर्यवसानात् नन्वप्रामाणिकं गौरवमपि न्याय्यमत आह हेति
यद्यपि संध्यावंदनवत्सर्वकर्मणां तत्फलसंबंधोत्पत्ते तद्देवोत्पत्त्यपूर्वाणि परमाहवं
चतद्देवत्वं कथाने प्रत्येकप्रयोगत्वेऽपि तथापि काम्यांतर विम्ना ने न्नावादित्यादि दूषणं एव
तत्सपर्पणमित्याकुः से दूषार्चने यं तेनिमित्तं च व्रतलोकफलत्वेमित्तन्दे परिपालनवत्तगव
त्समर्पणरूपं कर्मांतरमित्यात्र्यः तगवदिति तथात्व तगवदुद्देशेन तत्त्वेसम्प्रक मितिभा
वः यद्रायेति इत्यपरत्रेतीय यज्ञो विष्णुः तत्प्रीतये सर्व्वकर्मकेत्तेन मितरेति तत्प्रीतिनविरुद्धा
तत्समर्पणाय सत्ये कर्मविधिः कर्मजानितो धर्मा धर्म स्वर्गोऽपि वे धहेतु रित्यर्पणमंग
त्ववदिति तथाच यथा तत्रानेकुतिध्वंसे स्त्याप्यास्याने कंफलमित्याकुः न तु परिपालनरूप
क्रियांतरमेव तत्कात्वेन कल्पनेऽज्ञानेष्या दीस्तत आह परिपालनं त्वेति एवकारव

वि॰ प॰ फलमनाव्यवच्छेदापत्तेः तदुक्तं असंकल्पितं फलकाम्यकर्मादिकरणगोचरं पदवीमत्राप्याप्त
२३ ज्यं तदुतिनव फलकमनां विना प्रवृत्तिरेव न स्यादिति पार्थे इत्थं फलमनानिषेधात्
कर्मवेति विशेषणात्तो वयादि फलबोधकशास्त्रादेः नावादेकेनैव तावन्निसिद्ध्यापत्तेः तथा
पि स्वर्गोपायस्य हि ज्योतिष्टोमादि कर्मणैवोपपन्नौ वहूनामस्य साधनकुलकर्म्मकरणप्रसं
गः न्वात् तांगत्वेशंकयानादिति नाव्यंसावधानं सांगेपि इतरेपि ज्योतिष्टोमकर्म्मकरणदर्शनात् श्री॰२३
सामस्त्यमेवेति आवश्यकर्म्मणामिति शेषः तथा च तेषामेव कर्तव्यमिति वचनानां प्रकृतलो
कावाप्तिफलेन चुजाते इत्यादेस्तत्त्व नित्यकाम्यनादिरर्दत एतसंख्यावर्धन बलसर्वकर्म्मणांत
स्फलहेतुत्वे ·· एवमादिकल्पनमप्रामाणिकमित्युत्सर्गापवादे तदुपसंहरति इतिसा
धकत्वमिति किं विधिरिति स्वर्गकामो राजसूयेन च तेजसादौ कविश्चेतितिरनिमृतुमिति
तो अर्थवादसामान्यमाक्षिपतिनन्वित्यादिना देवकुलइत्यत्राह व्यवहारादिति उपायान्त

रस्येति असिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यवाक्यशेषकोशाख्याकरणग्नोपदेशोपमानादेरित्यर्थः
तदुक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्
वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः इति नित्यार्थं किंविधिरिति श्रुत्यर्थं विनानित्यादिरिति नात्र
तर्हि रागस्य कार्य्यताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वमस्तीत्याशंक्य निराकरोति नन्वेवमिति रि
देति नावगमो उपजातिमतल्पस्यार्थः तथास्तु तत्र व्यभिचारान्नहुतानेपि हेतुत्वं कस्यचिदि
लभ्यां क्वा इष्टसाधनत्वेनेति भावानन्वयासिद्धान्ववाप्तिनाशादस्मदुक्तहेतुत्वं वैजात्यसाधन
व्यभिचारइति नाबः विशिष्यशक्तिग्रहस्यापि मा एव व्युत्पत्तेरितिभावः संग्रहः व्युत्पत्ते
गः युक्तिचिदुदाहरति पाकः कार्यान्वितेतिनन्वेवं कार्यान्वितघटत्वादिकं शाब्दत्वा
वच्छेदकमिति घटपदादेरन्यत्राकारकैव पदार्थस्मृतिः स्यादिति चेत् न इष्टापत्तेरित्येके
वस्तुतस्तु पपाप दानाम न्वितत्वानजनननियमेप्यन्वयांशेस्वरूपसतीशक्तिः तथाच कार्य

वि॰ श॰ न्वितज्ञानजननशक्तिमत्त्वमस्तु यमात तत्र शक्त्यावच्छिन्नदंशोऽस्य स्वरूपसती सा शक्तिर्मता इति तथात्व
मिति ननु कार्य्यविशेषशक्तिं विना कार्य्यान्वितधीर्न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्या तत्रैव शक्तिः
२४ कल्प्यतामिति तत्राह परंपरयेति यद्यपि पदार्थस्मरणद्वारा आकांक्षाज्ञानसहकृतो...
पमतोऽपि कार्य्यान्वितधीरिति परस्यापि परंपरयैव तद्दानानुकूल — तथापि कार्यान्विता
तावान्तरं वा कार्य्यज्ञानद्वारा तद्धीरिति परंपरा तन्मते तु कार्य्यान्वितत्वपदसामर्थ्य...
त्वादेव कार्य्यान्वितज्ञानमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधोऽपि कार्य्यान्वितविषयक... श्री॰ २४
वेति साक्षात्त्वं ग्रन्थकृतस्तत्पूर्वकलक्षणस्थले ग्रन्थकार एव वक्ष्यति यथा ...
नये तत्र प्रथमं पदार्थवाक्यार्थधीततस्तदन्वितज्ञानधीस्तत्र च तथा प्रभूतजन्मपि
पदार्थान्वयधीः कार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात्सं... सिद्धपंकजन्मकर्तृत्वानां ...
न्वयधीरिति वयमालोचयामः तद्यतिरिक्तादितिस्वरूपसदाकांक्षादिहेतुत्वपक्षे सति वैति

सिद्धार्थेऽप्यन्वयबोधादिस्वारस्यं ...न्वयेति उपस्थितत्वमात्रादेव यदि शक्तिकल्पनं तदे सर्पी
अत्र लक्षणं न इति दोषः अध्याहृयेतेति लक्षणेऽपीति शेषः शक्तीति शक्यत्वेनेत्यर्थः ननु प्रथम
शक्तिग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्विरोध एव बाधक इति लक्षणा स्यादत आह किंचेति कार्य्यवि
शिष्टे कार्य्यान्वितशक्तिग्रहस्य नान्वय एवेति व्यभिचारात्तथा नेव कार्य्यान्विते न शक्तिग्र
हो न त्वेवं वाच्यस्यान्यपरतिरोधः शब्दस्येति पदार्थस्मरणव्यापारादिपरंपरा विशिष्टस्य विशि
ष्टः अन्यथाऽस्मरणद्वारस्य हेतुत्वे साक्षात्त्वानुपपत्तेः कैरीत्या साक्षात्परंपरे बोध्ये य
त्तु कार्य्य वा विपदसमभिव्याहाराय च इत्यादि न्यायमते परंपरेति तन्न परमतेपि तत्समभि
व्याहारस्यापि ज्ञानं न अन्यथा कार्य्यान्वितशक्त्यावच्छिन्नदार्थेऽन्वयबोधप्रसङ्गदुर्वारत्वा
त्तस्यैव कारोपादकता वृत्त्यैव कार्य्यान्वितज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वमेव साक्षात्कार
त्वमित्युक्तमित्याह तत्रैवेति प्रथमस्य टीका साक्षात्कारणतारूपार्थमिति नावः साक्षादिति

वि॰ [illegible] साकांक्षपदादिका काव्यान्वितहूमशक्तिः [illegible] सर्पं यद्वा [illegible] ग्घादकेतद्यु
२५ ने हेतुत्वानामावादितिभ [illegible] प्रतिरूप हेत्वमावादित्यर्थः दोषादि [illegible] सब [illegible] अत्र हेतु
माह [illegible] तिसर्वपदानामि [illegible] व काव्यान्वितशक्तौ काव्यपि [illegible] यनैवपदार्थोपास्थि
तिपक्षे [illegible] र्थेपि विशेषणीभूत कार्य मादाय का [illegible] धीजनकत्वमे
व कार्यत्वादिति [illegible] दि पदाभावान्नतद्धीरिति वाक्यं [illegible] त्वोपस्थितस्यर्थे [illegible] सा॰ मु॰ २५
सिद्धाप्यादि वजातानष्वा [illegible] तदपेक्षायां कार्यस्याक्षाहारेण लक्षणयावा उपस्थितौ त
द्विशिष्टधीर्नस्यात् तद्धीमतं वा [illegible] पदमेव तथा किं चिकार्यानाव [illegible] सादिव्यत्व्येपि
[illegible] स्यादिति अत्राहुः सर्वत्र [illegible] हानरव [illegible] कार्यत्वे [illegible]
[illegible] योजकत्वं [illegible] तथायं [illegible] यमपि [illegible]
[illegible] प्रयोतकत्वमित्यर्थः यत्र न तथा [illegible] तत्रासंसर्गाग्रहद

साहकविदिति [illegible] मपि त्र महानमनन्यथासिद्ध [illegible] बाध्यत एवे [illegible]
त्यनन्याह अनन्यथे ति अजीव्ये ति कार्यान्वित सुखत्ति सुखजीव्य सिद्धार्थे न्यप्रती तिस्त
स्मान्निकान्वित शक्तिकल्पनानतां बाध्यत इत्यर्थः अथ्येति तथा च कार्यान्वितेश [illegible] पु
जीव्यत्वमिति न त [illegible] नवाकस्य नांतर प्रसंग इति नायं अशक्यत्वा दिति [illegible]
ति नावं [illegible] परिशेषा द्धो धनाम कथाह [illegible] यांतरे ति परिशेष [illegible] मिति [illegible] मित्यर्थः
यद्वा प्रियांतरज्ञानस्य सं भवेन [illegible] स्य परिशेष [illegible] मिति [illegible] सु व्यार्थे
यं अन्यत्रापि सिद्धार्थे सुखत्ति [illegible] निराकरो ति य [illegible] ति यद्यपि [illegible] तरस्य
निश्चायकं तथा व्यधिक रवनाय [illegible] शंकितमिति वो ध्यं यद्यपि [illegible] पदशान्यान
व [illegible] हकारादिपद सुखत्ति पूर्व कतमात थाप्युक्तं ते तथा [illegible] सामा

घं° [illegible]
२५ यत्तेन आपाततिकस्य विदितिप्रणो कुरितस्य र्थः एवं चोपजीव्य कार्य्यान्वितकुलस्थिता [illegible]
या दृष्टान्तो तत्पदपिपिकपदस्य कार्य्यान्वितशक्तिरेव बलवती त्याह उपजीव्ये निरूढनविशि
कपद मित्यर्थः प्रथमगृहीतसामान्यस्यान्यनुरोधादेव कार्य्यविशेषगत संसुतं प्रथमंयो
स्वसामान्य कार्य्यान्वितज्ञानसामान्ययो हेतुहेतुमद्भावाग्रहे प्रथमं सामान्याव्यवच्छेदस्य
हानिस्सि हघटमिति कार्य्यांशाभिति प्रथमं विधि मस्य धानां शक्तिग्रहा दन्यत्ल्यस्य २६
प्रतिसंधानस्य सुकरत्वा दन्यथा घटादौ तत्राये नापि सर्वत्र शक्तिग्रहः स्यादितिनाव
क्तिमात्रे नियमयितमेव क्रियात्वं मद्धर्मिं व्यभिचारत्वेन तस्यापि अन्यत्वनिजन्यपि
यत्नात्वे [illegible]त्वी त्वस्ति मानदृश्येके व्यभिचारायहृदशन्यानन्तुमाना विरोधूद्दत्वेन घ
टादीति तस्याद शब्दन्यथा नुपपत्तिर्न तत्रमानमिति [illegible] एतत्पुरपरीसाधकत्वे दू[illegible]

९ मस्मन्नये कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थि[illegible]रन्वितज्ञानत्वव — घटानयन कार्य्येतज्ञानोपस्थि
तो कार्य्य ज्ञानो पस्थिति प्रोक्ता मदुपस्थि नावपि सामान्यतो हेतुत्वात्प्रकान्तसामान्य
शक्तिग्रह हस्त तात्पर्यं अतएव सामान्य हेतुत्वग्रहमेव शंकते सामान्ययो रिति विशेष
हेतुत्वपक्ष एव प्रथमिक इति वैपरीत्ये मिसाद विशेषयोरिति शंकते प्रथ्वेत्ति स्वगत दा
र्थ्ये दाक्षान्यप्रवेतिस यदपि कार्य्यकारणभाव एवन व्याप्तिः तु घटसोकात्सत्वेपितद्दसे
हलपाघटनावस्य तन्मते व्याप्तिलाघवा व्यापिमत विशेषयो द्वकुल्यमित्याहु विशेष
ग्रहे विशेषकार्य्यकारणभावग्रहेसामान्यमपि सामान्य कार्य्यकारणभावोपी सर्थः ए
तदपि [illegible] वितर्काभि मायं विशेष इति कारणत्वेन विशेषः पुरापदु पस्थितिः विशेष
सामान्य कार्य्यकारणभावयो रिति विशेषः यद्वा घस्सत्वेण सामान्योपस्थितो सामान्यका

श्री. रा. वि. म. र्थकारणत्वावच्छेदकत्वांकाप्रतनेवन ह्वदुपस्थितौ न त छं कापीति मप्पा मूलमेव योऽत्र प्रवं नि - प्र
योजनत्वेनेति । व्याप्तिस्मृतिविरहादिति भावः । प्रथमं सामान्यस्यापस्थितिमस्तु वेत्य कार्य
२७ त्वांशगौरवान्तरमानाभिक्ति अकइत्याह । अप्यन्वितज्ञानमिति । तदुक्तमत्वाववादर स्तुपो द्रुत्वके
प्रवत्तुपोद्द लेकेमाह । अत एवेति । विशिष्टेति । अन्यथा विरोधणस्या विषयत्वे विशिष्ट
बुद्धिर्न्नि विषयतास्यात् तनिशिष्टस्यानिर्विकल्पकस्यानभ्युपगमा दिति भावः । अनिष्टांतर श्री॥२२
मप्याह । अन्यथेति । अस्तु तदुपस्थितिस्तथापि नयौगपद्येनेति न जाघवावतारइत्या
शंक्य निरासकोति । न चेति । विशिष्टेति । तथाच विशिष्ट विशेष्ययो र्युगपदुत्पत्तिरिति वैव
र्थं । मदिव प्रवृत्तिसाध्यादुपपादकत्वेन तत्र शक्तिकल्पना तत्राह किं चेति । तथाच मदं
शोपिधावकस्यात्तद्वुन्मलत्वंगौरवं चैवतुल्यमिति भावः । परं परानेवाह । अनुमान हारे

तिनत्वमतेन शंकते नन्विति । करणमिति । तदुक्तं दनकमस्यतंतु ना घकपकरण वंतद्द सादिया
वदेकेति । जोकोमत्सान्नेत्यर्थः । तेननैकपदान्वयिनान्वयाविसाक्षू मभेदमितियद्यपी
साधून त्वादिविषयकत्वमपि तत्र तथापि तदन्यस्य परोक्षस्येवकार व्यवच्छेद्यत्वेनात्पर्य
मिति नन्वेवं तदुर्यहिं यदुक्तं तु परन्तत्पाकादौ तुल्यमिति त्याशंकयनिरायेष्टेपक्षेतिनतु
समान प्रकारत्वेनेव हेतुत्वं ननु समान विषयत्वेनं त्रंगौरवादिस तत्राह । इच्छाया इति
इदानीं प्रवृत्तिसाध्यतावत्त्वं हेतुः । शिरिक्ष्व पाकादौ न द्वाधितमित्यपि दोषो बाधकः । अतोरागि
कत्वेनसाक्षात्कारणत्वमवधारयन्ती त्यत आह इच्छापि चेति अनन्यलभ्यत्वाद्धेति एतच्चवि
इनदीनं शक्तिकल्पनोत्तर मितिमंतव्यं तन्मूलनेति यत्रेतकारणत्वस्यैव्यं तत्रैव तद्दवच्छे
दकतयाशक्तिकल्पनात्तत्कल्पनेपदार्थांतर मस्माकमते चेश्वरेच्छेत्यपेदलमितिभावः ।

वि॰ व्या॰ म॰
श्री॰
२८

अवच्छिन्ने हेतुमत्ताकावावच्छेदेनेति । स कार्यान्वितशक्तिग्रहः अन्यलभ्यत्वं प्रवृत्तिपर्यन्तं तथापि
क्रियात्वस्यान्यलभ्यत्वं न स्यादिति इष्टसाधनताकर्मोत्तेन तत्कृतिसाध्यत्वादेः कृतिपदेन तत्कृतिसाध्यत्वेनेत्यर्थः न
तु तदनन्यान्वितत्वं तदिति स्यन्वेतरेति पदं तत्रानपरमित्यपरे तु तस्य अन्वितमात्रशक्तिग्रहस्यापि
नविनाशीति पूर्वोक्तन्यायेनेति । अथानन्याय कार्यान्वितशक्तिग्रहस्य पदविशेषशक्तिग्र
हेतोपजीव्यत्व मिति भावः । व्यभिचारादिति । अमस्य साध्याभिवस्याप्य बलत्वादित्यर्थः ।
सदैवेति । सर्वस्य प्रत्ययत्वेनेत्यर्थः । तेन संशये व्यभिचारो येन विरुध्यत इति बोध्यं ए
नव्यास्तु उपगमवादेनेतिमं तथा यत्रेति । अन्यथा तु नं स्वविषये प्रवर्त्तकमिति प्रथम
कल्पनाया च्छा वा भत्वेन वान्यथा रव्याह्यापत्तेरिति भावः । एतच्चाप्युपेक्ष्य माह तं वस्तु
तस्तु कसा द्वा त्कारणत्वं गृह्यत एवनेत्याह क्विंवेति । उपायस्येति यद्यपि प्रसज्येन्वय व्यतिरे श्री॰ २८

कादिग्रु पायस्याप्यनुमाने लिंगघटकतया तथात्वे तात्पर्यं न नूत्सर्गसिद्धकारास्ता कृति
श्रयस्यादिसत्त्वापातो हुत्सर्गो पीति कदाचि तन्निश्चये वा त्सर्गइति पूर्वोक्त एवतात्पर्यं नि
नुयदि बाधकाभाव निश्चय सह मतएवोत्सर्गो निश्चायक स्यादा किन्तु त्सर्गेण बाधका
वनिश्चयादेवतन्निश्चयात् बाधकापोह्यनियम रूपं तथा बाधक निश्चये परं नोत्सर्गाव
तार इति तन्निश्चय तत्र भावः । परम पेतत्तां न हि तत्स्वाप निश्चयो पि तथा च बाधक संदेहे पि तद
वतार इत्यस्युपेत्य मित्यत आह तर्कयेति । एवं सति सर्वत्रो त्सर्गो पि क्वो निश्चये तत्संशयो नु
स्यादित्यर्थः । न चोत्सर्ग वैयर्थ्य मन्वय व्यतिरेकाभ्यां तत्स्याज्जितवादि तत्प्रमाणात्
त्कारित्वाभ्युपगमादिति दिक् । एवं सति नियतत्वशीकाया अनावश्यकत्वं शंकापि शावी
त्वेन वा । प्रतिबंधकत्वं तदाहुरित्यमिति भावः । नवोनैर्लोकिकी दिष्टतामाबादप्रिशंके

वि॰शा॰भा॰

श्री॰ मात्रास्येति नियम इति तु प्रायस्यैव तदनुपपत्तिरिति तत्र सिद्धार्थशक्तिग्रहोपि च न स्वर्गः

२४ नन्वेवमन्वयिमतानामानन्दिको विना हर्षेण पुत्रजन्मज्ञानानुमानेन लिंगं तदनुपपत्तेर

न्वेदविरोधित्वमास्ये वारीस्यतन्माफलिंगान्तासेनित प्रावल्यनिवारास्फुरणात्स्थायां लि

गत्रमात्तस्य संभवतीति नान तयोः अनुमितिशक्तिग्रहयोः अत्रानुसन्धानं तु माहात्म्ये

निसर्वेति दारुपुत्रकदृष्टांतः हेतौ निश्चाने हेतौ जन्ये स्यात् तथा च पक्षधर्मताबलात्

दीयत्वं मतौ नानमिति क्रमत्वं नवैवमपि पक्षाप्रसिद्धिः कांचनमयोद्रिरिति वत्तदीयत्वे श्रीः २२

न प्रसिद्धे हेतेरेव पक्षत्वात् एव तद्धेतुरेव तदंशएव क्रमत्वप्रसिद्धेः हेतौ ज्ञानजन्यत्वस्या

सिद्धत्वात् एवं तदीयत्वेन प्रसिद्धं ज्ञानं पक्षीकृत्य तद्वाक्यजन्यत्वं साध्यं एवं चोभयोः तद एव क्रमत्वं यद

क्षाञ्जन्ये निसाध्यत्वेदं बाधितं गतएवानुमितेः क्रमत्वात् दारपुत्रकक्रियास्वरूपतिन

त्वान्यथाभिप्रुरुषकारेणसाध्यमिसाद्दुःखात एवसिद्धार्थस्यापि सुखस्तत्तथा वाक्यार्थप्र

ज्ञापकत्वादेव नतु दुःखासंभिन्नत्वमप्रसन्नत्वं विश्राद्धं कथा तन्निमित्ता धादि वत्तदस्य हेतुत्वं

तत्तदास्मदादिसुखे व्यभिचारे त्वानंतरन्निमित्तेनाकिरलस्मान्नप्रवाहो दुःखासंभिन्नसुखं

तत्तदोषाद्यनिवार्य्यं कतिपयकालावच्छेदेनास्मदादेरपि तथ्यास्संभवान्न चाभिलाषोत्पत्तौ न

मित्तत्वेन तन्निरासः चक्रवर्तिसुखे तस्यापि संभवादस्य या तत एवाति प्रसंगनिरासे विशेषणांतर

वैयर्थ्यादिति चेत्र क्षेवित्तत्तकालावच्छेदेन दुःखासंभिन्नत्वादिकं नानेव प्रवृत्तिनिमित्तं अन्य

था कीचकवैयर्थ्यापत्तिर्न तु पत्तिपतिस्तता स्वर्ग्यत्वाकांक्षात्वं एवं च चक्रवर्तिसुखातिप्रसं

गस्तदाकुलस्तंज्ञितं एवं हि नानार्थ्यत्वपर्य्यवसाने गौरवान्नैष्प्यातस्वर्गग्राहकाभावाद्व्याप

तिनवैयर्थ्यं नावदेकमेव प्रत्ततिनिमित्तमन्नितमितस्य परेहेतु धर्मा जन्य शरीरावच्छि

वि॰ स्व॰ भ॰

३० न तु सुखत्वोपलक्षकमिदं न स्वयोगिनस्तादृशता दृशीत्वाद्दीत्यत्र दुःखासंभिन्नधर्म्मं तत्सुखसुख
मात्रावच्छेदकेन शरीरेमानाभावात् न च स्वर्गशरीरे पि मरणजन्य दुःखसंभवाद् धर्मजि
३० न्यत्वं मरणस्य दुःखजनन व्याप्यत्वात् ते नरा सुखमनुभवन्ति दुःखा त्यक्त्वा परमिति वाक्यं विप
क्षबाधकतावच्छेदकं न व्यापकतासिद्धः सिद्धौ वा मरणं दुःखजनका धर्मजन्या धर्मजन्यशरीरावच्छिन्न
सुखत्वेन लक्ष्यीकृतस्वर्गादिदृष्टान्तयश: कयापरवर्गे पि दुःखासत्त्वे दोष नादवस्थ्यं तद्दुःखस्य श्री॰ ३०
गे पि पातकजन्यस्यैवादीति वाक्यं तदन्यत्वेनान्यधर्म्मविशेषणादि निवस्तुतस्तु स्वर्गशरीरं
सुखमात्रावच्छेदकमिति यदि तदा तन्न दुःखधीर्भ्रान्ता अतएव तद्धर्म्ममात्रजन्यमेव केचित्सुख
मिच्छन्ति अत्र पवाह चिरस्थायी क्षोभमात्रयोनि दुःखासंभिन्नसुखत्वं तथा च अन्तरवतस्य क
ोत्वत्रवर्गि सुखेष्वस्यमन्यतमविशेषणत्वे कल्पमिति माकु: अयमवह्नचिरस्थायि

स्येनो थ्यं वेदाद्दिव स्वःपदास्यवेदादेवगोरवादिति विशिष्टवाच्यत्वेगौरवादिति
स्वर्गपदशक्तियहणीतानुगमेन व्यवसायोपि स्वतआह सुखत्वेतितथा च सुखमात्र एव प्रयो
गः प्रकरणांतरे तत्सर्वनि तद्धि सुखमात्रे एव स्वर्गपद प्रयोगः स्यादिसत आह सुखमात्रत्वेनेति दि
विजेति विविक्तोद्देश्यकृत्यं दानादिः फलेकं तरवत्त्वेनानापर्यालापत्तिरिति भावः सुखत्वमतर
निशायत्वेनेति यद्यपि विलक्षण नाना विशेष साधारणं नैकमति व्याप्यत्वं इति दोषना दवस्थ्यं
तथापि निशायत्वं जातिविशेषमिति अनुगमइति भावः तादृशानिन्नायस्य सुखमात्रवृत्तित्वात्तु
च्चराक्तिरिति स्वर्गव्यवसायः विशिष्यानुगमिति सर्वः ननु सुखत्वावांतरजातिमत्वेन सर्वत्रै
व शक्तिग्रहइति वा न अनुगमेन व्यवसायोपि स्वतआह सुखत्वेति तथा च सुखमात्र एव प्र
योगः स्यादिति भावः तथात्वे लाघवेन सुखत्वेनैव शक्यतापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं तत्त्वं

श॰ प्र॰ टि॰ ३

वैदिकत्वे इति तत्साक्षात्संबंधस्तेन हेतुना सन्निमानः तस्मादिति लाघवाज्जातिविशेषस्यैवाक
तद्रूपस्यापि कतयात्वनार्प्यवाद वैयर्थ्यमिति भावः सुखमात्रे प्रयोगं परिहरन्नाह सुख
त्वे इति ननु विहितकर्म्मजन्यतावच्छेदकत्वेन जातिः सिद्ध्यतु इत्यत आह विहितेति ननु त
द्विहितकर्म्मजन्यतावच्छेदकत्वं तेषामिति यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्ययोरपि का
र्य्यकारणभावः स्यादन्यथा जन्यसाक्षात्कारत्वादिकमपि जन्यतावच्छेदकं न स्यात् तस्य श्री:३२
कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमिति मैवं अस्त्वेवं तथापि लौकिकोत्कटसुखस्य विहितकर्म्म
जन्यतया चंदनादौ तज्जातीयसुखसंबंधाद्भावाद्व्यक्षणानुपपत्तेः ननु लौकिकस्यापि अदृष्ट
द्वा विहितकर्म्मजन्यत्वमिति चेद् तर्हि सुखत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तस्यैव वराकत्वेति प्र
संगादप्युत्क्रमेव तस्मात् लौकिकसुखातिशयितत्वात् लौकिकसुखमात्रवृत्तिजातिर्जन्यताव

स्वं

च्छेदकत्वमानवामानांतरेण सिद्ध्यतीत्यत्रैव तात्पर्य्यमिति वयमालोचयामः केचित्तु विहितकर्म्म
त्वं विहितत्वोचितकारणताककर्म्मत्वेन ध्याव तस्यावच्छेदकत्वे कारणनैव कारणतावच्छेदि
कास्यादित्याहुः संबंधेति स्ववृत्तिसुखत्वादिजातिनिरूपकत्वरूपः परंपरासंबंधस्तत्पो
स्वर्प्यः एवं च दुःखासंभिन्नत्वादिकं शक्यतापिधि निति नातिप्रसंगः तस्यापि शक्यतेगौरव
मितिनिरस्तं परास्तिष्यमोपास्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् इत्यो कद्दनि यतदो ननु प्रयोगस्यानियमा
दित्यर्थः तर्हि तत्रैवोक्तपत्रवायामिति रक्ष्यिस्यत आह गौणत्वे वेति विधीति तथा च सत्यन्य
त्रानुपपत्त्यावश्यं तस्य शक्तिग्राहकत्वमिति भावः भामाएस्पोत्तय सिद्धत्वात् तदुक्तेर्मिश्र
त्वे किं विनितपाचनशरीरिला देवनेति निरस्तमिति तात्पर्य्यं बाधकं विनेति तथायं सामा
नाधिकरण्यानुपपत्तिरेव तत्रशक्तिग्राहिके स्वर्प्यः नन्वेवमपि सहस्रात् देवताया
त्रिरूपदृशाक्तिग्राहकत्वमुक्तं देवतायाः सर्वैतन्य नियमे सहस्रातस्य तद्भिन्नत्वनियमा दि

श्री. भ. सतआद्यमंत्रेति आदिपदाद्दक्षिसहस्रादि संग्रहः ननु तत्र जातकः प्रयोग इत्यत्र आहाग्निरिति
चि. संप्रदानत्वं च चेतनस्यैव सर्पः ननु हृदायोदकमासिंचतीति वत्सं प्रदानत्वं चैव ब्रह्मकमादायत्वत्व
३२ यदि ननु वास्तवं संप्रदानत्वं दिक्स्वीकरणग्रविरहादिति ब्रूमो तद्दोषांतरमाह शिवादीनिप
र्प्यापत्वमर्थैकवएवेतिथद्जिनाएकोर्थः सिद्ध इत्यर्थः अन्यस्थाने कदेवता कल्पनापत्तिरिति
त्वपि बोध्यं ननु ग्राव लवन ऋत्विक् उपचरितार्थैक श्रुतिः स्यादत एव बाधकं विनेतितिर
नतमपि प्रसंगोत्तरेणशंकते ग्येति बाधकं विनेतिशेषः तद्बुद्धीति नन्विंद्रादेः सार्वत्रिकत्वादिना श्री: ३२
वात्संयागादिव्यासंगवशायामाद्धायक कोऽतिरिकदा ध्याने कर्यं ज्ञानमितिये नत्र दृष्टवि
शेषस्मारित लिंगादि प्रतिसंधानादित्येके अदृष्टविशेषत्र त्वा सत्यानन्यासामानस
मेव तद्ध्यानमिसन्ये अथेति वस्तातत्वमपि तस्यैव देवतायाइतिन्यायः देयनेति आग्नेयो
ष्टाकपाल ऐंद्रंदधि इत्यादिना तद्धितेनाद्यादेः प्रकृतार्थस्य चतुर्थ्यंतपद विधिः निर्दिष्ट

स्यं बोध्यमद्धृतिनवतत्रहविषितस्यतस्य देवतात्वं ननु सास्य देवतेति देवताधिकारित्वात्तद्धितस्य दे०श्री २
देवतात्वमर्थः तदुक्तं तद्धितेन चतुर्थ्या वा मंत्रलिंगेन वा पुनः वेद देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परं
स्परमिति स्याच देवतात्वे ज्ञाते तद्धितात्मक देशनाप्रवृत्तिस्तत्सदेशौ च देशना देशी त्वघटित
देवतात्वज्ञानमिसन्योन्याश्रय इति चेन्न देशनाद्देशितत्वोपलक्षितत्वस्य निर्देशपरत्वमत्रस्यैव
तदर्थत्वात्तत्पुरस्कारेण प्रवृत्ते तद्धिते न देशनादेशित न त्वस्य निर्देशपरत्व रूपं तद्धिरूद्धतइति
नवैवमपि प्रकृतसर्पस्य तद्धितादिना तथा त्वबोधना तस्यैव देवतात्वं स्यादिति वाच्यं त्राह्वात्मक
स्यैव प्रकृतसर्पत्वात्स्वुपगमात् नचैवमपींद्राय स्वाहादिपदमेव देवतेत्ययुक्तं नहि चतुर्थ्यंत
तस्य पदं न पद निर्देश्यत्वं तेन बोध्यत इति वेदस्माकं अर्पापहितस्यत्वात्स्यदेवतात्वमितिम
तेदेशनादेशितं यस्य तस्य निर्देश्यत्वं तदर्पोपहितत्व चतुर्थ्यंतपदमेव देवतेत्यर्थः एवं च

शा॰ न॰ यद्वाप्यर्थस्याख्येदेवतायारीसंमन्नीवस्त्वादिविशिष्टस्यन्यस्यैतन्मंचहुर्ष्यंतपदस्येवप्राधान्यात्

वि॰ इंद्रायेत्यादिपदमेवदेवतेत्युक्तमितिभेतव्यं यद्वाप्यस्यापलक्षणत्वाभ्युपगमेनतथोक्तेःएतेना

३३ र्थंमधिकरणेतिर्यक्‌पर्यन्तविषयीयद्धियंदेवतानामनधिकारइत्युक्तंनत्रतिरस्कारविशेषात्‌

ता विग्रहतत्संयोगः प्रकरणविरहात्‌ तत्र सार्वेयस्यस्यार्थेयत्वयोग्यत्वविरहात्‌ एवानि [illegible]

यविमुख्यानीन्द्रियाणि येषां तेषाम् अंधबधिरमूकानाम् अवेक्षण श्रवणोच्चारणराहित्यवत्या मूकोपि श्री: ३३

नधिकारः देवतानाममत्वं न विदुषीणां कल्पमनधिकार इति पूर्वपक्षस्य हृदयं तन्नेन घटेत चयादि वद स

संगात्‌ किं च देवतानाम् अचैतन्ये आवाहनमंत्रा नर्थकाः बौद्धस्य वरीरस्य वावाहनविधेरसंभवात्‌

देवं च तीर्थेषु देवतानां नित्यं सन्निहितत्वा दावाहनं वा यद्धतिय दुक्तं तद्विरुद्धं येने साहित्येन

[illegible] वेदितव्यं विशेषणं न तावद्वैतन्यमादाय सर्वस्योपपत्तेः धृति होमादावर्पितस्य हृ[illegible]

हवनस्यान्यथास्वाहेतितिस्मात्‌ तंत्र धृत्पादे देवतात्वमिस्यपाकुर्वाहुपयंतत्वेन वक्तुर्यदिकि

त्वं विहितमिस्यन्ये केचित्‌ तु देयानादेशिने यद्धतुर्पयंतं पदनिर्दिष्टत्वं कार्याप्यत्वं नत्तणाएवं

वेद्याख्यायास्याप्यदद्यादितिवेदनं वा ध्येना मंत्रलक्षणमननव पितृस्य उकार्याप्यदद्याद्हिंसादा

वतिप्रसंगःनादृशावेदाभावाहिंसादुः नैवेति इंद्र पदद्धंदेवतापरं सवदिन्यः स्व स्या

मिन्नावः संबंधइति देवतावैतन्यमितिजावः तत्स्वरूपेनिश्चयते सत्यमेक्रियमाणे दंडव्याप

राद्ये व्यभिचारादाकृससं न क्रियमाणत्वां प्रेमाप्रयोज्यतिविषयत्वं शिष्टेरितिवादिरो

षणं मनोन त्रमेण क्रियमाणे व्यभिचारः सामान्यव्याप्यजातिप्राप्त्य कमिदमितिनतन्म

ते सा भ्यासिद्धिः नवाद्वयं तेसाध्यवैकल्यं नवोलपमतेनैकं देवतात्वमनुगतंदेवता

पदवाच्यत्वेनानुगमा दिसादुः ननु निरूपाधित्वमेव विपक्षबाधकमिस्यत आह तदर्प्यते

श०प्र० नेतितन्निष्ट फलजननायेत्यर्थः। अयं हस्त्व निष्टफलंजननायाप्रक्रियत इति भावः कर्मेत्वमिति
चि० चतुर्थ्या स्पतन्त्रमाहेंद्रायेति लाघवेन विशेषणो नतार्थस्यैव देवतात्वमित्याशये नाह चतुर्थ्य
३ ३८ तेति तर्हि विशेष्य मात्रस्यैव तथात्वमस्तिवत्स तन्त्राह चतुर्थ्यन्तेति देवताद्वये तित्र प्याग्निश्च
हविषि चतुर्थ्यन्त पदघ्नं हेयपतया विशिष्ट रूपदेशनया हविरस इति कव्यवाहन त्वविशिष्टाग्नि
रेवंदे वतेति चेन्न विशेषणं वहुधा वै यथार्थ्यापत्तेः नि शिष्ट देवता त्वेपितद्वयोगो देशना श्री: ३८
नुरोधादिति वेनाह्निसापि चतुर्थ्या देशनादेशिते वेशि देवता द्वयापत्तिरेवेति वदंति शिव
स्वामिति वाक्यं तदधिष्टा तुश्रो तन्यस्यै वदेवता त्वान्वदेक देशिमतमाशंक्य निराकरो
तितन्चेति तन्चेक देशिनो न तद्देवता लक्षणमतन्त्राह तदिति तस्य च भावकत्वे भवतावादि
तिभावः शिवपदेति नानार्थत्विकत्वने गौरवादिति भावः नतु नाना स्वरूपेशिवे एकजाती

मानात्मावः भावेवा वीजातिराणामेवतथात्वमस्तिवत्स तन्त्राह हृदयेति विशेषो जातिरूप हृत्सनुग
मः नन्वेवं इत्यपेदृपितथात्वादि हानी तद्धवरूतापत्तिः स्वत्वकारणीनारवेदलक्षरी रत्स्वे वादृष्टोपाद
हीनत्वेन तत्र तद्धवहार स्पेष्टत्वादिति दिकु ईश्वस्पेति त्यहृष्टा भावेन तस्य हविरसंबंधा तथा
च तत्वापीश्वरा यनतिःसापी शनाय तस्येश्वरत्निनस्य देवतात्वसंत्तवांनं चेति मंत्रप्रयोज्य हवि
र्संबंधत्वेनोद्देश्यत्व मित्यर्थः हविष्ट्वत्याग कर्मत्वंतदुपादानं वतोदृशात्स्वर्गसंबंधेनोद्देश्यत्या
त्यागकर्तृत्वाति व्याप्तिवारणायनवेवमपि प्रतिग्रहीतुः कोदादित्यादि मंत्र प्रयोज्य घृतादि
स्वत्वसंबंधवत्वेनोद्देश्यत्वादेवतात्वापत्तिः त्यागकर्तृमंत्रप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्य
दुःत्वोद्देश्यपदं यर्थं पावीणादो पित्रादेर्देवता त्वास्युपगमेपि ततत्वा अपि देवतात्वापत्ते
नपोपविष्ट्वाः स्पष्टकु दद्यादित्यादिना तस्याअपि तादृशो हविः संबंधत्व प्रतिपादनाशादन

शा· प्र· चैवं मूपि टूत्रादेरपि देवतात्वेन तत्र मंत्रप्रयोजकता बाद्व्याप्तिस्तस्य देवताधारत्वोपगमात्स्वस्तु
टि· पगमेवातज्ञानी मद्दविः संबंधस्य विवक्षितत्वाहासे तस्य देवतात्वमिष्टमेवेसकेन दन्यत्वेन विशेष
३५ तन्तत्वानि व्याप्तिर रेननुनात्मनि देवतात्वं शरीरांतरवच्छिन्न दशायां मनिप्रसंगात्। किंतु श
रीरे तप्यावा तत्पतिव्याप्तिरितिचेत् — ध्यात्वे तदुद्देश्यत्वेन तद्धारणकदेवतामुद्दिश्य दद्यामिस्या
गात्तत्वतो विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वं चेतिनोक्तदोष इति दिक्। अन्येषामिति तत्संगतइति शेषः
आवरशेषादिति प्रयोजकत्वे पंचमी तेनार्थव्यवहारा। किंच एकदेशुपसंहारेण न विरोधं भ्य श्री: ३५
करस्यवेति जपक्रमणं चैतन्यव नेव कं गुरापि वराः वंजुलं वल्कं जैरिवजं बुवल्कं जैर
पि संचयन संभवादित्यपि द्रष्टव्यं वेदविरुद्धेति मद्यपि वेदस्य हीधर्मकादिशक्तियह प्र
योजकत्वमात्रं नुकं ग्वादिशक्ति विरह बोधकत्वं तथा च वनानार्थत्वं नाधुपपत्तेर्ज वे

दविरोधस्तथाप्यन्यायश्चानेकार्थत्वमित्येकार्थत्वनिश्चयेवेदस्य वत्वेवत्वा तत्तदृत्ततात्पर्य
व्यवस्थास्यैव शक्तिग्राहकत्वमिति विनिगमकमुक्तमिति तात्पर्यं निन्विति वाच्यतादि प्रति
पादकशाब्दानावादिसर्पः शक्तिरिति आधुनिक वैत्रादिपदशक्ति भिन्न शक्तिरित्यपि विर
हाद्वादिति नचशक्तिग्रहस्य दूष्यं तत्तत्तयोरूपस्थितिरिति वाच्यं प्रथमकुलस्यैव शक्ति
ग्रहस्योपपन्नात् ततश्चान्यायेनैकार्थत्वनिश्चये को नामविचार इत्यत्र विनिगमकानुसरणा
मिति भावः यत्र च विनिगमकाभावस्तत्र हि नानार्थत्वमिति भावः अन्यथोक्तं तस्मा
दुरसंस्कार इहसर्वः नन्वनुपलब्धस्य लेगोरवं प्रयोजकं तथा च तदानीमनन्यलभ्यप्रतिसंधाना
नवा शक्तिग्रहः स्यादित्युरु वेराद्व प्रस्तुवेतिनन्वाकांक्षादि सहकारित्व कल्पनामामे
व गौरवमत आह अन्वयमात्रेति अन्वयसामान्ये सर्पः क्रियेति पद्यप्येकएवान्वयमजनप

श. र. प्रतियोगिकइतिनवाक्यार्थद्वयधीप्रसंगस्तथापि घटमयनस्यानयनान्वितघटस्यविशेष
वि. णविशेष्यभावेनेदेननिमित्वात्तथात्वं बोधं अन्वयप्रकारं कधीप्रसंगइत्यत्र ताद्रूप्यमित्यन्ये
३५ अत्राक्वेति अन्नतपदअयोज्यनियतस्मृतिविषयानुभवइत्यर्थः तेनतन्मतेव्यक्तेरशक्यत
यानदोषइति भेदं नियामकत्वादिति यद्यपि शाब्दान्वयत्वंन कारणंनवा कारणतावच्छे
दकमन्वयबोधे तस्याकारणत्वादनवच्छेदकत्वाच्च तथाप्यन्वयांशविषयकज्ञानत्वम श्री ३५
पि नकार्यतावच्छेदकं गौरवादन्यथैवाकांक्षादिसामग्रीसत्त्वादन्यत्रच तदभावाभावात्
प्रसंगइत्यत्रतात्पर्यं अत्राकस्येति अपभ्रंशेचैतन्मतेजनकत्वंनेतिरव्याप्ति — तदस्तु
घगतापि शक्तिस्तत्रास्तीत्याह तथापीति विषयाबाधादिति भावः किंत्विति तथ्यस्वय
द्विषयाज्ञाताशक्तिरनुभावयतीत्येव शाक्य इत्युच्यत इति नान्वयः शक्यइत्यर्थः प्रतिपद्य

निप्रायेण दृष्टान्तमाह वह्निविशेषेति पर्वतीयत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थः तद्धर्मदार्ष्टसामान्य
शक्तस्याप्यन्वितपदार्थबोधकत्वं तत्र पक्षधर्मता बलात्सर्वतादिसंबद्धज्ञानं मत्वयो
ग्यतादिबलात्तदार्थानामन्वयज्ञानमितिभावः नन्विति अन्वयांशशक्त्यत्वज्ञानस्यगौरवेणा
प्रयोजकत्वान्नतत्रशक्तिरितिभावः स्मरणं चेति यद्यप्यत्रापि तत्तेन जनकत्वेनानुगतस्या
पि जन्यतावच्छेदकत्वान्नमन्तेतको विशेषस्तथापि स्मरणेकेनरूपेणजनकत्वमित्याकांक्षाया
मेतदुक्तमित्यन्ये अन्येतु यत्रपदत्वेन कारणतानत्वान्वयविषयतानियम एवंचप्रात्यक्षाद्युत्तेन
ववतन्नजन्यस्मरणेपि तथाप्रत्यक्षादिसाधारणं कार्यमतेततुक्तमित्याहुः किंत्विति यद्येवमदृष्टादि
कारितस्मरणे व्यभिचारएवमदिन दृशोषकेतुत्वं तदापदत्वेनापि हेतुत्वे हेतुत्वमिति तथापि
तद्रूपादिदर्शनस्यकृत्तिपकादिस्मरणेसंबंधिज्ञानत्वेन हेतुत्वनरवइपकमिति सामान्य
सामग्री तस्तुपपत्तौ विशेषसामग्र्यंतरकल्पनेमानाभावइत्यत्रतात्पर्यं तन्त्वेनेति यद्य

श॰ ज॰ पि विरिन स्य पदस्य न हेतुत्वं तथापि सं प्रदायमते नेदं प्रामाणिकं गौर व मिसा ये न शोक ते स्पंदे
टि॰ तदिति तत्स्य स्त्राक्षा पे ति तद्देति । अनुमेसर्पः यथा प्रत्यो पस्थि सनंतरं तीरान्वयबोधात् त्र
३१ लक्षणा तस्ये हा पी सर्प्प गन्धस्य विशेषणे नियद्यपि ग्रशक्तस्य प्राक्त किरोषणनमोपस्थिता
वदोष त्वे गंगायां घो षः इत्यादौ वपि तथा त्वापत्तिः स्या प्यन्वयस्य संबंधरूप तया पद्मिमेन
विमान्त्वा सत इत्यादिन्या येन तत्र लक्षणयैवो पदार्थो पस्थितौ न वृत्ति द्वय विरोधः अत ए
व राजपुरुष इत्यादावपि तत्पागंगया मित्यादौ नु नेव मित्याहुः अथ लक्षणैव त्तिद्वय किं
य्यानावादे तदुक्तमित्यन्ये पद नामिति यदि च पदार्थ शक्ते रत्ना लक्षणिकानुत्व कत्वं तदा प्र श्री: ३३
त्ते नेऽपि तथा स्थितिना तः लाघवादिति विशिष्ट एव शक्ति कल्पने लाघवं गंगादि पदेष्व नाना
शक्ति कल्पना प्रसंगान्न तथात्वमिति भावः यद्यप्यन्वयस्य लक्षणलक्ष्यत्वे विशिष्ट
शक्तावेव गौर वमत एव धुन्नादिपदस्य द्वये लक्षणा तथाप्युक्त रीत्या लक्षणलक्ष्यत्वमेव

२६

नेति भावः कृत्स्नेतरं वि ने तिय द्यपि तन्मते व्यक्तो छि द्रे तरत्वादौ पदार्थेन व्यभिचारः तथापि परीक्षा
नदस्तुपगमे नापात त इदमुक्तं वकृ नो ये प्रमोऽत कृत्वाग्नि धान मुख्य लक्षणमत्रापि दूषणे ना
सर्पं गन्धस्येति कां नागमनस्ये लक्षणः यद्यपि प्रियामरण देल्ल वारइति वी — तं शक्ति साध्येति ।
तद्धिपपतयात्नानरा क्रिसाध्यत्वयंश्च अन्यथेति । तथा चा क नियमेऽनन्यलन्यलस्यैवापादि हाल्लूरा
जनकत्वादितिता वा । न क्रियेति । अनि लेव क्रिये व्यनिशा यूण दमि त्वकेना न म ना दि क्रियेत्वपर्य इत्यन्ये प्रत्य
कालेदसाध्ये क्रमेण हल्लनाह । क्रियापाउ त्यादिक तरित्वयेश्च ते नयुचती त्यादौ पाकादेः कर्तृत्वे समवायी पिना
व्यभिचारः । नवैवं साध्यवक्त्रोर्ण्य कर्तृपदवाच्यत्वे दस्य स्वार्थ येनोपाधि भेदा दन्यो न्यात्वे नाभाव भेदा
हृदह त्या कृत क्रिया फल इति । अते जन्य धर्मो नाग्राप त्वादि त्वर्थश्च त येति । तात्य सर्पश्च जातीति । जाति य क्ति ना
व स्ये व नि यम कत्वा दिति भावः । आजा व नेति । यच पि तन्मते तत्र न निर्विकल्पक जन्य त्वे तथापि वर मते ने दं
अनुगत बुद्धि ते हेतु रिति । कृत्या त हेन रित्यन्ये । अनु तथापि भक्त तै कार्य इत्या नं ना लोचन जन्यं किं चैवं अन्यो
सविकल्पक परंपरया जनकत्वेऽपि प्रकृति क्रियान्वय कारकत्वानापपादित मित्यरुचेराह । पचेति ।

वि॰ भ॰

किंत्विति। विशेषणतयोल्लेखिगमनक्रियान्वयावगमान्तद्पि कारकमित्यर्थः॥ ननु वाचान्तत्र तदन्वयइत्यत
२८ रुचेराह। श्रीकरस्त्विति। आरुतत्वेति। अरुणायेकहायन्येत्यत्रगोः करणत्वेनाप्याख्यायावच्छेदकत्वेनक्रिया
न्वयवदित्यर्थः॥ नन्वेवं गोत्वप्रकारकशाब्दज्ञानानुपपत्तिस्तत्राह। अन्येत्विति। यद्यपि प्रागे तदुक्तं तथा
पि श्रीकरमते तात्पर्यतोद्दोषप्रदर्शनार्थं पुनरभिधानमितिमन्तव्यं। अत्र मते व्यक्तेरेव स्वरूपसत्यपि न
शक्तिरितिमतान्तरत्वाभिधानं बोध्यत्वमितिशाब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः॥ वृत्तिविनेति। स्ववृत्तिं विने श्री: २८
त्यर्थः। प्रत्युतस्वांशाद्वेशेगौरवमित्याह। किंचेति। अन्यतइतितुल्यवित्तिवेद्यत्वादित्यर्थः॥ ननु शा
तिवाकाममितिज्ञानेजातिविशेष्यकज्ञानेनकथं व्यक्तिविशेष्यकशाब्दधीरितिचेत्। न। शब्दशक्तिवे
विश्यानुपपत्तिरित्याहुः। गोपदेनगोत्वस्यविशेषणतापन्नधीनाद्विशेष्यस्मरणसिद्धेरित्यन्वयवस्तु
नस्त्विति। ननुपीनरूपमत्रकुत्रवापूर्वपद्देनतदुत्थानमितिचेत्। न। नचेत्यादिपूर्वपद्देतत्तीयसमा
धिपरत्वात्। नवतत्रापि पूर्वसमाधिनापीनरूपं एकवित्तिवेद्यत्वेनव्यक्तित्वान्नाभिशायेणतस्योक्ता
दस्यवान्यत्रत्वामाभिशायकत्वादित्याहुः। केचित्तुशक्तिमशक्यपीतिशक्तिसाधकपूर्वपद्देसमा
धांतरमिदमित्याहुः॥ अन्यथेति। शक्तिकल्पनेत्यर्थः॥ तथाचतत्रएवाधीरितिभावः॥ श्रीकरमतांतरंशो

कत्वेकथं प्रमाणांतरत्वं अन्यथायोग्यता
ते। नन्विति। ज्ञातिरिति। ननु प्रमाणासहकारितयास्यजनकत्वेतथात्वं तदात्रापि तुल्यमितिचेत्। न। तदित्यस्या
ज्ञानादरपितत्वाव्याप्तेः। यदि च निर्व्यापारतयातस्यन तथात्वं तदात्रापादनार्थं स्तु ताजातिरानेक
ज्ञानादरपितत्वा... पक्षकरणत्वमित्यभ्युपगंतारंप्रतितदापादनार्थं अतएवेति। श्रीतदेवजातिशक्तिदेव
नत्रैवचतहेतुनुत्वेनिर्वापदस्यापिकरणत्वमित्यनुपगंतारंप्रति तात्पर्यं। अतएवेति।
वनपायी संजवजातेः कारणत्वेकल्पनागौरवादित्यत्रतात्पर्यं। ... स्यादितिभावः। ननु तथा
तथान्वयबोधइत्यर्थः। श्रीकरमतेत्रीहित्वाश्रयेवचात्तस्यशाब्दप्रतीतिरुद्देशणस्यादितिभावः। ननुतथा
पिव्यक्तिमात्रान्वयेपितन्मात्रोपस्थित्यर्थं लक्षणैवस्यादतआह। अस्त्वेवेति। ज्ञानशक्तिपक्षमाश्रित्याह
माल्यरूपनइति। मनतेदेनोपन्यासंजातमते व्यक्तेरवच्छेदकमतआह। नथाविचेति। नागृहीतेति
तु यत्र प्रथमोपस्थितत्वं तत्रान्यायावतारेनवात्र तथेतिवेत्। नानद्रुहंविनायत्र विशेष्यस्यपहेतनत्ववति
नैवतन्त्याय प्रवृत्तेः। अन्यथा द्रनाजातिस्त्याथालनग्राह्यातत्र प्रथमेव्यक्तिज्ञानमितिवपकमित्याहुः। ननु
नातिकतयोरवच्छेदकप्रतीतावपिव्यंतपदेशेनद्रष्टानभ्रमः। जायवेनजातेरवावच्छेदकत्वादित्यतआह। पि
वेतिनथम्यविषयतत्रमेवतिभावः। भितिमात्रं ज्ञानत्वमितितथायनिपतापस्तिस्वभावादवकारणदि
मेंरूपानाम्नातत्वमिवास्थतत्वेयाति। मिमात्रज्ञानलानइतितुपरस्यलोकं ननुपद्मेवत्वमितत्व
त्वंधर्मविशेषणतानव्यक्तेरवच्छेदकत्वेनस्यानाशखेनयुक्तत्वान्नचतत्रवेवगौरवं। रवंहिएवकारं

संपविशेषमितिमात्तज्ज्ञानत्वादावतिप्रसंगः। किं वैवं घटत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् ... त्वादिनो परस्थितेपि
ज्ञानसंभवात्। यद्विनानियततो पस्थितत्वे प्यनुगतत्वाद्घटपदाघटत्वेनावच्छेदकत्वं तदनियततापस्थिति
कत्वेपि तत्र एव जातिरिवतथा। अपि च तथा किंच हविषूपीभूतेन तद्ज्ञाने उभयविषयत्वनियममपि व्यक्तिज्ञा
नं विनापि ज्ञातिज्ञानत्वमनुमानेन तथा अवगतमिति कार्यत्वादि विलक्षव्यक्तिः शक्या न च व्यवहारानुमित
तज्ज्ञाने शक्तिग्रहः अवधारस्य व्यक्तिविषयत्वेति तद्विषयत्वेनावश्यं तदुपस्थितिरिति वाच्यं। लिंगज्ञानस्यादिनाज्ञा
नि विषयत्वमात्रेणानुमितेतन तथा शक्तिग्रहे बाधकाभावात् लिंगांतरेणापि न लिंगेनवच्छिन्नसंगतो ज्ञानं कार्यविषय
त्वेनापि इत्यस्त्वेयहा किं वेति। तथा च तत् विषयकत्वादज्ञानत्वावच्छिन्नेपदस्य कारणतया तदवच्छेदक
तया उभयत्रैव शक्तिरिति भावः। न वा न्वयमति विषयतानियममपि तद्विषयत्वं तथा नावच्छेदकं तयुक्तो विषयत्वम
पीति वाच्यं तस्याकर्षयकौ कौ शादिलन्यत्वात्। व्यक्तेस्या नन्वलभ्यत्वात्तलो नामं अनावश्यकं कारणांतरक
ल्पने गौरवादिलनु पदमेव स्फुटं। ज्ञानविनीतीयघाविशयच्छे तथा च नानुमानेन तथात्वनियमः तथा च ग्रस
गतिस्त्वयात्वे बोध्यं कारणांतरज्ञात्याश्रयत्वादिति। शक्तिग्रह इति। पदत्वयुक्तस्य कालं तद्ज्ञानोपस्थापितो
स एवमेव तत्त्वेनन्वतुल्यन्नस्य तथा दानुभवाभावाद्यक्तिबोधोपत्वं हेतुः नन्वतस्य पदार्थस्मरणाच्चोपलक्षणं
तया प्रिय प्रयोजकत्वसंभवात् एवं च जातिशक्तिबीरव च व्यं प्रयोजिकेति तत्र एव व्यक्तिधीः किं च ज्ञानिव च्छक्तिर
पि शक्तिज्ञानमवच्छिन्नत्वं च पापि न व्यक्तियोग्यता शक्तिज्ञानं यद्विषयत्वेनांगं न देवशाकं जातिश्च तथेति वाच

वास्तेवशक्यो अत एवान्वयो न शक्यः। व्यक्तिविषयत्वेन च तस्य ज्ञानं सामग्रीवलात् संपातायातं ननु तथा
त्वेन न दंगं गौरवात् व्यक्तिधीस्तु त्वयि विनिवे घ य ति वेत् मेवं शक्तिबोधसप्रयोजकत्वं च विव
क्षितावद्धेतुत्वकल्पनायां गौरवतादवस्थात् जातिशाब्दानुभवेपदं व्यक्तिशाब्दानुभवे च जातिश
क्तिवाच्यो हेतुरिति यासमग्रीद्वयकल्पने गौरवाच्च तथा चान न्यलभ्यत्वाद्व्यक्तिरपि शक्या एवं च लाघवाद्ध
क्तिवाच्य तावच्छेदककल्पनेव विशिष्टविषयत्वे नैव शक्तिज्ञानं मंगं गोत्वे वंशमतयोक्कं न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वा
कर वच्छेदककल्पनेव विशिष्टविषयत्वेनैव शक्तिज्ञानमंगं गोत्वेवंशमतयोक्कं नच तुल्यवित्तिवेद्यत्वा
द्यक्तिज्ञानः शक्तिं विना ज्ञापकताभावे तथात्वासिद्धेः शक्तिग्रहत्वेपात्तस्यापासत्वात् किं चैवं वैशिष्टस्य
भानं स्यात्। नहि तद विलुप्तत्वविनिवेद्यं आलोचनेन तद्ज्ञानेपि तद्ज्ञानात्सत्वादेतयात्त्वस्य निर्विकल्पत्वात् न
वगोपदे स्वनाबादवगोत्वविशिष्टज्ञापकं न तत्र च जातिशक्ततया ज्ञानत्वमुक्तप्रयोजकत्वादवादितिवाच्यं नै
शिष्ट्यशक्ततया ज्ञानत्वस्यैव तथात्वापत्तेः तस्यापि समवायरूपत्वस्य वैक्यस्य प्रत्यायकत्वात् विशिष्टत्वान्य
चं न स्यादिति नु व्यस्य भावि विशिष्टबोधकत्वमपि तुल्यमिति दिक्। अन्यो लिंगोपजीव्यविरोधादित्येतन्मते
मतमवापमस्य रसः। नसनिने कल्पायन जातिशक्तिकल्पनापि नोपजीव्यतानियमः किंतु आपवादिनो
प्रकारत्वेनशक्यापितथा चानन्यलभ्यतुप्रपमगृहीताव्यक्तिशक्तिस्याज्यात् अनन्यलभ्यत्वे किमनवाकुत्स
ज्ञानत्वमितितद्व्यक्तिज्ञानादिकृपिसर्थः तथा च व्यक्तावेव शक्तिग्रहः समानप्रकारकत्वं च निवामकमिति

४३

तन्मतमालंब्यो क्तं तथा चेति जातिसांकर्यं ताशरीरत्वादिस्तथा पृथ्व्यादिजातेरभावे गोमयवृश्चिकत्वादिरिव
जात्युपाधिरादायव्याप्तावे दृशक्तिग्रहः इत्यर्थः नचैवंछिन्नलांगूलानां पशुत्वेन व्यवहारो न स्यादितिवाच्यं तादृ
शानां महत्वं देत्वावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वतात्पर्यमिति केऽप्यदृष्टविशेषोपगृहीततत्तन्नदादृश्यं चैतदनंपपशुअनु
गतवीजकानामनन्तपशुत्वं जातिरितिनिंतन्नोक्तोपाचेस्वतथात्वापत्तेः अन्यथाकिमवच्छेदनयूक्ताविशक्तिः स्या
दस्मन्नातेपशुत्वस्य जातित्वं विपराभ्युपगमेनतथोक्तमित्यप्याहुः स्वमतमाहापवेति। लांगूलादीति आवश्यकं
त्वादागृहीतविशेषणान्ययापाद्धृत्यपिवाचीतदुक्तं विशेष्येनाभिधानगच्छतीत्वाकिंविशेषणा इतिसामान्यत्वेपुर
स्कारेणासामान्यंशक्यं तत्रव्यक्तिं विनानभासत इति भातःचांकतेनान्वितिः नभासत इति सो मान्यत्वेनेतिशक्ति
:श्रितएव शंकते कथमिति अनुगतस्यव्यावर्तकत्वेव्यक्तिविशेषानावदोपदेषसत्वेवाहानुगम्यमान इतिसतितथो
गपद्यधीरित्यर्थः ध्रु [illegible] नीलमितिकोपचेन जातिमात्रस्यैवशक्यतयापदादुपस्थितेरित्यर्थः। प्रवृत्तिमात अनुगमा
भ्युपगम इत्यादि तदर्थः पदवियोगपद्यधान्यत्वकामः तदाप्रकृतेपितुल्यमिति भावः। गोत्वमितिन वहित्वपदादि
नागावाविषयकप्रतीतिविषयत्वात्सिद्धसाधनयापतिवाच्यं जातिज्ञानस्यव्यक्तिविषयतानुपगतारसैवैतद
नुमानावतारणातत्सिद्धेः अतएवसामान्यतस्वतसिद्धिं वदंतपतिजातिमात्रधीसिद्धेरित्येतिजातित्वादितिविति
जातित्वविवेचनेयावदेतद्व्याप्यतनंतदवाविदितेनोमितेतिनन्वादिपर्यन्तेनिषेधपदादिनाभावमात्रस्य
वशवाविषयकप्रतीतिविषयतयातत्रव्यभिचाराभावात् अन्यथागोसादृश्यादेर्व्यभिचारतादवस्थ्यात्। [illegible]

श्रीः४

नवप्रतीतिः [illegible] त्पदार्थाभावपदार्थेन नरतिरूपेणाभिहृत्यमिति वाप्यतेः। किंचगोमितो पादेवोपनियमनो गोविष
यकप्रतीतिविषयतया तत्र व्यभिचार इति भावः भावपदस्य रूपवस्त्वेनोक्तदोषनिरासात्तनापिविशेषणत्वेनैवेति व्यक्तिविशे
षतस्याप्यवृत्तौ दोषवादिना मया जातिमात्रविषयत्वेनाप्युपपाचत्वादित्यर्थः गवीति। गवि गोत्वमितिप्रतीतेर्गो
वीसंयोगोत्वोचयार्थं किं मानस्यावश्यं वाचात् नगोत्वस्यविशेषणत्वेनैकमानस्वीकार इति गोत्वाकार
प्रतीतावपि तथ्यवत्ज्ञानस्वीकारश्च विमतत्वर्थमेदेपि प्रकृत्यर्थस्यविशेषज्ञानाभावादितिभावः एवकमपर्यंत
र्महत्वपयासिद्धएवेत्याहालोचन इति निर्विकल्पक इत्यर्थः नचैवं पदान्निर्विकल्पकापत्तिरिति प्रत्य
पतिमात्रज्ञानमात्रेति अतएवेति संस्कारोद्बोधकप्रतिनियमादित्यर्थः। गुरोरिवेति पथ्यपितन्मते तदनभ्यु
पगमः तथापि यत्किंचिद्विशेषणानवगाहिज्ञानं तस्य निर्विकल्पकत्वे न बोध्यं तदेकदेशमतेनेदमित्यन्ये श्रा
द्धेकेति ज्ञानत्वेति अनुमितित्वादौ व्यभिचारादाह सान्ताद्दिति यदिनानुमितिविशिष्टस्मरणान्यतरत्वादिकं
तथापि साक्षाद्घाप्ये तदा धर्मपदं जातिपरं बोध्यं। गोत्वविशिष्टभेदेनेति आत्मत्वगोत्वविशिष्टानुगतत्वेनेत्यर्थः
तथा च नमात्वान्वाकापकत्वमनन्यादिति भावः। गोत्वांशस्य नाव्येपकत्वमित्याहविशेषणेति तर्हि कथं गो

शा.भ.

त्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिरत आह तत एवेति अभेदेनान्वयस्य विरोधादेवपदं धर्मतावच्छेदकसिद्धिरित्यर्थः
८० शनतु गामित्यनुमितेश्चापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः न हीति यद्यपि न तत्र लक्षणाया
घटादावेतदोषारिति व्याप्तिरस्त्येव तथापि स्वमतानुसृष्टमेनेदमुक्तं गोत्वादिति गोत्वस्यादित्यर्थः गोत्वस्य
गोपदादनुपस्थितेरिति दोषसत्त्वे वाह व्याप्तीति हेतोश्च पक्षतावच्छेदककतया व्याप्तिग्रहकोऽपि दर्श
साध्यसिद्धः सिद्धसाधनमित्यर्थः जातित्वस्येति तथा च गोपदश्रवणे सिद्धत्याहापि चेति निरुक्तेति न च
विकुरणायोगभ्यंगमकभाव इत्यर्थः। प्रकृत्यर्थत्वं प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वेन च तावतापि न लक्षणोच्छेदः तो
त्पर्यनिर्वाहाय तत्कस्यनमित्यरुचेराह गौरवं चेति प्रतीतीच्छया ज्ञरितत्वस्येच्छादिगर्भत्वमगुरुत्वादित्यर्थः ऐ
नन्वाक्षिप्तेकत्वे यपिप्राख्यानायसंख्या व घटकावाक्षिप्तायामन्वयोस्तु सुखीभक्तीनामित्यादिव्युत्पत्ति
रसिद्धेवेत्यत आह स्याततिशाब्दी सा कोऽपि शब्देनैव पर्यन्तद्दति न्यायादतएव प्रत्ताथानुपपत्तिरिति भावः
अभेदान्वयेति विनन्नयपोनन्वयादवेत्यर्थः। अस्तित्वनास्तित्वे उत्पत्तिविनाशौ न तथा। गौरुत्पन्ना गौर्नष्टा
जातौ तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तौ लक्षणेत्यर्थः। ननु स्वार्थादन्येन समानकेन तथा च गोत्वेनैव कोरूपस्थितौ लक्षणत्वस्य
स्तित्यत आह नापीति गोत्वसंबंधिनीति शाक्यसंबंधी दर्शितः लक्ष्यत्वे उपस्थाप्यत्वेन नु लक्षणापि चाचिरादृष्टेन
८५ णानंतरं स्थितिमतो व्यक्तिधीरननुभवसिद्धा न स्यात्प्रकारान्तरेणानुपस्थितेरनावश्यकत्वादिति भावः तथा लेना ४
... स्वयं घटितत्वादित्यर्थः ननु गोत्वमेव लिंगं न तु पदादुपस्थितं ४८

स्मिन्नोनोक्तविरोध इत्यत आह गोत्वपि चेति। साचनसंभवति अभेदे श्रावणसंबंधाभावादिति भावः न
नु विशिष्टस्य केवलादन्यत्वात्कथं विशिष्टलक्षणा स्तु एतदेव गुणवाचकस्य नीलादिपदस्य नीलादि
विशिष्टलक्षणेति सिद्धौ तथा च स्वार्थादन्ये नं उक्तं न च तत्र नीलादिसंबंधिलेनोपलक्ष्यत्वं संबं
धिलक्षणे चरयद्विपनेत्यादि न्यायेन नीलादिमानिति वाच्यं प्रकृतेपि गोत्वसंबंधित्वेन तथात्वापत्ते
:गोपदे च गोत्वप्रकारकानुभवाभ्युपगमेन नीलादिपदे नापि नीलादिमान्प्रकारकानुभवा
तुल्यत्वाद् एवं केवलवाचकस्य विशिष्टे न च लक्षणा तदा तु इष्टजयेन च स्वमाणविशेषण्ये ल्युत्वे
स हापि चेति तथा रीतिशक्ति लक्षणयोः प्रयोगमूलकेत्यादिस्तथा इत्यस्य प्रयोगाद्विरोध इत्यर्थः
यानुपपत्त्या अन्यत्रप्रयोग लक्षणेति भावः नकुणापरयेत्यादावेवज्ञानेषु स्वस्य पदो गोस्तीति अरूते आह
प्रामिति अत्र जातेस्त्वन्नुपपत्त्यपत्वादन्वयानुपपत्त्या भावेन लक्षणाविरहादिति इष्टापत्तेरनुभवमा
नेन स्यादेन चतात्पर्यविषयानुपपत्त्यैव यष्टीः प्रवेशयेति च लक्षणास्त्विति वाच्यं उत्तमसाधारणता
त्पर्यग्रहे पि विशिष्टलोभ्युपगमात् नादिदमुपसंहरन्नेव स्यष्टयति स्यादिति एवं च गौर्नित्य इत्यादौ
जातिपरत्व एव लक्षणोपगमे चेपं वयेत्युक्तम् शक्तिग्रहकाले जातिजानेन लक्षणां विना विशिष्टवाधोसि
द्ध एवं तदप्रतिसंधाने विनवाक्ति भ्रमादनोन्यथासिद्ध इति लक्षणायां कविर्लिनिरस्ता मातो

मत

१४. क्तिलाभ इति जातिरेव शक्येति न तु नवयवत्वादेवानन्यलभ्यत्वं तद्विशिष्टमपि शक्यं आहापदिचेति नव्या
१२ नयैकलभ्यत्वमिति वाच्यं अन्वयो हि स्मर्यमाणयोर्योग्यतादिबललभ्यो न वशक्लृप्तेपि तयानिर्विकल्पको
विदन्यापस्थितयोजातियत्क्यो योग्यतादिप्रतिसंधानसंभवात्तदजातिसंधानेपि विशिष्टोपस्थितेरत्र अ
त एव पदाद्विशिष्टस्मरणमपि ननु निर्विकल्पकं न चैवमाकृतिवैशिष्ट्यमपि शक्यत्वात् जातिविशेषा
दिति जातिविशेषवान्योवयवसंयोगः संस्थानविशेषस्तद्रूपत्वपर्यं नयात्र जातिविशेषस्यैवानुगम
कतयाव्यक्तिवदनुगतानां संयोगानां कथं शक्यत्वमिति निरस्तमिति वदति तद्भिन्नत्वे अन्यतरकर्मजत्वा
दिनासंकरेण तादृशजात्यसिद्धेः केचित्तु जातिविशेषवत्त्वादिवदिति दृष्टांत इति तदपि न तथा
प्यननुगतानां कथं शक्यत्वमिति दोषस्यापरिहारात् न च जातिपदं धर्ममात्रपरं तथा चोपाधिविशे
ष एवानुगत इति वाच्यं तादृशोपाधेरनिरुक्तेः न च जातिविशेषवत्त्वमवयवविशेषणं तथा चैकपाक
संयोगादेकमेव तथेति वाच्यं गवादिपदे साक्षादवयवस्याप्यननुगतत्वेन दोषतादवस्थ्यादिति अ
नवदिति जातिविशेषवतो गवादेरवयवसंयोगरूपत्वपर्यः विशेषणपदोपादानेन पदादीनाकृतिः
केति स्तवितं तथा च गवावयवसंयोगादिकमेवानुगमकं न चैवं तत्प्रकारकाधीः स्यादिति वाच्यं
इष्टापत्तेः अत एव तथा सति सास्नाद्यवयवस्य शक्यता स्यादिति परास्तं गवादावाकृतिवैशिष्ट्यस्य

अन्यथा गोत्वविशिष्टज्ञानमात्रमेवानुभवेत
रूपस्य संबंधात्मकत्वेन तद्घटकतया तद्भक्यत्वस्यावश्यकत्वात् तथा च सादृश्यमेव शक्यं संबंधश्च इति ॥
नत्वाकृतिरित्यस्यापि वाच्यत्वस्याव॰ शापत्तेरिति दिक् सदृशेति गोत्वस्य चाव ह्ने
वः ज्ञानीति यद्यपि नोक्तं तस्मन्नदृश्यादौ व्यक्तिमात्रपरत्वे तदनुहलक्षणाबकेः स्यात् तेनैवोपस्थितेः व्यक्तित्वादिना तदुपस्थिताव
कतयाप्यन्वयात्तथापि तद्व्यक्तिमात्रपरत्वमेव नास्ति ज्ञातरप्यन्वयात्तथा च व्यक्तिमात्रपरत्वमि
त्तात्पर्यं तिचल लक्षणा मात्रपदव्यवच्छेद्यं च गोत्वादिकमतो व्यक्तित्वादिकमादायापि न व्यक्तिमात्रपरत्वमिति
तत्पदार्थ इति सादित्यर्थः ॥ ॥ अस्संगा योगरूढिं निरूपयति एवमिति
त्यपास्तं अत एवेति अस्य केवलयौगिकपदार्थ इति सादित्यर्थः ॥ ॥ अस्मिन् योगरूढिं निरूपयति एवमिति तेन शास्त्रे स्वार्थे
तत्र पंकजस्तमुदायार्थाक्तोनवेति विप्रतिपत्तिः तत इति शामाणिकानामिति शेषः तेन शास्त्रसमात्यार्थ
नीत्यानन्वयभिचारः यद्यपि पद्ममित्येवव क्रुमर्हति सकृत साध्यव्याप्यत्वात्तथापि योगरूढित्वसाधनार्थमि
शिष्टपुपातं अन्यथा कुद्दालादिवद्यौगिकत्वं शंकापि स्यादिति अवयवानामिति पंकजादिपदानां पद्मत्वं
त्वमा बादित्यर्थः रूढिं विनेति गहीन पद्मप्रयोगस्यापीति शेषः रूढेति ज्ञातव्येत्यर्थः ननु रूढिं
ज्ञातज्ञाभावानवगाहित्वपाजनक ज्ञानविघटनः यावनप्रति बंधकं ज्ञानस्य मणीममादिवत् अतीव
नाभ्युपगमात्तवस्पमाणपु तया सामग्रीविरहादेव कुमुदत्वतीचादि विरहोपपत्तेरिति तथात्वेमाने
वम्ये त्वस्वेराह वयं तु व्यक्तिवाचकेति कर्त्रूपव्यक्तिवाचकेत्यर्थः व्यक्तिवचनानामिति किं विधाः

विं० श्या०

४३

वाचकानामित्यर्थः संनिहितत्वं चोद्बोध्ये घटेन जलमाहरेत्यत्राकृतस्य प्रथमोपस्थितत्वेपि नान्वयप्र
तिप्रतिसारणाय बोधकं विनेत्युक्तं यथा पद्मं पंकजं प्रभवमित्यादौ व्यक्तिवचनत्वान्नावे कुमुदस्या
धारणबोधः स्यादेवं तथापि व्यक्तिवचनानामिति कोवि लक्षणाप्रायं बाधकं विना पदानां पदार्थोपस्थिता
कांस्यादिविशिष्टान्वयबोधकत्वनियमादित्यत्र तात्पर्यं पंकजं प्रमेयमित्यादावपि पद्मान्वयान
कुमुदेपीति वस्तुतो स्यापि व्यक्तिवचनत्वमेव कर्तृत्वे बोधे सत्तं पंकजन्मकर्तृपरत्वादित्याग्नेयीति वदि
को दृष्टांतः आग्नेय्याग्नीध्रमुपविश्य सत्र प्रकरणात् संनिहिते वाग्निप्रकाशिकाग्नेयीतिपदेनोपस्था
प्यते घटेन जलमाहरेत्यादावपि प्रकरणात् संनिहितेव घटादिव्यक्तिर्बोध्यत इत्यर्थः तद्विंत्यं पदिशेषणेन
प्रतिबंधिकात्वात् पंकजपदस्य यत्र पद्मे तात्पर्याभावः कुमुदे तात्पर्यं तत्र लक्षणं विनैव कुमुदे बोधः
स्यात् तथा च वक्ष्यमाणविरोधः न हि तत्रापि पद्मानुभवसामग्रीपदे तात्पर्याभावनिश्चयस्यैव बाधकत्वा
त् बाधकं विनैव व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वाभ्युपगमात् कुमुदं पंकजमित्यत्र कुमुद एवान्वय
मात्संनिहितत्वाद्वनवत्त्वकुमुदं भिन्नोपदोपस्थापनमिति वाच्यं प्रथमोपस्थितमात्रस्यैव तन्त्रत्वात् अथ पद्मा
भिन्नपासमुदायस्यापि भिन्नत्वाद्ननुताहृत्य स्थले रात्रौ कुवे मुदान्वयबोधोस्तु पंकजपदस्याकुमुद
लक्षणेति सिद्धांतस्य कविलक्षणाभिप्रायेणाप्युपपत्तेः संप्रदायमते सर्वत्र लक्षणाभ्युपगमेपि सामग्र्या

नार ५५

त्पद्मान्वयेन कुमुदानन्वयमभ्युपगच्छतो मते प्रकृतस्याद्दोषोऽन्वयनात् एवं च सर्वत्र पद्मानुभवसामग्र्ये
त्यपि कविकाभिप्रायकमेवेति चेन्मैवं न ह्यासत्ति कविदविलक्षणोपपत्तिः न च यत्र पद्मान्वयानंतरं कुमुद
तात्पर्यधीस्तत्रस्येतरोपस्थितये स्यादिति वाच्यं तथापि पंकजनिकर्तृकर्तृत्वे मुदान्वयतात्पर्यग्रहकाले पुनः तत्
त्तत्पंकजपदेन शक्त्यैव तदुपस्थापनसंभवात् न हि तथापि तत्स्वपद्मत्वान्वयस्य तात्पर्याभावनिश्चयात्
कुमुदे तात्पर्यनिश्चयाच्च अन्यथा लक्षणाप्यसंभवाच्च ननु तथापि गंगाघोषवल्लक्षणा स्थललक्षणा पंकज
न्मकर्तृत्वस्य पदार्थविधयानुपस्थितिकत्वात् अन्वयवशात् तस्य वैयोग्यतादिवैकल्येन वाक्यार्थविधयानुभूय
स्थितिकत्वादिति चेत् न पंकजजन्मकर्तृत्वमानपत्वादिकामात्र एव लक्षणायत्तेः यदि च तत्त्वे कथं तस्येवाव
रूपकं पोम्यत्वादिवत् लाभेन तथात्वे तदात्र कर्तृपि तस्मात् लिङ्गान प्रतिबंधकपत्नसत्वे लक्षणा पुरुषेन
वविरोध्यविषयत्वात् प्रतिबंधकं अनुमितो सोम्य ज्ञानवत्वे पारसे न्यादिति नदिदं न सामान्यदृष्ट तिकम
नयतत्स्यान्वयानुपपत्त्यनंतरमेव कुमुदधीरिति तत्र लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मुख्ये तेन स्यादिति अन्य
लाभादिति पद्मानुभवस्य कुमुदधीप्रतिबंधकस्य लाभादित्यर्थः यदि वेति योगार्थानुभवानभ्युपगमेपि
भवार्थं मेनपुरेण कृष्णचिह्नकाम्प्रसंगादिति नाव्र कुतकुल्याद्वेपि तथात्वशक्तिं विना निरूपणतः प्रयोगप्रवृत्ते
नस्यादित्यर्थः प्रश्नार्थत्वेन तस्या संगतत्वापातादिति नाक्रोशन्वयम् [illegible] मोहकदाचिदिति व्यतिरेक्यमिवा

श्रा॰भ॰

रमाहृरा किं विनापीति नन्वेवमप्यनिपन्नसंस्कारोद्बोधकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह उद्बोधकं वेति

४४ फलत्वे जात्यमिति भावः तथापकादेरिति पंकजपदप्रयोगविषये कुमुदपुंडरीकत्वादेरनुभवादित्यर्थः

स्पृतिवत्वेनेति कदाचित्सामग्रीबलात्कृतस्मृतौ तात्पर्यभावात्तत्प्रकारिकाधीस्तत्कृतत्वेऽशापत्तेरन्यथात

नापि लक्षणानस्यादिति भावः किं त्विति शक्तस्येवानुभावकत्वादिति भावः नन्वेवमपि गवादिपदे नुभ

नापि लक्षणानस्यादिति भावः उक्तन्यायेन गवादिस्मृतिसनवादि

वजनकत्वावच्छेदकत्वेन शक्तिरस्तु तत्र ज्ञानस्य प्रयोजकत्वमानाभावः उक्तन्यायेन गवादिस्मृतिसनवादि

तत्कृतेराहाव्युत्पत्ति स्येति योगादेवेति योगादेवेत्यर्थः अपर्याधिकारवत् तदन्वयबोधइति भावः अनुभव

वत्वादिति अनुभवार्थमित्यर्थः गोज्ञानइति गोत्वप्रकारकज्ञानइत्यर्थः तथा सति विषयेत्वप्रकारिकाधीः स्या

दित्याह गोपदादिति गोत्वेति गोत्वपालकत्वापायस्य स्वरूपेरइत्यर्थः बर्हितदनुभवार्थमेव तत्कल्पनमस्त्वि

त्यत आह तीरादीति विभक्तीनामितिप्रकृत्यर्थान्वितेत्यर्थः तेन लिङ्गमतपालान्नव्यभिचारः सुयामितिरे

षइत्यन्ये पंकजवाक्यतिपंकजरूपवाक्येत्यर्थः अन्यथेति तात्पर्यग्रहमन्तरेणैव शक्तोपस्थितत्वमात्राप

रइत्यर्थः गोत्वादिति लक्षणायाकुमुदादिपरस्यापि पद्मादिपदस्य पद्मानुभावकत्वापत्तापत्त्यान्वय

बोधकत्वपर्यन्तत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः नद्वैतघुकवाक्येव्यभिचरितम्मतेनअतात्पर्यभावादिति वाच्यं ते

ऽनिनस्थलेन हेतुत्वस्यविवक्षितत्वात् वस्तुतोवादवादर्थाव्याहारसिद्धोपस्थोवस्थापकत्वदत्वे व्यभि

चारीति भावः योगमात्राभ्युपगमपक्षेपरं दोषो न तु योगरूढिपक्ष इति भ्रमवारणाय कृतेअथैव

मितिकर्तव्यतात्कस्यउभयस्यरूढिविरहदशायां नद्योगइत्यर्थः प्रत्ययस्य डःभ्रमस्य रूढितो योग्यताविर

शिष्टशक्तत्वादित्यर्थः नन्वीति किन्त्वितिस्वंउयतिअन्यपतिविवादेतित्याप प्राप्तनुभवार्थमेवपरेणरूढेः स्त्रीक

र्त्वादित्यर्थः तदापीति व्यक्तिवचनन्यायात्त्वान्वयेन कुमुदान्वयस्त्रीकर्तुरित्यर्थः घुत्वस्यपतिगृहीतत्वा

त्किञ्चस्येत्यर्थः प्रतिबंधकं विनेति बाधकं विनेत्यर्थः पदज्ञानमिति गृहीतसंगतिकपदज्ञानमित्यर्थः दृष्टेति गवा

दिपदे दृष्टान्वयव्यतिरेकत्वादित्यर्थः लघुत्वाद्वेति दृष्टेनैवोपपत्तौ अदृष्टत्वपालकल्पनेगौरवमित्यर्थः ननूक्त

रीत्यापद्मानुभवोपपत्तौ पद्मत्वेनत्वस्मिन्पंकजपदमागृहीतमाग्रहीतसंनाह्यतमेवासिद्धं अन्वयागृहीतसंबंधस्य

तस्यकारकत्वशक्तिस्वत्वसिद्धोवगृहीतसंबंधस्यस्मारकत्वमिति स्वरूपेनाप्रियायान्निरित्स्वरूपेयेत्एवमिति जातिवि

वोकसंकरविशेषः नदुर्क्तैभ्रष्टप्रयोकरणोवेरूपामाहित्योविद्ध्वस्त्रिपाविपत्तत्स्मकारस्मा दिष्यतकरणपस्यसंभव

इतिनयावेति अतएवतत्रविघ्नाप्रयुक्तकल्यानर्मिति अन्यथायोगेनैवबोधकपरत्वेतदर्पितस्यादितिभावः नव

जातिविशेषस्यसंस्कारोपस्थिता बर्पितदनुभवार्थमेवरूढिरस्तु न हिनस्यात्विपद्मत्वं वर्ततेदयवेवे ऐवानुभवः

अच्यवार्थानुपहितस्य च जातिविशेषरूपस्य नित्यमवगतेः न च पंकजपदवदत्रापि रूढियोगयोर्विरोधेनयो

गार्थापहितस्यैव पद्मप्रतीतीबाधकाभावाद्द्व्यकारणयोग्यजातिविशेषएव च न सिद्धिरिति वाच्यपरस्येवम

४४

श॰ विं॰ म॰ परस्मै न मनस्तु पगमात् तत एव रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वादिसु कं ग्नपद्याद्योगार्थस्यादि
५८ सनोपस्थितौ तदनुपपत्तेः ग्नपद्या पंकजपदवद्यौगिकयोगरूढिरिति क्वचित्स्वरस्य तदस्तुप
गमः कविन्ने त्वसंनबद्धुक्तिकमापद्येते नुशयानश ब्दो आहार मुक्तिमेव स्वार्थं ति नयाद
तिशब्द परस्पाश्रयणीयत्वे भ्रान्तिरेवमतस्सम्पणिनि त्वावः गस्तु पदीनसंबंधे पंकजपदं
पद्मस्मारकं तथापि न शक्तिसिद्धिरित्याह स्यादेतदिति तथा च नवा स्वसन्निधि नैदोपीतिभाव
सेतियद्यपि शब्दबोधे तु पदार्थोपस्थितिः सनू कुमपदपदार्थसंबंधत्वं च त्वेनि मत्रापि त ४५
थापि वृत्तिपदस्य त्रयक्तित्वेन ग्नान्यपरं सा ह्या दितिदोषः ग्रन्थ्याधाय कत्वस्यापि परंपरा
वृत्तेरुपस्थाप्यत्वेनापि मदोषस्यासंगतत्वापत्तेः नो पस्थितिरिति तानुमन्वत्वद्र्स्यार्थः पु
परादन्वयस्मृतेरन्वावात् ज्ञातएवेति नियमतस्तत्स्मारकत्व स्य हेतोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः

लाक्षणिकेव्यवहारणाय नियमतउक्तं दोषो नरमा हस्तकाविति सामान्यव्याप्तेरिति शेषः विशे
ष नावाहान्यथेति अनन्यलभ्यार्थकत्वस्येत्यर्थः पद्मेति पंकजशब्दे शक्तिनामस्य वृत्तमु
दायान्नावेवानुभावकत्वमतः पंकजपदे नसाधनव्यापकत्वं कापीतिनो वाच्य यद्यपि शक्ति
तदनुभावकत्वमपि संदिग्धं तथापि संदिग्धोपाधित्वमादित्यर्थः पद्मवदिति पद्मत्ववदि
त्यर्थः पंकजपदप्रयोगविषयत्वेन संबंधतयादिस्मारकता तदेदं उ ननुच्छिन्नपद्मत्व विशि
ष्टे तिप्रत्ययस्वरूपसंबंधस्तथावदात प्रकारकस्मृती ५ कुमुदत्वादिविशिष्टेत न्त्रयोगा
नियतस्मृतिप्रसंगः एवं च तत्र चरमाणदोषो बोध्य न्यूसेतिसमनियतस्येत्यर्थः सोपा
दरितिसोरन विशेष्यत्वावादित्यर्थः तथा च पद्मेतरस्य व्यावृत्तत्वमप्यसिद्धमितिनावः तमो
तिपद्मत्वसौरस्त विशेष्ययोरित्यर्थः तदेतिपद्यापिस्मारकसंबंधेसतिगुरोरविस्मरणम्

श॰ टि॰ ४९

नतद्धर्मस्य तत्प्रतिबंधकत्वं तथाप्यादरनिरासशक्तिग्रहस्तु पदमात्रे न परिसुद्ध्यते तथापि ज
घुत्वे सति निमित्तप्रयोगविषयवृत्तित्वमेव संबंधस्मारकः तथा च घोरत्वविशेषनितांत
र्व्यतिन एवेति तादृशप्रयोगत एव तत्पदस्मृत्यनुकूलत्वादिति शक्तिवत्तस्याप्यनतिप्रसक्तत्वा
दिति भावः ननु शक्तियाचकत्वाभिमतसंबंधान शक्तेरन्यथासिद्धिः नहि शक्तिः प्रयोगा
द्ववज्ञायते तथा च व्याकरणादिना शक्तिग्रहेऽन्वयबोधो न स्यात् वसादिदेवदत्तादिपदा
न्वयबोधो नियतप्रयोगज्ञानादिति चेन्न प्रततेपि तुल्यत्वात् किंचैवं गवादिपदे पदार्थेन ४९
नियतस्मृतित्वावच्छेदेन शक्तेः प्रयोजकत्वकल्पना दनापि तद्यातदिदमादृतस्मा
दिति शक्तिसाधेति शक्तिप्रयोजेत्यादि तेन लाक्षणिकापदस्मृतौ न व्यभिचारः शक्यो
पस्थितिद्वारा शक्तेस्तत्रापि प्रयोजकत्वात् तद्वानियमगर्भहितो रेव तत्राभावात्तथा

भिचारः न च समवायेन पदादाकाशस्मृतौ व्यभिचारः पदाधीनत्वेन शाब्दबोधानुकूलत्वस्य विवक्षि
तत्वात् एवं च नैयायिकानां यथा श्रूयते इति बोध्यं ग्रंथिमस्ताध्यत्वे नापि सामान्य नापि रूपे
ण शक्तिरेव सिद्ध्यतीत्याह परिशेषादिति नियतप्रयोगादिसंबंधस्य दूषितत्वात् लक्षणा
देश्चाभावादित्यादिः द्वेलक्षणावान् शक्तिस्मरणानुकूलशक्तेराभावात् तत्कल्पने गौरवमित्या
ह कल्पनेति संबंधभिन्नेति यद्यपि संयोगादिपदजन्यस्मृतौ व्यभिचारस्तथापि संबंधविध
टितरूपेण संबंधस्मरणे तथा नियामकः शक्तित्वस्य संबंधाघटितत्वादिति भावः ननु एव
विध्यत्तशक्तेरपि पदात्पदार्थस्मृतिः स्यात्तथा च शक्तिरपि संस्कारोद्बोधकावश्यक इ
ति सामग्रीवजादेव विशिष्टस्मरणं न त्वप्रथमं पदार्थस्मरणे विशेषणज्ञानाभावात् विशि
ष्टस्मरणं गवादिपदादपि विशिष्टस्मरणाभावापत्तेः यद्विस्मरणे तन्न दोषः पूर्वत्तिन

शा॰ वि॰ वस्त्ववा हेतुस्तदा प्रकृतेपि तुल्यमिति शक्तिस्मृतौ व्यभिचारतादवस्थ्यमित्यत आह हेतुरिति निराक
४७ रोतित्यायोतिन यावानन्वयस्यापदार्थत्वा कस्येनैवज्ञाते पदे शक्तेरपि स्मारकं कल्प्यत
इति शक्तिस्मृतिरपि शक्तिसाध्येति न व्यभिचारः न स्वशक्तिसाध्येतिसाध्यमिति भावः न
न्वितत्वेन शक्तिनिरूपितसंबंधस्मारकशक्तिमत्त्वेन व्यभिचारशंकास्यादिति भावः अन्य
थेति पदार्थस्थासत्त्वेनान्वयासिद्धत्वादिसत्त्वेपि ननु पदस्यापि संबंधित्वेन स्मारकतानुप
त्तेन मानाभावात् तु गौरवाच्च न शक्तिसंबंधित्वेन पदज्ञानमतोन तत्स्मारकमित्यत आह
य इति उक्तबाधकात्तिथत संयोगरूपसंबंधेन नार्थनिरूपे । संबंधस्य ज्ञानसाध्यत्वेन
शक्तिमत्त्वस्मृतौ न व्यभिचारः यद्यपि शक्तेः संबंधत्वाच्छक्तिसहकालेतत्संबंधस्या
पिज्ञाने मानाभावः नवैवं पदविशेष्यकमेव स्मरणं स्यात्न पदार्थविशेष्यकमिति वाच्यं इद

रूपादिना हस्तिपकादिस्मृतेः हस्त्यादिगोचरत्वाद्दर्शनेन तदंशे एव संस्कारोद्बोधकल्पनात्पदार्थ
विशेष्यकसंस्कारान्तरमेव पदमुद्बोधयतीत्यपि कश्चित्स्मृतिं विनेति उक्तयुक्तेरिति भावः
ग्रहणं विना नियतस्मृतेरभावादेवेत्यर्थः लक्षकस्य निरसमासशक्तिवादिनः पर
स्पराणां संविज्ञानबहुव्रीहौ योगरूढिस्थले लक्षकस्य विपुरुषप्रतीतेरित्यर्थः केचि
त्तु लक्षकस्येपदेऽकशक्तिरूढं ननु लक्षकस्येति यौगिकमिति प्रलंबकर्णत्वेन कर्ण
श्रवात्त्वेन सुखपदे वक्तव्यादित्यत आहुः लंबकर्णपदं वाच्यकरणकेत्यादेर्योगेन कर्णलत्वम
दनस्य वल्लना प्रतीतेर्व्यभिचार इत्यप्याहुः तदुद्देश्य लंबकर्णादिपदवद्वित्यत्रेति कथ
वत्त्वेन कवितिविव प्रतिबंधोनसर्वत्रेति भावः अत्रापि प्रतिबंधः कुमुदमन्तरिक्ष्य पद्मवय
वार्थस्यत्वानादिति बोध्यं मंडपेति चान्यथानुपपत्त्यानरिरूढिस्तद्विकापिलक्षणानस्या

श०र्किं०न रितिभावः। अन्यथेति तथा च प्रतिबंधार्थं रूढिरन्यथासिद्धेरिति जानं गो बलीवर्दवदिति ब
लीवर्द्दपदसमभिव्याहृतस्य गोपदस्य गोगवीमात्रपरत्वापत्तिरित्यर्थः तेन नेति धर्मिकल्पना
४८ तदतिरिक्ताया हि इत्यर्थः नचैवमिति एवं कुमुदसाधारण्येन बोधकत्वे पाचकशब्दवदिति भावः
नहीति तथा चावयवव्युत्पन्नस्य कुमुदसाधारणबोधस्यैव सामग्र्यास्सत्वादित्यर्थः॥
कृतेति न द्विपदेशक्तिः कुमुदे वा लक्षणासामान्यस्य सत्वेनैवोन्नयबोधोपपत्तेरिति तत्राह
यदि चेति कुंठने दूषणांतरमाह कुंठनेचेति धर्मांतरं पदार्थांतरं कारणांतरं अग्निज्ञा ४८
नादिकारणांतरं पदार्थांतरं वा दृष्टकरमित्यर्थः अवयवनियमस्येति पद्मादुपजनक
त्वस्येत्यर्थः निर्ममग [illegible] प्रयोजकत्वमनात्वावाडौरेवा त अ‍त्र पाद्मज्ञानजनक
त्वस्येति शक्तीति जनकतावच्छेदकशक्तिं विना जनकत्वस्यासंभवादित्यर्थः तथा

चात्रसैव प्रतिबंधके भावः उद्भिदादेस्तु हेः प्रतिबंधकत्वेन द्वियोगरूढ्यर्थयोर्विशिष्ट
प्रतीति विरहेण वा योगेनान्यत्र योगतोवेन वाक्यस्य तथा बाधेन्यथासिद्धिम हायोपप्रती
दितिभ्रमे सिद्धिमाह योगेनेति त्रावरतावच्छेदकेकरूपाज्ञानाद्वा दूरस्थतो नानार्थत्वमिति वि
भावमन्ता कहृद्यन्ते वेति उचान्त्यामिति यद्यप्येवमुद्भिदादौ योगरूढत्वे मतथा मंडपपदेपि
लक्षणानस्यात्तथापि तत्र रूढ्यर्थान्वयानुपपत्ति पुरस्कारमेव योगार्थज्ञानमिति विशेष
इति वदंति उद्भिदादेस्तु कथं न तथेति विरंनत्वमवैः सह प्रयोगोदृहीतपद्मप्रयोगस्य
पद्ममेव समुदायेनानुज्ञाप्यते स्वतो वक्त्यनसमुदायेर्थान्तरे वस्त्रादिस्तत्राह न
चैवमिति व्युत्पन्नं तरस्य अवयवशक्तिग्रहाधीनप्रत्ययांतरं स्वरूपसत्वेवेति व्यु
त्पत्तेरज्ञातायाएव प्रयोजकत्वादिति भावः। उपसंदानत्वात्तद्दकारित्वात्तदुपसं

श॰ वि॰ अ॰ दानंसान्निध्यमिति केचित्तन्न दृष्टचरमित्यादो पसर्गस्यैवेति उपसंहरणं विनापद्मे प्रयोगस्य कुंदी
नापद्मप्रयोगस्य कुमुदे वोपसंहरणत्वं नाशकित मिश्रयो नरूढ्यंपदानामिति चेत्तथापि कुमुदबोधस्य
४८ प्रसक्तत्वेन तद्बोधार्थं नियमवनियमः कल्प्यते यथा एवं सति कुमुदानोधमुपपादयति किंचि
न्निकल्प्यतइत्यनुपपद्यते एवमिति तथा च कुमुदबोधार्थं नियम एव कल्प्यते न तु नहिर्गौरवादि
तिनाव॰ न्यूनो वक्तृत्वं कुमुदपदस्येति शेषः बोधकत्वं किं सत्त्वाच्च पद्मबोधकत्वमित्यपि बो
न बोधक प्रयोगस्य कादंबोत्पत्यो पपत्तिरिति वाच्यं गवादिपदे पि शक्तिं विनैवापकर्षप्रमत्वस्य प
दार्थानुपस्थितो तेनरूपेणानुभवानुपपत्तेश्चेति भावः नहि पदादनुपस्थितस्य प्रकारस्य क ४८
थमनुभव इत्यत आह धातोश्चेति उच्चारयितृत्वं स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वं पद्मपिपदद्वत्वे
सोद्धानुभवगोचरत्वेन पंकजपदेनास [illegible] त्युपाधिः तथा च हस्तादिपदेषु उच्चारयितृत्वा

दिरेतिप्रसंगः नं अकर्तृत्वे प्रयोगोपाधित्वं न तु स्वरूपानुगमार्थं गोत्वादौ चेत्कल्पना द्रव्यगमस्य प्रक
ज्ञानिकर्तृत्वेनैव गावा कुमुदधीप्रयोगमतिबंधस्य न तु वतिव सिद्धोपसत्वस्या नुभवगोच
रत्वमनंगीकृत्यैवास्योक्तत्वादिति प भ्रइतिपंकजनिकर्तृत्वेनैव तदनुभवादिति ना वं
उपाधेरिति उच्चारयितृत्वादिवत्स्वरूपसत एव तत्पात्वमवयवशुश्रूषस्यापि कुमुदसाधा
रणबोधोनस्यात्तदिदं चक्रूति पद्मत्वं नतथेत्यादिन्यक्तमादीति सर्वनामादिपदेभ्यो बुद्धिस्थ
त्वादिनानोपस्थितिः किंतु देवदत्तत्वादिते स्वत्वन्नवसिद्धं तत्र देवदत्तत्वादिनानेनुगमान्बुद्धि
स्थप्रकारकत्वाद्यनुगतीकृत तत्तद्देवदत्तत्वाद्युपाधिविशिष्टे नन्यगत्याशक्तिग्रहः न
चैवं बुद्धिस्थत्वादिने वोपस्थितिः स्यात्तेन रूपेण शक्तिग्रहादिति वाच्यं तद्वियेन रूपेण ग्र
क्तिर्टह्यते तेनैव धीः हरिपदानां शक्तियदह्ञानत्वस्यापि धी प्रसंगात्किंतु प्रकारकत्र

श. किं. ज. नतन्नरकत्वं यस्य गृहीतेता दृशो नुज्ञवइतिचाव: स्वरूपसत इति नहुगोत्वादिवल्लकरतया
५० पीत्सर्पः। प्रयोगकेतो शूर्द्धे कृस्पे सर्पः। दूर्वेतिश्मानाना वादितिताव: व्यभिचार मय्या द्रस
वेति साधुत्वज्ञानमपी। तितद्जा वाल्हनप्रच्छतेकुमुद वीरिति जा व: पो पाहि त्वेतिइनरान्वय
नुपपत्तिप्रतिसंधानानंतरमेवयतोन्वयधी: सगोएपादितयाप्यतदृत्तेक्यइत्सर्पः। आद्दतीतश
क्तेः साधुत्वज्ञानेपि अनया बाधाराद्दा वरपकत्वमित्तिप्रसादः प्रथममेति व्यभिचारादि
तिइतरकारणेसत्वपिसाधुत्वज्ञानंतदन्वयबोधादि सर्पः किंतितन्त्वपुको कयामग
मादिपदेति प्रसंगः अमादिजन्यज्ञातीयत्वोनावश्यविवहितत्वान्निरूपासितलक्षणं ५०
विनेसर्पः। एवं च लक्षणं विनापि यदि तत्र धीस्तदा साधुत्वं भ्रमादिसाधारणेवेतिय
द्यपि कुमुदस्तो धकत्वे विषयावा माहो धकत्व भ्रमासंगवे साधुत्व भ्रमासंग्रवः तथापि

बोधकत्वं बोधजननस्वरूपयोग्यताविवक्षितासाव प्रामाणिकाल्लानिरूपाधिप्रयोगस्वेतिभ्र
मात्साधुत्व भ्रम इति चान्न समुदायशक्त्या बोधकत्व भ्रमात्साधुत्व भ्रम इत्यन्ये साधुत्वा भ्रम
दशायां लक्षणयैव तद्वीरित्याहुः कुमुदेति यद्यपि समुदायेन रूपेन सुपगमान्तत्र लक्ष
णात्स्थापि वा कयलक्षणाच्चाद्रिम तेन तस्य साधुत्वं साधुत्वाग्रपत्वं च तेन साध्या विशेषोन्म्यापक
उत्तिकत्त्वियापद्मपितान्वयावयेदिति भाव: मनुसाधुत्वमित्रयत्वेन न हेतुता किंतु तद्ग्रा
नत्वेन। नापवादिपाच तत्संदेहमादाया ज्ञिनव व्यक्तौ नान्वयबोधः कुमुदेवा साधुत्व निश्चयात्
नचेत्तद्ग्राह्यचेतिवाच्यं वारणयसाध्ये तृतीतरं विनेति अप्रसिद्धिवारकतयासाध्ये कलम्बपेक्षदे
तौ तदुक्ते विशेषव्याप्ति सत्वेपि दृष्टांतसौकर्याय सामान्यव्याप्तिमाह यत् इति विशेषणाभावेन
विशेष्याभावादृष्टांतमुक्तं विशेष्याभावो हि विशेष्यत्वेनतमाहतथावेति असे दिवाद्कनसा

प्रकृतिजन्यत्वनिष्ठस्वादृश्यबोधितत्वेनेति तत्र स्वरूपासिद्धमेवेति चेन्न असिद्धपदेषव्यवासिद्धिः साध्या
व्यापकत्वादाकांक्षादिमद्वाक्यत्वं पक्षधर्म्मता अतावच्छेदकमाकांक्षादितिय द्यपि वाक्यत्व
मात्रेणैव तन्निरासस्तथापि साधुत्वरूपगन्धयबोधकत्वयाग्यामयामवाक्ये साध्याव्यापक
त्वादाकांक्षादीत्युक्तं तत्र च नाकांक्षादिनिमित्ते नेदं तद्धि दैवसाति तत्राकांक्षा नास्तीति इत्थं च
वाक्यत्वं स्वरूपनिर्वचनं चैतेषमाकांक्षादिमद्वाक्यसाधुत्वमप्रसिद्धं पावकादेरपि घट
दौत्कर्षं तरं विना साधुत्वात्तत्रावयवार्थान्वयाबोधकत्वाच्च केचित्तु गंगायां घोष इत्यत्र
यौं तरं विनानसाधुत्वं नीरसतत्वयरूपावयवार्थान्वयबोधत्वं चेति साध्याव्यापकत्वादा
कांक्षादीत्युक्तं गोण आहणिकयोरनन्वयावकल्पदेवनत्राकांक्षेत्याहुः आकांक्षा
दिमत्वं वाक्यत्वं च पक्षधर्म्मस्य इत्ययेव व्यवेतिसावयवेत्यर्थः व्याकरोतिबाधति आम

५०

गामदूलादौ वानन्विधानेन किं चिदन्यव्याकरणस्मृत्युपयद्रूक्तिमाव ननु गंगायामित्यत्र साध्या
प्रसिद्धिः सामीप्यविवक्षादिना लाक्षणिकस्यापि व्याकरणस्मृत्युपस्थितत्वादित्युक्तं सारयतिप
दधर्म्मेति आकांक्षादिमत्वेत्यर्थयोगजमेलीय द्यपि द्वन्द्वतरं विना कुमुदे प्रयुज्यमानत्वं पंकजश
ब्दस्य कुमुदेवयवार्थान्वयबोधकत्वं च संदिग्धं तथापि संदिग्धोपाधित्वं स्यादिति चेन्न कुमुदे हति
दन्तीतरं विनेति शेषः तेन न सिद्धसाधनं आत एव हलसाध्यविपरीतत्वान्नोपाध्नितस्याति पद्धते त्य
पास्तं अत्र वाक्यत्वं च वाक्यत्वमिति कुमुदबोधकपञ्चशेष्वविचारवारणाय साधुत्वसतीतिया
तु यामगामपदेष्वाकांक्षेति मिनेसामान्यव्याप्तौ तत्र व्यभिचारात्तदुपादानमितितन्न यामगामप
दस्यापि कदाचित्तु तत्सांकर्यमर्थासाधत्वेदोषतादवस्थ्यान्न इदं च साधुत्वविकल्पयात्र्यर्थ
विशेष्यत्वात्कुमुदे नाहणिक पद्मपदे व्यभिचारावाधकाकांक्षादीति आकांक्षादिमत्त्वं नैक

ग्रा॰ वि॰ ज॰ स्यपदस्येतीतरपदस्यैतन्नवकासत्वनिष्पन्नस्यापिसिद्धेः एवनतु साधुत्वनिश्चयइत्यत्राचेरा
५२ वस्कृतइतिसाधुत्वनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमित्यर्थः संज्ञयैसाधारणहेतुज्ञानं हेतुरेवस्य प्याउ
साधुत्वनिश्चयस्यैवप्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः नरकजनकज्ञानंविघटयत एवज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वा
त्तस्मादेव तत्संशयेप्यन्वयबोधं वदन्ति तदभावकारणत्वापेक्षयासाधुत्वज्ञान हेतुत्वलाघ
वात् अन्यथायोग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वं नस्यादन्वसाधुत्वज्ञानं पामराणामन्वय
बोधाभावप्रसंगः उक्तयुक्त्यातद्धेतुत्वसिद्धौ साधुत्वभ्रमतत्संशयनंतरकाल्यनादन्वयबोधो ५२
ग्यताज्ञानेपितुल्यत्वात् एकत्वस्यवाप्यंशस्यजेसाधुस्मरणमेव एतदपिवक्ष्यमाणव्या
करणोपगृहीतत्वरूपसाधुत्वमभिप्रेत्य उक्तंभ्रमादिजन्यत्वाभावज्ञानं न हेतुरेवेत्याहा
वश्यवादीतिभ्रमादीतिप्रयोगेभ्रमादिजन्यत्वाभावमहत्वात्पीत्यर्थः । असाधुत्वेपि व्या

करणानुगृहीतत्वनिश्चयादित्यर्थः । केचित्तु अनुमितौ साध्यज्ञानवदस्यापि साध्याद्विरोधित्वेन
ज्ञाद्विरोधिन एव ज्ञानकज्ञानविघटकतया प्रतिबंधकत्वं एवंच साधुत्वज्ञानमहेतुरित्याहुः अ
नाकार्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकताया तयानियमइत्यन्ये ग्राम्याइति । यद्यपि योगरूढिसं
ज्ञायोनसाधुत्वसंज्ञायस्तथापि तल्लोपे उक्तइनिन्न लोके ततः ग्राम्यादेः साधुत्वभ्रमाद्व्याकरणो
पगृहीतत्वभ्रमात्तत्संशयाद्धेतुरपि बोधं तथाच ज्ञानं हेतुरेवेतिभावः यत्त्वितित प्रावरामि
यत्रादेव तनेन ग्राम्यगमनकर्तृरूपास्यपत्तिरित्यर्थः । कषायपूर्वेतरेति कषायमिति पूर्वं यस्य तदित
रकुशत्वेनतेन द्वंद्वसमासपक्षे काषमिलत्रेत्यर्थः नत्कान्ताकुशमिश्रत्वल्पश्च यरं पूर्वमि
तिरूढ आत कविंतु कुशपूर्वेतरेति पाठः तत्रकुशस्य रूपर्धेत्यर्थः कान्तान्तदितर कांशखेतस
र्थइति फलतोन कश्चिद्विरोधः एतच्चान्मुपेत्य समाहितं वस्तुतस्तु कुत्रनासाधुत्वमित्याहे

विं.श.न. साधुत्वं चेतिं वाक्यस्येति शेषः ननु व्याकरणस्मृतिर्न्निर्णिविधिके स्वरूपेणाकृतादिति तदा यावन्मह
ऊनपरिगृहीतव्याकरणस्मृतिपरिगृहीतत्वं साधुत्वमिति भावः व्याकरणत्वं च उक्तविभ
५७ स्य विभागपरिकल्पनस्याशेषाद्व्यापकत्वं एवं च कल्पितव्याकरणानुसरणादेति व्याभि
५८ चारणाय महाजनपरिगृहीतत्वं विशेषणं वृत्तिरेवेति ननु पूर्वोक्तमतः पदविशेषस्याव्या
प्तिर्दोषइतिभावो वृत्तिश्चेति आकाशपदे आकाशरूपपदार्थोपस्थित्यनुकूलः संबन्धः
योपि सति व्यासेराद्यहेतुत्वं तत्पदार्थोपस्थितिविशेषणं न च वृत्तिजन्योपस्थितित्वेन
वत्त्वाद्बोधहेतुत्वं ग्राह्यमित्यन्योन्याश्रयः शक्तिजन्योपस्थितित्वादिनाशाब्दबोधजु ५३
पकत्वात् नेतरं तद्बुद्धसंभवात् तृणादीनां वह्निजनकत्ववद्वाक्येति घटः कर्मत्वमित्या
दिवाक्यातिव्याप्तेरादसत्वं तद्व्यापितस्य साधुत्वमेव तथाप्याकांक्षादिमद्वाक्यस्य सा
उनकृतकीना =

धुत्वमिदमुक्तमित्याद्युः याभ्याकांक्षादावव्याकांक्षेति मनेन तत्रातिव्याप्तेराह विशेष्यं केचित्तु घटः क
र्मत्वमित्यादिसाधुरेवेति आगमव्यावर्त्तनायैवाकांक्षादीति तत्र नाकांक्षेति मतान्तुपगमा
देवं बलात् तृणादृष्येतात्पर्यमित्याद्युः विनिगमकेति यद्यपि शक्तिरीश्वरेच्छा सा सर्वत्र वृत्ति
रिमेकवर्ग वृत्तितया मंदुरुत्वादापत्तिप्रसंगस्तद्वस्य एव तथापि वेदाद्यनुद्दिष्टवदीश्वरे
पि व्यासज्यवृत्तिरिति भावः पारिभाषिकेति शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसंभवा
दित्यर्थः प्रतिबन्धकत्वेन निराकरोति ननु तत्र प्रयोजकतया प्रतिबन्धकत्वविरोधादित्यर्थः
मंडपादौ विनिगमविरहे विशेष्यत्वव्यवस्थापनानुभवादित्यर्थः प्रतिबन्धार्थकल्पितापि साधुताया श
क्तिरवच्छेदकशक्तिवदनुभवविषयतेति अविशेषात् तस्यास्मृत्यर्थं कल्पितायामनु
भावकत्वं न सिद्धान्तेऽभ्युपगतेः न च शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसंभवाद्वृत्तित्वेन तत्का

श॰दि॰ज स्त्वमेवतस्यादितिवाच्यं अगृहीतसमुदायशक्तेः कुमुदसाधारणधीदर्शनात् अत एव नान्यो
५४ न्याश्रयः अवयवशक्तिविशिष्टस्यापि प्रतिबंधकत्वसंभवात् छन्नशक्तित्वेन तत्कल्पनमेव न स्या
प्रतिबंधकतया शक्तित्वेनैव तत्कल्पनात् प्रतिबंधकत्वप्रयोजकत्वमात्रावच्छेदकभेदेन
विरोधाद्दर्शनाभावे ऽपाद्यवपिस्मृत्यौ तेन प्रतिबंधकत्वानापत्तेः किंचस्मृत्यर्थमेव कल्पितायाः
रूढेः कुमुदे योगप्रतिबंधकत्वमित्यत्र नैकमपि दोषाभिधानमित्यरूचेराह किंचेति यद्य
प्येवमर्थोपियदवच्छेदेन रूढिर्योगस्य तदवच्छेदेन प्रतिबंधकत्वं स्यात् कुमुदे समावेशान्न वा ५४
रूढ्या योगप्रतिबंधः स्याद्वैतथापि वाक्यवचनन्यायेन पद्मत्वान्वयमात् कुमुदानन्वया
पत्तौ रूढिप्रतिबंधकत्वेनान्यथावुद्धिरिति निगर्वः अत्र विरोधः एवं त्वमिमानाद्विरोधे प्र
तिबंधकत्वाद्वस्तुत्र तात्पर्यं नतु किंतु प्रतिबंध एवेति कुमुदादौ व्यवहारयोगेनापि जन्मे
धा॰

१धा॰ गेनापि प्रयोगे पद्मपदं कल्प्यते प्रतिबंधकत्वस्य तत्रानभ्युपगमात् अविरोधेपीति पद्मेप्सि
द्धयोगापहारितेत्यर्थः विरोधविरहादिति यद्यपि रूढ्यवयवार्थान्वयबोधेपि योग्यतास
नापेक्षत्वेवतथापि योगापहारितानियमखंडनेनात्पर्यं अवयवसमुदाययोरेकैवो
पस्थितिः किंत्वाद्यस्योपस्थित्यनंतरमितिनियमात् समुदायस्मृत्यर्थमेवेतियद्यपिशक्ति
कल्पनसमये अवच्छेदकं तथापि पद्मस्मृतिर्नोपस्थिता किंतु तदनुभवस्मृत्यर्थमिव
रूढिस्मृतिः पश्चात्तथापि प्रकारांतरेणोपस्थापितस्यावयवैरननुभवहेतिपरास्तुपमादान
नत्वकल्पना किंतु पदान्तरनस्मृतिः शक्तिसाध्येति व्यवस्थापनात्प्रकारांतरोपस्थिति
रनेत्रमिति विशिष्टस्मृत्यर्थं रूढिकल्पनादिति भावः समुदायावयवयोरिति विनिगम
नाविरहादिति भावः नन्वेवं लक्षणे वास्तवरूढिरनुपलभ्यत्वान्नरूढत्वावेलक्षणे

श॰ टिं त्तिनस्यादिति वाच्यं पंकादवयवेन तदसुप्पमात् नवैवं सुगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शक्यलक्ष्य
५५ साधारणतादृशैकरूपाभावाच्च नाऽहृहस्त्वापत्तेश्च । यं माणिचन्द्रमतेऽपि हरिरामतानवस्था
वरसंबन्धग्रहं विनापि तदुपस्थितिः हरिनाम्ना तन्नू हरिरिति वाच्यं शक्तिभ्रमादपि तदुपपत्ते
रन्यथात्रागमपदमपि तात्र्वेव शाब्दं स्यान्नचैवं लंबकर्णादिपदेऽपि दृष्टिदुन्निस्यादितिवा
च्यं इष्टत्वादेतएव समासे निरूढशक्तिं नांगीकुर्वन्ति कपदेन वृत्तिद्वयोपस्थापितयोः प
रस्परमाकांक्षेति वाच्यं रथयोगरूढी सादेवर्त्तमानस्य व्यापारस्यो व्यक्तिवारादितिमैवं ५८
रूढ्यन्वयबाधकाभावेन न लक्षणा कुमुदसाधारणबोधापत्तेः तदादृशताऽन्वया दयाकां
क्षमितिनवतात्पर्यानुपपत्त्याप्रसंक्षेतापेतिवंकजलक्षणस्तकुमुदेपि कदाचि
ल्लक्षणापत्त्या कुमुदत्वोस्तु नत्वापत्तेः अत एवोक्तं यदि पंकजकुमुदयोस्त्वस्मतात

गृहीतपदप्रयोगस्य पङ्कजान्वयानुपपत्तिधृत्वरैव कुमुदे धीर्नस्यात् नह्यन्वकराभिहितं प
रीमानिति अत एव शक्तिभ्रमोप्यपास्तः कुमुदेपि कस्यचिद्भ्रमसंभवेन हुत्वापत्तेः किं
चैवं तमःपदादेरालोकाभावत्वादौ विशिष्टे शक्तिर्नस्यान्नतेदिदं वक्ष्यति चोपाधिक कारण
दिपदानां विशिष्टे शक्तिर्नस्यादिति विरोधश्च शाब्दस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा तदुपस्था
पनसंभवात् अत एव धेनुपदे गोत्वे शक्तिरिस्तनुपदमेव स्फुटमिति दिक् नन्वेवं गवादिप
दमपि यागरूढं मास्त्विसततत्र्याद्गोपदस्येति कर्मविशेषे रूढविशेषे विरोधेरात् नेति अत एव
गमनकर्त्तृत्वादिना तत्रोपस्थितिरिति भावः एकैकस्येति गोत्वस्य प्रत्ये ध्यानकर्मत्वा
स्य प्रकृत्यादौ विसर्जन्निन्नाप्रयत्नेति नानार्थत्वापत्तेरिति भावः दावुरिसादौ कर्त्तृत्वै
नु रसादौ च कर्मत्वेन तदुन्नरस्यैव नियामकमिति गौरवमिति भावः आलवड्डादिवि इति

श॰ कि॰ त॰ आवडुनत्व बद्वादेः क्वचिदृष्टैक पंक्ति प्रसादनसंज्ञवेष्ववयवानपेक्षस्यैव काष्ठप्रतिमाकार
वाचित्वं च प्रियमकल्पितियौगिकादिक मस्य स्यापीति केचित् आउ बलादिति पाठे यथा आत्म
५८ प्रश्नदूषणादेः शक्तस्यैव शक्त्या हुत्वार्थमनुशासनं त प्रयोगकृतेपी त्यर्थः गुरुमतमादधानि
कर्मत्वमिति तत्र द्वारकत्वमित्यर्थः अन्यथा गोत्वव्यक्तस्यापि मक्तिप्रादुर्भावति प्रसक्तत्वाद
प्रिमग्रंथासंगतेः अस्यैवानुगततया ऽननुगमशंका विरहात् सर्वग्रंथासंगतेश्चातएवतत् दिक्ष
दिप्याहृत्य धानकर्मत्वेपि न शक्ति रिति सिद्धांते वक्ष्यति य द्वातत्ते द्वानकर्मविशेष इ ५
त्यर्थः तथा त्वय्येव तत्र द्वारकर्मविशेषास्तद्गृहीतगोत्वं शक्यसिति मेव शक्यत्वेपि लक्षणा
त्वमिति विपरीते वास्त्विति तिरांकार्थः न्वैव गोपदवदेरुपपदादपि गोत्वमात्रप्रकारक
शक्यापत्तिः धानस्यापि प्रकारत्वादिति अवयवशक्तेरिति यद्यपि तदना विसमुदा

यशक्त्युपस्थापितमेव धानकर्मत्वादेवस्मूलं तत्रोपस्थिततगोत्वेनान्वयबोधः संभ
वत्येव तथापि योग्यताप्रतिसंधानं विनैव विशिष्टोपस्थितेर्न तथात्वमिति अन्यथा
त्तवापि वैशिष्ट्यमशक्यं स्यादिति न्यायकः नन्वाकलापदाल्लक्ष्यत्ववदस्यापि निय
हावस्थितिः स्यादुपलक्षणीकृतं च नोपल - कप्रयोजकमिति चेन्मैवं किं त्वननुगमनिवी
रक मिसख्येराद्धान्यप्रेतिरदाम्यत्वं शक्यमेवेति नावन्तटस्थं शंकतेनन्विति
अवयवेति। अत्र वाशब्देन तस्या यांसर्वपदे प्रसिद्धिमिति भावः सर्वत्र हेतुमाह आकां
केति। पदैकवाक्यता वदिति। नित्याकांक्षतिस्तु पदवाक्यैकवाक्यतावदित्यर्थः। योगादि
वेति। नत्वतस्य साधुत्वादिति भावः प्राचीनमतेन समाधत्ते कुमुद इति मणिकेनमते ल
कृणानुपपत्तिमाचो कृते नन्विति। तन्मतेनैव समाधत्ते तद्इतिसा नइति तथात्वतत्रप

श॰टिं॰ अत्र जातेरन्वया त्सर्वेषामेव पद्मवाचि पंकजादि पदानां पद्मत्वेति सद्दशात्नैवस्य नपद्मत्व
५७ विशिष्टे वा लक्षणेत्यर्थः यदिवानुगतप्रत्यय बलान्नचापि सा जातिस्तदपि स्वतंत्रोपस्थितप
ये लक्षणयैवेत्याह साजात्येपी ति अत्रैव शंकते यातिनि स्वतंत्रेति यद्यपि शक्ये पद्मस्य
समुदायस्य लक्षणानमुक्तास्वार्थादन्येरति प्रवैक्तिन क्योर्ध्वस्य नत्वान्योनेवरूपेण त
दुपस्थितिः स्वतंत्रोपस्थितयद्लानेनेद विरोधान्तदापुपस्थितत्वर्थमेव लक्षणास्या नेपा
पि कार्यवास्त कपद्मस्य व लक्षणोलाकुः मणि-ल्लम्मते कुमुदे लक्षणान्वस्यादिति प्रागेव वि
वेचितं तन्न्यायेनैवत्वात्रापि सानमुक्तास्य लपद्म पद्मस्य मन्विध्याकारे णपंकजनिक ५७
तस्य पद्मान्वयतो स्यस्य नावच्छेदतदनन्वित पद्मस्य साकांक्षत्वात् यत्रापि प्रथमं त
दन्वयः तत्रापि विस्मृतलौपि पद्मना — यमद्यानंतरं पुनः स्मृति

प्रमाणेति शक्तिग्राहकमानस्या विशेषा दिति भावः व्यक्तितद्धि रकनि वंधनप्रवत्ता पुत्वाद्युत्थ वत्तान्तु
तिमन्वानः शंकते नन्विति एकत्रेति नवैव नानार्थो च्छेदः तत्र विनिगमकाभावादिति नाव नात्रावि
निगमकमस्तीत्याह सावेनयोनयत्रारोपस्तस्यप्रवप्रमाक स्वात् एतदेवाभिमत्यशंकते नन्विति
गौशक्तेनेति ननु व्यक्तिसौवादित्यस्य गोशक्तत्वग्रमाविरहे कथं तत्पेनत्वमंगकथं नाख्यो न्यो
पामरायणां वक्तत्वादकः तेषामप्युक्तन्यायेन शक्तत्वभ्रमासंभवादिन्यैतोवंतहि शक्तित्वे
नशक्तिज्ञानं प्रयोजकं मस्त्वप्रामाणां सचकस्याति शक्तिशक्तिज्ञाना दन्यत्ये भ्रमः संकेतहा
नादर्थप्रत्ययः इति व्यभिचारापत्तेः किंतु तद्धीजनकतावच्छेदकत्वेन तद्धर्मस्य विवक्षितिः
कस्य विद्संकेतद्धन्यदे तनतथामुंगा विशद्भ्यगोहानजनकत्वहानानंतरं तदवच्छे
दकरूप वामयमिति भ्रमःसे अयतोनतस्यगौ प्रसक्तनकेगवादावे वप्रसिद्धत्वात्

शा०टि० यद्वा यदुद्भावनकत्वं ज्ञानानंतरं ज्ञानत्वं नैकतानुभवसंबंधाभिनेति प्रत्यक्षादौ दर्शनात्तत्संबं
५८ धत्वेन शक्तिज्ञानं प्रयोजकं प्रवृत्तेः कगोसुतानंतरं नकताप्रयोजकं संबंधवानयमिति ज्ञानोप
संजनत्वेव अस्यादिगव्येव प्रसिद्धेः तदिदं वक्ष्यति तथापि ज्ञानजनकत्वं ज्ञाने नैव प्र
त्यक्षादिवत् आपि संबंधत्वे न शक्तिकल्पनादिति ननु तथापि कथमपभ्रंशेषु शा
क्तिभ्रमः ततोऽर्थप्रत्ययेऽस्मादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा विषयत्वाबाधेन सत्त्वात् तत्त्व
त्वेन विषयता बाधेन शक्तिग्रहस्यापि प्रमात्वात् तदुक्तं वेदप्रवदतीति तदिच्छायाईश्व
रोच्चरितत्वे शक्तिरपभ्रंशेतदितित ब्रूमः तद्विलंतदाचरितत्वं न तदुत्पन्नत्वमप
भ्रंशेपि गतत्वात् नापि तत्कंठतालवाद्युच्चरितत्वे आधुनिकपदात्मपनात् न त्वदा
दृशो जनिपितानामकुर्यादितिनामत्वेन तदुच्चारणत्वमंत्रपेवेति वाच्यं नापभ्रंशत

दित्यादिनापभ्रंशत्वेन तदुच्चारणत्वमन्यपेवेति वाच्यं नापभ्रंशेतदित्यादिनापभ्रंशतेन तदुच्चार
णमात्रस्यत्रातिव्याप्तेः किंचोक्तेः नतु लपभ्रंशोशक्तिग्राहकं न तथा नयं तु ब्रूमः नादृशोश्वर
च्छासत्त्वेपि तस्यासंबंधत्वे मानाभावः ईश्वरीयेव ततोर्थप्रत्ययोपपत्तेः तथा च सं
बंधत्वाभावेन शक्तिरिति तात्पर्यं घटवद्भूततत्तादात्म्यरूपयोः संबंधत्वाभावादेव
घटाभावभ्रमः सादिमेशादिपदेष्वान्यथानुपपत्त्यासंबंधत्वं कल्प्यते अन्यथापभ्रंशे
वकस्मिन्नेकत्वात्तस्मात्स्यादिपदिकाधिकाख्यानि क्वचित्किमस्याकस्याद्भूयत्नादौ तत्त्व
योगः एवं च लाक्षणिकेपि तस्यासंबंधत्वाभावादेव न तत्र शक्तिरिति वक्ष्यमाणरीत्या
तत्राप्यर्थप्रत्ययोपपत्तौ न तत्संबंधाकल्पना तन्वलाक्षणिकस्यानतु तावकत्वेनादृशे
८ रूपपदपदार्थयोः संबंधत्वं शक्तित्वं अतएव पदपदार्थयोः संबंधो वृत्तिरित्याधुनिकसंबंधत्वे
न शक्तिकल्पनादिति वक्ष्यतीव अपभ्रंशेत्वनादृशो ४८ द्वैवतत्रनेनियाद्यर्थः

रा.वि.ज. न्या श्रयापत्तेः अननुगमावकत्वेना दृष्टोकास्य प्रयुक्तिविरहेऽन्न तत्राननुगमाच । लोमि
तिन च शक्तिसाध्य मित्यादि दूषणमाविश । किमत्रापि - प्रसङ्गोऽक इति वहिना निर्वहनं
५८ साध्यवत्त्वम वनिवारादिस्पर्श । अत्रोतिशक्तिशानस्यत ज्ञानेन खमपि ते त्वपि वो ध
अवाधिते [illegible] कान्तं पदार्थेपि स्थिरमितिविशेष प्रमाज्ञानकत्वं च प्रमाज्ञान नावे
दक शक्तिः पर्यवस्यती सनुगमस्य । किं करोति अन्ये नि प्रमेयवाच्य मित्याद । व्याप्त
त्वगरागा पदादिनि साधुत्वि [illegible] मिस [illegible] किं साधुत्व मित्याद्विपतिनन्ति [illegible]
वेव पंक जपदस्य कुमुदे साधुत्व प्रसंगेन तत्र त्व इति न पौनरुक्त्यमिति धेयं तच्च
लिगा [illegible] साधुत्व मेव नेत्यतश्चाह पञ्च तो विशेष्यतिशाद् [illegible] साधुत्वमेदे शक्ति
तथा प्रसाधुत्वानुपगमे वेदपि च ज्ञानान प्रसक्तरद स्यादे वा [illegible] कर्म किन्नवस

[illegible] प्रमेयत्वादाव्यादेश तस्य [illegible] [illegible] पिलु [illegible]
[illegible] मत्वादि [illegible] प्रयोगत्वस [illegible] तद्भावेन तनुपपत्ते [illegible]
[illegible] व्यापकत्वं [illegible] अन्यथा ककादौ तत्त्वाव प्रसंगात् व्याप
[illegible] नानुगमादनुगतसाधु व्यवहारस्य [illegible]
[illegible] साधुत्व [illegible] स्फुट [illegible] प्रसूते स्फुटे [illegible]
[illegible] वादिकिन्नाक [illegible] तिग मयनास्यादिष्वनुगतत्वे [illegible] व्यापीनितिव
[illegible] प्रतिपादकत्वं धु गोसाधुत्वं [illegible]
[illegible] प्रतिसंधाने प्यनुगत व्यवहारा दिति [illegible]
नारत्वादि [illegible] त्वासिद्धे [illegible] विकल्पत्वे [illegible] विशेषत्वे [illegible]

श॰ दिं॰ न॰ कारजनिबंधकतावच्छेदकजातित्वं तस्योत्कर्षत्वं तदेव तन्निरूप्यमिति बोध्यं सा धुत्वे वेने
६० निसाधुत्वनोचितमित्यादिनेतिशेषः तथा बालाश्रय इति भावः अपभ्रंश इति आर्त्रेआप
द्यर्थकुत्वतिइतिशेषः अव्याप्तिभावक पतितेतिन नुजनकत्वं स्वरूप योग्यत्वं तत्रापीति वा
च्यं तदवच्छेदकधर्मत्वावादितिभावः वेदेति वदन्नाह दूनानीयमित्यर्थः नाप्याप्याप्रिमिति
तथाव नापामात्रप्रयुक्तसाधुत्वानुपपत्तेरिति भावः सेहेति प्रत्नसादिवहूकृकस्य
नेमानात्वादितिभावः यद्वतिस्म प्रतियोगित्वाद्यपिनय येसु संबिसर पदचोस्तदा
दिसंकेतितापभ्रंशवारणाय एकादशे द्वादशे वाहि पितानाम कुर्यादित्यादिनाशामा
न्यतर इति सकेतान्यत्वे नादिशब्व्याप्तिरित्यर्थस्सु दृंमवन नामदयंत्तनेतत्र प्राप्यमि
कपदसंकेतकेतः नामकुर्यादित्यादिके वनेकसंकेतान्त हिदर्शविकुनयत्राव्य क्त वतम विव

क्षितत्वमिति वाच्यं इति निगमकाभावात्सर्वत्रैश्चरसंकेतेनैवसर्वप्राकृतं भेदेन निते इत्येक्षात्रा च्छिन्न इत्यता
करणे प्रमाण कोशाद्यस्वारा अनुकूल तत्व वाकास्पशे व्याडि इति विधायके वानयानुसा
रेण तत्रादित्यस्य विवक्षणात् वत्सेवं दंति सान्नियतः सिद्धपदस्य वृद्धानुलिकोशादेरा
श्रीपदेवाशक्ति पिणोद्व्याप्यायास्त्र पशुपस्पाशः व्याकरणस्येति यासुदेवशास्पस्पशोक्तं न
सा प्रातिपदिकाधिकाराय तिन कि विधानादिति भावः शास्त्रकारे तिनदीर्घत्वादि शास्त्रा
दिस्यर्थः तदरोपेति निरोधदर्शनादिति भावः ननु पदसाधुत्वमिदं तच्च बाधनदुस्याद्वच्य
भावपिनदोष न च वा धातीत्यादावीनमाश्रिय प्रसत्त्यादेः पसेकं साधुत्वात्प्रमदायेका तत
पत्रिरित्यपिबोध्यंमीमांसकमतमाह शक्तत्वमिति निरूप वापितृं शास्त्रनामत्वेन शक्तत्वं

शा. दिं. म. नवाख्या धुनिर्नी चितव्यमित्यादौ व्याकरणासिद्धिरिति वाच्यं तस्य भवशक्तिस्तत्र साधुत्वस्य ज्ञाता
६१ त्वस्यानिर्वाहे ईश्वरेति मोरणाव्याप्तेरित्याशयेन च वृत्तिमत्वं तत्वसाधुत्व सामान्यस्यैव लक्षणत्वे
नवाख्या व्याप्तेरिति अन्तरवचाख्यसाधारणमेव सिद्धान्तलक्षणमाह व्याकरणेति घटादिपदं
मत्विमित्यादौ साधुत्वमिष्टमेव अकाशादिगतं च प्रत्येकलक्षणमन्तरेण बाध्यं मन्त्रा
६१ दिपदाव्याप्तिमाशंक्याह न मपीति एवं चेदिन्निमूलस्यापि पदादौ प्रयोगमाशंक्याह
केवलेति एवं व्यपदेशापि वा च्यसाधुत्वमेवात्र लक्षणमिति विपर्य्यस्यति तथापि सुवे नादिमात्र
स्यपदत्वासुपश्मादुलपसाधारणसुकादौ ध्वंगोलेतियद्यपि गंगायामित्यादिपदं न तो
रे व्याकरणेन प्रतिपादितं तथाप्यप्रवृत्तः सुपो विधानादर्थवत्वेन सामान्यतस्तत्रापि
तात्पर्यं कल्पितव्याकरणाशक्याप्तेराह शब्देनित च व्याकरणैकदेशेति व्याप्तिस्तस्यापि

८

व्याकरणत्वान्नु सिंहावलोकितन्यायेन तत्स्वरूपं कृते शक्तिरितिस्वाभाविकसंबंधरूप
पायाइत्यर्थः अन्यथेति नन्वेवमिष्टसाकेनताज्ञानमपि प्रवर्त्तकं न स्यादिति चेत् अत्रोत्तर
नहि मीमांसकस्य तत्सामयी वैकल्प्यमेव किंतु नत्र वर्त्तकमत्वासनन्तु पगमात्रं अ
त्र च शक्तिसंकेतयोरन्योन्यस्य बाधात्तत्तूनाहं तत्वेनन्यन्निवारादिति एतदपि शामि
त्यादिना तद्दूनिकेतुल्यमसुपेत्य संबधत्वादिना तद्दूनदेहतुत्वपक्षे दोषान्नावादिति ए
तदेतिन्याये तौ वाह्रातएवेति लाक्षणिकस्येति तथा च न तद्दोजनकत्वं तस्येति तत्सा
मग्री तौ ल्यमिति दितंवद्दूत्यर्थः नन्वज्ञात्वेनानुन्नाबधत्वात्तत्सुपगमेतदेवासिद्धमि
त्यत आह तथात्वेपीति शक्तिस्पतनीयत्तद्दीजनकत्वज्ञानातत्वेपि इष्यतोतत्संस
बंधेन नीरथीमन्यथासिद्धेतियुक्तो विलंबदूत्यर्थः प्रवृत्तिर्विषमिति नन्वज्ञानत्वेक

त॰चिं॰प्र॰ नं तच्चास्माकं न संभवति संसर्गादी वीभारस्यैव वाच्य मिति। कांतोत्सर्गमिति चेन्न तद्धीजनक तद्ज्ञानस्योपस्थित त्वेन तत्रैव संबंधत्वं कल्पनालाघवादात एतदस्वरसादेता वतापी
६२ एवं वेतिनवै वमन्तं शेषा न्यापत्ति: इष्टत्वादिति भाव: देवदत्तादिपदादीतिननुघ
वादिपदे संकेत कल्पकस्य मानं तस्याभावात् देवदत्तादिपदे संकेतज्ञानस्य तत्ते त्वं
यावन्ता वच्छिन्न तेता वन्ते धीजनक तद्ज्ञानादेव गवादिपदार्थधी रितिव्यभिचार
एसंके त ज्ञानेन हेतु: किंतु तद्धीजनकत्वज्ञानमेव तत्व देवदत्तादिपदे तस्यापि
व्यभिचार इतिवाच्यं अस्मादयमर्थो बोद्धव्य इति संकेतज्ञानेन तद्धेतु धीजनकत्वावै
शिष्ट्यं ज्ञान मिति सम्पद्येत। द्वितीये दत्त भ्रम: स्यात् नेन तद्धीजनकत्वं वैशिष्ट्याव
गाहि २१ स्वज्ञानात् न वेतदर्थज्ञानमेतस्मादुत्पद्यतामिति ज्ञानजन्यत्वेन छी। विषयइति ज्ञाने कथं तज्ज्ञानमि
ति चापरं तृतीयार्थ प्रकार त्वज्ञाने न हेतु शिष्टस्या तद्दयक त्वात्वत्। नं अन्येण न हेतु शिष्टे २१ ६२

ज्ञानस्यैव परेण हेतुत्वमास्तीकार्यत्वाद्रूप्ये यदं तन्न धीजनकमिति विशेषदर्शनस्य स्मादय
मर्थो बोद्धव्य एतदर्थज्ञानमेतच्छब्दजन्यत्वेन ज्ञानविषय इति ज्ञाने पदकथं चित्त हेतोराप्यच्छा
नात्र नेस्त हेतुव्याप्तिरिंयदिनतत्र तद्ज्ञाने पारतंत्र्येण गृह्यत्वं तदा प्रत्येतन पिहेतुत्वं तस्मा
दिदं तद्धीजनकमिति साकारकज्ञानं तद्धेतुरिति वाच्यं न च देवदत्तादिपदे व्यभिचार्यं
वत्तादिपदा ह त दूरस्य ग्रासे न वादिति तत्र संकेतस्य कस्यापि व्यभिचार: संकेतत्वेनत
ज्ञान हेतुत्वस्यानभ्युपगमा त्तेन रूपेण व्यभिचारस्य दोषा न सद्धीजनकता वच्छेदक
त्वादिनाच तज्ज्ञानस्य हेतुत्वमपि संभवेनेतन रूपेण व्यभिचारा भावात् न चान्यथा लाघवाव
रुद्धं देवदत्तादेव प्रवृत्तिज्ञानेऽपि व्यभिचारादिति एतज्ज्ञानं तद्धेतुत्वस्या वादिच लाघ
वा तद्धेतुत्वेनिश्चिते हेतुमिष्टितन तएव प्रवृत्तिरुत्पद्यत इतिकस्यनाप्न व्यभिचाराव काशः

श॰वि॰श॰ त्वादेव दण्डादिपदे तेन हेतुत्वनिरूपितत्वमपि तद्धीजनकतावच्छेदकत्वादिना संकेतज्ञा
६३ नादेव तद्धीरस्त्विति तत्कल्पनानामनपेक्षितत्वं तदिदमाहान्यत्रापि तत्कल्पनादिति
दण्डत्वविशिष्टे दण्डादिपदमपि तद्धीजनकत्वादिज्ञानं तथा तद्धीजनकतावच्छेदकत्वादि
प्रकारकज्ञानमपि सत्तु न वसिद्धं तज्ज्ञानेनैव तत्तद्धर्मावच्छेदकतया तत्तद्विशेषकसंबंधग्रहे
नवा तत्कल्पनात् किंतु विशेष्यप्रकारकसंकेतज्ञानादेव ततोऽर्थप्रत्ययः तदिदमाह
न ह्यस्मात् दण्डादिपदात् अर्थो बोद्धव्य इति संकेतस्य ग्रहं विना ततस्तदर्थप्रत्यय इति ६३
तथा च तादृशसंकेतज्ञानस्य तत्र प्रकारो गुरुः एवं गवादिपदे व्यवहारकालेऽपि तज्ज्ञा
संभवात् तदिदमुक्तं लौकिकानामीश्वरसंकेतज्ञानेऽपि वृद्धव्यवहारादर्थप्रत्ययदर्शनाद्
जनकत्वमेव धात्वर्थ इत्याद्यर्थप्रत्यय इति किं चैवमीश्वरेच्छारूपसंकेतज्ञानादेव शो

र्थबोध इति सिद्धान्तविलम्बः स्यादिति तन्मतेन न संकेततास्तेन कोऽप्युक्तं तत्राधुनिकसंकेतस्माधा
रणमिति वाच्यं गवादावाधुनिकाश्वादिपदसंकेतस्यापि स्वीकृतत्वापत्तेः न वेष्टापत्तिः क
ल्पमन्वयाद्यभावस्यार्थकारसंकेतितत्वे दीर्घादिपदादीनां जातिपदिकसंज्ञास्यादिति वि
शेषवादे गवादिपदस्याधुनिकसंकेतसंज्ञत्वेन शक्तस्य साधुत्वापत्तेः अत एव चैष
स्मादिपदादेव ततोऽर्थप्रत्यय इत्युक्ते एवं च यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा विशेषेऽपि नाति लक्ष
णयावा तथात्वेन च सादिपदेऽपीश्वरेच्छैव संकेतस्तस्माज्ज्ञानादेव बोधप्रत्यय इति
वाच्यं आधुनिकसंकेतज्ञानेन ततोऽर्थप्रत्ययानुदयात् तज्ज्ञाने च ईश्वरेच्छाज्ञानं विनापि त
दुदयात् किंच तज्ज्ञानात् ततोऽर्थप्रत्ययो निपातपदे विषयान्तरवदि क्वापि न निर्वहति तस्य
तस्मात् साधारण्याच्चाधुनिकसंकेतज्ञानादेव यतोऽर्थप्रत्ययदर्शनात् ह्रिपदा भगापिते

त॰ चिं॰ श॰ दित्वात्तस्याननुगतविषयत्वादिति वाच्यं तदितिशब्दात्तदिच्छायाआधुनिकसंकेतज्ञान
मुपजीव्य मितिनत्त्वहेलत्वश्रौत्यात्तसादिपदेआधुनिकसंकेतज्ञानमनादिवत्तद्धी
५८ जनकत्वज्ञानं विशेषसामग्रीयोग्यताज्ञानमिवेत्यवारतेनवगोरवं प्रामाणिकत्वात्तथा
तद्धीजनकता वच्छेदकत्वाद्भिनाईश्वरसंकेतज्ञानमेव नतत्र विशेषसामग्री अस्तित्वा
त्वंगोरवान्नत्र सादिपदे आधुनिकत्वात्तथेतिवाच्यं तथापिज्ञानहेतुत्वे मानाभावात्त
गोरवाच्चनसावच्छेदकान्यहेतदेवदुर्घटं लक्षणाद्वोलिमक्तिवक्ष्यात्ततद्विषयत्वेन
तथात्वेहेत्वादितिपूर्वमितिपूर्व ननु लक्षणं संकेतज्ञानेयित्तद्विषयत्वासंगत्वादि ६४
त्यपि बोध्यंतात्पर्येति शब्दादितिशेषः ननुसुरभेतिवाच्यंभव्यावर्त्तकत्वादिसत
च्छात्तत्पूराणत्वेतित्तत्त्वणास्वरूपमाह पवृत्तिमोगीत्युसाहश्या शक्याद्याकारात्त्वसं

बंधरूपमपालक्षणविशेषएवेतितच्छनानि प्रसंगः एवंचपोतदृष्टान्ततलक्षणंमतंतुरेण
बोध्यंएवंचलक्षितलक्षणापिलक्षणैवलक्ष्यत्वमपरपदघटितपरंपरासंबंधत्वेन
द्विरेफपदस्यमधुपार्थोपस्थापकत्वात्तत्राकरसंबंधसमानस्यैवलक्षणात्वात्तनव
लक्ष्यपदात्स्वलक्षणुपस्थितिः द्विरेफपदसमभिव्याहारात्तरांविभक्त्यर्थस्यतत्राने
न्वयप्रसंगात्तवाच्यस्येतिवाक्यार्थसंबंधानुपपत्तिर्विधेयाचेतत्त्वयानुपपत्तिरित्याशु
तोक्तंसंलिंगादिलक्षणायांतदनावालनवनविधौपरःशब्दार्थः स्वशक्तिनक्तिवदत्रापि
लक्षणावाचकाचार्येनतत्त्ववादस्याप्रामाणिकत्वात्तनयाव वाक्यार्थपरंतात्पर्यवि
षयपरंवा ध्येतत्स्यःशंकतेनचेति दूसेतरमाहपदानामिति लाक्षणिकत्वेत्वन
नुनावकत्तमानइराहुरित्याकंकेतंतरमध्यपदेनिषवद्बोधानुकूलपकस्यपदा

श।कि।स। ऽपि सिद्धेरित्यर्थः अत्रेदं कशाग्रगारी घटस्वरूपं लक्षणं स्वितिननु शक्तिरपि स्वरूपमेव
५५ या इत्येवन्नवतीरादि संबंधिनेश गंगादेः लक्षणायामपितुल्यत्वात् स्वर प्रतियोगिक
तीरादिसंबंधस्य स्वरूपतोपि नानात्वाल्लक्षणकसंबंधत्वेनानुगमे शक्तिसत्ताने नानुगमस्य
तुल्यत्वात् तद्रूपेण शक्तिसंबंधस्य तस्य संबंधिस्मारकत्वेन कल्प्यं लक्षणत्वात् तु
न्यस्यात्र शाब्दबोधानुकूलत्वं धर्ममात्रे कल्प्यते ननु शक्तिरूपधर्मि कल्पनमि
ति निरस्तं ईश्वरेच्छाया अपि लक्षणत्वात् नवास्माद्धर्मवो बोधः इत्याकारस्ता शक्तिः ५५
नातृगी सा लक्षणैवेति वाच्यं गंगापदात्तीरान्वयबोधे सर्वविषयत्वात् तस्यास्तादृश
त्वबोधात् तन्न लक्षणे कस्यानन्वयावकतया तयावन्मिति वाच्यं अन्योन्याश्रया
त् अननुगावकत्वेन शक्त्यभावः नसिद्ध्यानन्वयावकत्वमिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥

शक्यसंबंधित्वनयोग्यस्यान्वयइति सामान्यतो निरूपे तद्विशेषतीरादिनानार्थंनिरूप्यत्वे
प्यः अस्तित्वलक्षणत्वेनाभावप्रावृत्तिनिरवेति प्रकरणादितरखतत्प्रज्ञानादिति भावः अन्यथे
ति तथात्वास्योन्याश्रयः स्यादिति भावः शक्तत्वेति तदन्वयस्योत्सर्गिकत्वादिति भावः न
न्वेवमुन्नयोरन्वययोग्यत्वे यत्रतीरएवतात्पर्यं तत्रनन्तरिनिरूपोधः स्यात् किंच प्र
करणादीनामननुगततया तैस्तात्पर्यग्राहकत्वात् सर्वत्र तात्पर्यग्राहकत्वेति प्रागेव
निरस्तेन निरूपस्तेन च त्वं सुपगम्य हार्थवेति लक्षणमेवेति लक्षणं तदेव प्र
योजकस्य तीरं प्रतिनन्वत्वयायत्र शक्तिरितिकल्पयतीत्यर्थः समन्वयमादृतिभुपगं
वलक्षणं संबंधोत्र्यमोबोधः एवं तु लक्षणास्यान दृनिगवादिपदवद्धिविकित्सां तिनै
वनिशेष्यः तेनन्यपोनरुक्त्यं समदेनिनन्वनीरतासंप्रादिवनीरव्यवहारोन्यथासिद्धे

श॰टी॰ नतत्रशक्तिकल्पकोऽन्यथानीरसमुत्पन्नस्य तीरनीरयोरन्यतरयोगपद्ययोगेतात्पर्यविरोधेननी
५५ रव्यवहारात्रत्रैवतत्रापि कल्पनेतीरस्मार्त्तिधीरेषच्चमङ्गनिवैपरीत्यकल्पनायांतेयदिच
लक्षणयापितात्पर्यनिर्वाहान्नतीरेशक्तिस्तदानीरेपितुल्यंतन्मात्रस्यैवस्वीकरणयोग्यं
नीरेपिव्युत्पत्तिःकेषांचित्तीरेपीतिविनिगमकाभावादन्यतरशक्तिग्रहेऽपिमन्त
कल्पकाभावात्हादिपदवन्नानार्थत्वेबंधुक्तेनिर्दोषेऽतद्वस्वरसेनैवकिंचेसाध्व
थिमयंभावतमानन्तरेवंनीलपीतघटयोरिद्धोनशक्तिःस्यादिष्टत्वादाहमदाशंकतेन ५
त्वन्तपपेतिद्वयस्यपदस्ययोगेनैवसमवछेदकमिसंघांविनिगमकाभावादितिभावः
किंत्विति नत्वबुद्धिस्यप्रकारकज्ञानजनकत्ववत्त्वावदन्यान्यत्वप्रकारकज्ञानजन
कत्वमप्यानन्तरेन्तुद्धिस्यत्वावदन्यान्यत्वस्यस्वरूप नत्वशाक्यतावच्छेदकत्वा

६६

कथमनुहादिपदनानार्थेनवनारन्यान्यत्वंपदनानार्थव्यापकंअपर्यायत्वस्यप्रमेयवाच्यकस्य
नावदन्याप्रसिद्धातहनोवेनानार्थत्वस्यैवपर्यादितिवाच्यंतस्यप्रकारानुगमकत्वात्प्रनत्वे
यस्यप्रकारान्यप्रसिद्धानतसंभवादप्रकाशपदेतथापिनानार्थत्वानुपपत्तेश्च एकार्थ
त्वसत्त्वेनानार्थत्वस्यान्याप्यत्वादितिचित्यंआवश्यकीतितथाचनच्छेदेयोनोक्तनेप
तीरधीसंभवेनत्रापिनशक्तिरितिभावःअतएवतेनादिपदवदनुभवत्रशक्तिरवितन्य
पास्तंतस्यस्वानंस्पेणनीरतीरत्वकत्वमात्रविशिष्टत्वान्यभावेनतन्मप्रत्यानवतारात्तनन्वे
वमपरशब्दार्थत्वपिधर्मिणिशक्तिःस्यादतएवतथाशक्तनीलादिपदस्यनानाणि
शक्तत्वेयदितोवाक्याधिकेनलाघवेनविशेषणमात्रेशक्तिस्तदापरसंबंधेपितुल्यं
पुनेनप्रयोगप्रागसापुर्येशक्तिनियामकंमहत्वस्वरूपस्तधर्मिणितुल्यवत्प्रयोगा

ग॰ किंतु तत्राधिशक्तिरित्यपास्तं नीलादिपदस्य शक्तिनिश्चयोगमानुपपत्त्याशङ्कतासमसत्त्वे तथा लेप
६७ शक्तत्वाल्लक्षणैवोपपन्नेति नत्राशक्तेरितिलभ्यमिति चिंत्यं ननु तीरशक्तत्वे तत्र विशिष्ट
शक्तत्वे गौरवादपलक्षणत्वस्याधिसत्त्वमाह किंचेति शक्तता नच्छेदकत्वे गोत्वादिवत्तौ वत्
विशेषणत्वमेवस्यादन्यथा शक्तत्वानुपपत्तिरिति तस्यास्तथात्वे पूर्वोक्तगौरवाद्विशेषणत्वा
त्शक्तिरेवास्तिलघुशक्यताघटितगौरवे शक्यतावच्छेदकस्वीकारे धेनुपदात्कुतो न प्रकार
कामधेनुस्यादन्यथा धानमविशेषणत्वस्याद्भानोपपत्तिलघुनिमित्तांतरवत्त्वेन गोत्वावं
जो ल्वेपि तुल्यमितिभावः कथं न कस्यचिद्दधिनोऽगौरवं वावकेप्रति संघादिविशेष
प्रथमं तीरत्व भुग्नलत्त्व्यवहारवैपरीत्ये लभ्ये वा भ्यं किं त्विति एतत्त्र यत्र तीरत्वे
नष्टे तत्र ज्ञानं तदप्रतिबंधस्य यदा हि गंगासंबंधितीरत्वेन तज्ज्ञानं तदाते नापि प्रकारेण तज्ज्ञा

नसंभवात्सेवं विहरन्ति शृंगिनप्रकारेण संबंधज्ञानस्तत्प्रकारकसंस्कारमुद्बोध्यतत्प्रका
रिकामेवस्मृतिं जनयति गंगासंबंधितीरं गंगासंबंधिनि बुद्धिसंभवात् न च वृत्तिहयवि
रोधः नैव गंगासंबंधित्वावच्छेदेन कयेगंगासंबंधाननुभवः स्यादितिवाच्यं घटत्वेन घटव
द्भूतत्वमिति वदत् ॥ २२ गंगायां घोषः पूर्वोक्तक्रमेण लक्षणयैवोपस्थितेः वाक्यसंबंधो हि
वर्तमानस्तस्मात्तत्सहितस्य तदुक्तक्रमेण गंगासंबंधित्वमुपस्थाप्यतीति किमत्र
पपन्नेन हि तीरत्वोपस्थितावप्युक्तस्यानाकांक्षः प्रकारोऽस्ति शक्यतावच्छेदके शा
क्तिवत्त्वलक्षणावच्छेदकेपि लक्षणाया अभावादिति वदंति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ एवं किं गोत्वा
दावपि शक्तिर्न कल्प्येत उक्तक्रमेणैव तत्प्रकारकस्मृतिसंभवात् यद्विवक्षु
पस्थितस्यैवान्वय इति तत्र शक्तिस्तदा ही स्वीकृतेपि तुल्यं तस्मात्तीरेत्वेपि परंपरा

श०क्ति० संबंधो लिकाबलक्षणैकदेशवैगंगासंबंधित्वेपि तत्पेवास्तिवितिवाच्यं तत्र तत्संबंधाभावात्
४८ नदीसंबन्धप्रतित्तत्संबंधेतत्संबंधाभावादितिनवसंयोगेसमवायेवातत्संबंधेपि तत्सं
बंधांतरं श्रन्यथागंगायां संबंधः तत्र [illegible] यत्नानुपपत्तिरितिवाच्यं गंगातीरेतथापित
दनुपपत्तेरितिइदं तुस्यान्नीलो घटइत्यादावविशिष्ट एव लक्षणाक्षणान्यथा तत्रापि तन्नि
ह्यविशेषस्य वक्तुं लेपत्वापत्तेः केवलाद्विशिष्टस्यानन्वयात्प्रकृतेतुतत्राग्रेतस्यसु
टत्वात् एवंकंयपावकौ शक्तिस्वपोकयद्धा तत्संबंधेतत्संबंधांतरसंन्नवात्मे ४८
नैव यद्द्वितेनेत्यादिन्यायेन गंगांशलात्तोसु अत एवराजपुरुष इत्यत्रापिराजसंबंधिवे
नैव पुरुषानुत्तव [illegible] तदनुनव इति [illegible] किंतु त
थान्वतत्प्रकारेण लक्षणैवेति केचितुमणिकृते वृत्तिद्वयविरोधप्रसादेव त्वे

नोपस्थितनीरनीरमोरन्वयेगंगातीरत्वेनानुभवइत्यपाकृतं संबंधस्य विषयावात्संबं
धिविषयत्वानियतत्वान्नयदृक्तिविषयत्वं नियतमितिशोधः नीरं विषयः नि
यमेनेतिश्लोकः ननु नीलो घटइत्यादावपि नीलत्वप्रकारकान्वयबोधानापत्तिर्नीलसंबंध
यफ्रणनदनुपस्थितेरिति चेन्न नीलसंबंधित्वेन सामान्यतत्संबंधिमात्रोपस्थिते
रेण्पतावचोनविशेषणत्वात् ननु गंगायांघोषवदनैतीरे घोषइत्यत्राहतपदान्यामे
दोक्तावाक्यप्रामाण्योपपत्तौ किं लक्षणाकल्पनेनेत्यत्रैवेरुक्तन्यायानुग्राहकं सि
द्धान्तो किं तन्याय्येना [illegible] शाब्दबोधाक्षाराद्विकल्पनेनचेष्टापत्तिः त
स्यो [illegible] तत्र श्रुता हारेपि [illegible] शाब्दबोधकल्पनेतिगौरवमपि बोध्यंगंगाप
दे सापाहतः शाब्दानुपस्थानस्य शाब्दबोधबहिर्भावापत्तेरिति पिबोधेशक्यत्व

श॰ वि॰ स॰ शक्यार्थस्यगौणीगंगापदस्यापि तीरोपस्थापकत्वात्तत्त्वं राज्ञोवेगोगौरवमिति सा हृत्याश्रये
५९ नेति लक्ष्येति प्र ञेतानि ग्राम स्मृतिभिः त्रय एव पक्षः लानि आयकत्वात्तस्य स्मारकत्वेन कैश्चि
त्साश्रयादिति चिन्त्यं एतज्ञ्च लक्ष्यसंबंधस्यैव लक्षणात्वे अन्यथा संबंधसंबंधस्य त
द्विलक्षे रहुनावात् अतएव वृत्तिराज निरूपित पुरुषसंबंधस्ये स्यादि सामान्यतोव
गते स्यादुक्तं दूत्यंतं सामान्यतः इति प्राचीनमतमाह लक्षणात्वेति शक्याजन्यापि ता
दृशतीराद्युपस्थितिः दृष्टा लक्षणास्यात् अतएव शक्यादिति घटपदशक्तिभ्रमात्सतोप
स्थिताव तिप्रसंगाहपरंपरयेति अन्वयपर इत्यन्वयानुकूलत्वं कारणकारणस्य ६९
५४ त्वात् गंगापदार्थः प्रवाहः अथ ममिति अयोग्यत्वादिति भावः गंगायामित्यत्र तीरत्वेन तद्वा
नपक्षे इदं तद्विषय्यौ वा दृतीरस्येति तत्संबंध इति ४६ धारणं तेन शक्ति

स्मृतिरपि तथा च ता लक्षणास्यादित्यतउक्तं न हि लक्ष्ये शक्तिस्मृतिजन्यत्वम तत्र शक्यस्मृतावपि
प्रसक्तेरित्याह तीरत्वेन गौणोपस्थितिवारणाय सहशब्दं सादृश्यान्यसंबंधेन तदुपस्थितिस्तु
पेक्षणीयतेन प्रमेयत्वादिना सर्वत्र सा दृश्या दृश्या तदुपाप्रसिद्धिरित्यपास्तं न च अन्वयपरत्वम
न्वयानुकूलत्वं तत्तात्पर्यकत्वं वा नाद्यः शब्दपदवैयर्थ्यापत्तेः नांत्यः घटपदादिनाप्यमवो
घटितपरंपरासंबंधेन तादृशोपस्थितावतिप्रसंगः अथाह स पदार्थस्यैव स्मरणमिति
प्रागुक्तेः स शब्दपदवैयर्थ्यात् तत्त्वेराहृत्य संबंधादिति शक्तिरपि शक्यसंबंधरूपे
तिनाशक्यपदवैयर्थ्यमादंतस्यापि तथात्वश्चक्ति सादृश्यान्यशक्यसंबंधेनानुकूलो प
स्थितिरूपा वेसरगासर्वं अथातत्वेति शक्ति सादृश्यान्यान्वयानुकूलोपस्थितिहेतुश
क्यसंबंध इत्यर्थः अतएवेति शक्यसंबंधस्याप्रसिद्धिप्रयोजकतया कल्प्यमाना लक्षणा तर्को

र्थे कारितमात्रावकसंबंधस्यैव तदुपस्थितिः स्थितेत्यर्थः। एवं संबंधस्य लक्षणत्वे चावाक्ये
७० नेति उपस्थितिलक्षणास्य लेशतो विशेषणस्वपरत्वे लक्षणत्वात् कत्वादिनित्वा वत्
ननु यदि शक्यसंबंधो लक्षणा तदापि हस्यस्वपरत्वे पि लक्षणैव स्यादिति तत्रोपपत्तिम
लगोपदेति तदभावे नुपपत्त्यादिना शक्यादिरत्वान्नावेतदेव दत्वयितिलिंगमिति वाक्योर्थः। उ
च्चारणानुपपत्तेरित्यर्थः। तथा चाकिं लक्षणयेतिन्नावः। नन्वेवमन्वयप्रतियोगिनुपपत्त्यापत्तु
तथा तदनु त्वावकं नस्यादि लक्षणाह तदन्विते ति। प्रथमाकोरत्र पर्थिवाद्दारेण कास्
वं भाल लक्षणेति भतमाष्यिलाह तद्भावे ति। उपस्थितिद्वारावेत्यर्थः। साध्योपस्थिति ति।
प्रसक्तलेवयदि सिद्धा तदा किं लक्षणयेति भावः। लक्षणालेति तथा चोपस्थितिलेनै
व केतुत्वमिति न्नावः। न वेति उपनयवशादिति भावः। ननु प्रसक्तस्मृतिकास्मृतिः स्यात्

दि सत्त्वे राद्द किंचेति नन्वविवक्षितस्य प्रसक्तोपस्थितस्यापि कस्मिन्नेनानुपस्थिते नोच्चा
रणान्वयः किंत्वविवक्षितस्य नत एव द्वितीयाच्छतेरि सत्त्वे राह उच्चारणे तु कोवेतिन नु प्रक
रणस्य नान्यथ्यग्राहकत्वेन बलवत्त्वमिति सत्त्वेत्यर्था - रमाश्रिखाद्दापिवेति अच्छा
वाकाथमिति अच्छावाकस्य ब्रह्मस्य यदि लक्षणयानस्वपरत्वं तदानिरर्थकात्वस्मात्
स्थानस्यादिति तदीयत्वेनस्मनकपोरस्यादित्यर्थः। स्मृतित्वे हेतुमाह प्रसक्तेति प्रसक्त
केन्द्रजकस्मृतिविषयपदार्थस्येत्यर्थः। शक्तिग्रहकात्मेनो प्रसक्तत्वादिति भावः। उच्च
भादिति नाद्दरस्मृत्युपेच्छयापि प्रसक्तोपस्थितेः श्री आत्मादित्यर्थः। ननु तात्पर्यग्रहा हि
जीवितापि बलवती सा हृपदार्थेति प्रथमं श्री श्रोतस्थितस्वपरत्वस्यैव निश्चयात्स्यैवा
न्वयः स्यादित्यर्थः। प्रकृतार्थेति न्वव्यत्रजितिने तिस्वपरत्वे लक्षणेवेत्यर्थः। उच्चारणासंभ

श० दिं०
७१

वादितिसंनत सानुपपत्तिरुक्तं वस्तुतो जबगडद्दशः प्रमेयत्वं सत्त्वापि प्रत्येकलक्षणानिरूप
स्थिते कुण्डलान्वयसंसर्गतात् घटपटौ द्वाविति वत् उक्तलक्षणद्वये वो पपत्तौ शक्तिके
स्यनमानास्ता वदसनुपपत्ता विः करोतित्याद्युरिति ग्रन्थे लिखितं एवमपि स्वस्य प्रत्ये
सर्वत्वाभावेन निरुक्तपर्याप्त्यसंबंधस्वरसोऽत्र बोध्यः अधिकारस्य तात्पर्यस्य सनो
क्रेति लक्ष्यतावच्छेदकस्य तोतत्पर्याप्त्यापि द्वयोर्वृत्तित्वात्सत्त्वादिस्वार्थः नन्वेवं लक्षणस्य
सेता लक्ष्य प्रत्युतिधानं तस्यादिसत आह तात्पर्यकत्वं चेति लक्षणद्वयोरिति लक्षण
कल्पनाबीजे स्वार्थः सर्वयोपपविरोधं परिहरति लक्षणद्वयमित्यन्यथा पञ्चमप्यत्नन्ये
पिस्यादितिभावः श्रुत एवार्थो करद्वितीयं तात्पर्यस्यैव लक्षणत्वे पूर्वोक्तवैयर्थ्यं दु ना
तरतीतिदोषः सर्वस्येति द्वरूपसंबंधग्रहं विनापीति दोषः नाना भेति उक्तलक्षणये

त्याशय:

तदविरोधात्=२

वोधनार्थे शक्ते रन्यथासिद्धेरिति भावः ननु प्रयोगभेदेऽपि द्वयोरपि तद्भेदे लक्षणस्य शक्ति
सत्तुरपि तद्वदेवोभयदूषणमत आह योरवादितित तच्च तदुपस्थापकत्वं तयोरपि मंत तथेम
वेलाह स्पवेति द्वाविनाभाव एवेति अन्यथा तिप्रसंगादिति भावः अत्र द्वित्वेनेति गम
नसमर्थतिरोधः नन्वस्तु द्विशक्तेर्लक्षणं वाक्यस्यास्तामपि शक्त्युपदे तदर्थत्यागात् शक्त्य
त्वार्थत्वानुपपत्तेः। किं वैकत्वार्थतात्त्वं न लक्षणं तत्त्वे नोपास्थितस्य सना को
सादिरहणमपांनीस्तने नानन्वयापत्तेः आह कुत्र पदएव लक्षणा एकसार्थत्व
तेवलक्षणं न पाचैक स्वार्थबन्धे यांनी स्ते तद्वाक्यार्थः अत्र हस्त्वार्थत्वाक्लिष्टत्वं हरि
वाक्य लक्षणानि मध्ये णार्थपदस्य प्रतिपाद्यापरत्वान्निर्णायेण वेलिहकस्यार्थविलत्वेन
कुक्तस्यान्वयत्या नस्या च मत एव वाक्यलक्षणसाधारण्यमप्युपपद्यत इत्येके केचि

त॰ दि॰ प्र॰ नुमानत्वेन ग्रहणात् किं प्रमाणं दर्शितम् ? उः श्रुतिप्रसंगादिति प्रश्नस्य तीरे कल्पनस्य पादावर्णवि
७२ ना भावादिति भावः तीरे तात्पर्यग्रहात् तद्वृत्तियोग्यतामुख्यार्थान्वये बाधे लक्षणेति गंगादिपदं तदन्वया
नुपपत्तिज्ञानानन्तरमेव लक्षणेन तात्पर्यधीरिति भावः तात्पर्यग्राहकस्य सामग्र्यन्तरमेव शा
ब्दबोधहेतुत्वं प्रागुक्तमपि प्रसादकरस्मृतेस्तेन तात्पर्यं गृहीत्वा पश्चात् तदनुपप
त्तिज्ञानं भिन्नग्रहसामग्रीकत्वादिति भावः प्रकरणादिना तेन लक्षकपदस्य तत्पदे
तात्पर्यग्रहो वाक्यैकवाक्यताबोधपदस्यैव तत्परत्वे गंगापदेन लक्षणया हि तिरा वा ७२
न बुद्धयन्तरायेन न लक्षकपदस्यापि लक्षणे तात्पर्यग्रहे तदनुपपत्तिरेव तीरादौ कि
सा कापीति तथापीति ननु यत्र देवाद्य पदस्यैव यष्टिपदेन तात्पर्यज्ञानं न लक्षकं
शाये तस्य बोधकप्रवेशान परत्वज्ञाने तत्रान्वयानुपपत्तिज्ञानं विनैव तात्पर्यानुपप

त्तिरेव तद्बीजमिति कल्पकत्वं तुल्यमेव तस्मात् कल्पकस्यानन्वयमो न दोष इत्युक्तवचो तदीय
णावृत्ति लक्षणत्वकत्वाविरोधः नह्यन्वयानुपपत्तेरपि तत्र कल्पकत्वं तद्बीजत्वं
नाम तत्त्वं तात्पर्याद्यनुविधायितया अन्वयानुपपत्तिज्ञानं लक्षणान्वयबोधे हेतुरि
त्येव न ह्रीसत्वमिति वाक्यं लक्षणतात्पर्यग्रह एव तस्योपदर्शितत्वाद् अनुगतस्वभावाभि
नाभिहितैव यत्र तस्य तात्पर्यग्रहस्तत्रापि तदन्वयबोधो न सिद्धः तथा च व्यभिचारे
न वा तदनुपपत्तेरक्ता नाकेतुत्वे पक्षे नयोग्यत्वं तत्र कदापि इत्यस्यान्वयोऽपि स्या
दिति वाच्यं तात्पर्यग्रहे तत्कृते च सुगपत् कल्पकस्यान्वयबोधस्य सत्त्वात्
मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थान्वयबोधप्रतिबन्धकत्वं न तु लक्षणान्वयबो
धकत्वं एवं च पूर्वोक्तविमर्शस्यापि लक्षकपदतात्पर्यग्रहस्योपयोगः न च पूर्वोक्तिरा

न॰ चिं॰ ऽत्वैककालत्वादिनानंतर्द्दिलक्षणवृत्तित्व कल्पन एवोपष्टंभकं तेन नान्यथावो धांगमिति
७२ कार्यं तदपेक्षा तदन्यपेक्षा याथाना भवाक्येपि लक्षणामस्या तस्यानित्यात्पर्यमिद्धोम्ब्द
णत्वात्स्वुपगमेपत्रा नाभवाक्येतत्कृहस्तत्रापि सास्या हि प्राप्तौ सिद्धांतविरोधश्री
वाच्ये अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यापि लक्षणिकार्थानुभव हेतुत्वात्तदवछेदक
त्वंचेति चिद्धद्भिः परिचिंतनीयमिति तत्रस्थः शंकते नन्विति तद्धट्यननुभावक
त्वरूपा कांक्षा शाब्दबोधस्यथा वक्तिता किंचतीत्यत्र से करस्य इत्युक्ता कांक्षात्वेन ७२
निराकांक्षत्वेनैवान्वये योग्यतायाश्चानगत्वापत्तेः तथाप्यस्तुपेस्यादतथापि
ति अनुमानुपपत्तिरेवेति यद्यपि यथा तात्पर्यानुपपत्तिरुपजीव्यतयान्वयानु
पपत्तिरेव बीजं तथानुपजीव्य अन्यथा तत्स्योग्यत्वेन चवीजमस्तु तथापियत्रे

यपतात्राग्रहेपि ता तत्पर्यानावानुमस्यार्थानैन्वयस्तत्र धारापादेतनु क्वांता दित्सः हृतस्या इत्थिं
दार्पि संदेग्धि दर्शनिसम्पत भ स्वंवंधत्वेनतत्स्मारकत्वंकल्पने गौरवात् अननुगमाच्च किंच स
मान्यतस्त्राभाव ध्राकस संबंधेनापि स्मारकत्वं भ्क तन्मेव तथापि समाधि सौकर्यादिदमेगाप
त्तदिति गौरवादिति मतिप्रतिपाद्यत्वापेक्षया तन्मत्स्यनिपादने छ्रमो नारिति तस्य गुरुत्वादित्य
र्थः यद्यप्यतिप्रसंगनिलात्तस्यानत्संनिपाद्यत्वं विवक्षणीयं तथावच्छित्त्व विवेचने गौरव
तुल्यंतथापि वाडितात्पर्यके क्रमो स्तीति यान्ये ध्रमपदो ज्ञारविन्नत्पर्यस्यवक्तावक्तथापत्ति
रिति दूषणान्तो अंदू तत्परार्थेरिति नवद्या न्यनुभवत्वापेक्षया स्वोपस्थाप्यानुभवत्वमेव
सामान्यतो लेघूत्प न स्वरा वस्तान्वमावत्तद दृष्या छिके त्वे तरमपि स्थमिति वाच्यं तथासस ति
अस्संगात्तत्वर सोपस्थाप्यत्वंनतत्सा विरशा ह बोधानुकूलपदार्थोपि स्थितिगनतिद्धु

श०कि०न कूलत्वं च मरिचं तिनिर्वि वनंतरान्योन्याश्रयः पूर्वशक्तिग्रहे वाक्यं न च प्रथमोपस्थितस्य दुष्प्र
७४ मसाक्षात्कृतशक्त्यानुभावकत्वमेव पदानां लक्षणं किं च शक्तिरीश्वरानि प्रामस्य पदानां
तरस्य वा तत्त्वेन ज्ञानं नानुभवप्रमोऽर्थे व्यभिचारात् किं त्वनुकूलयुक्तनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानं तथा
च शक्तिं विनानुभावकत्वमवच्छेदकं तिनाऽजनकत्वमिति पर्यवस्यति न च व्याघातः इति चे
त्तृति तत्र ब्रूमः ॥ शक्तिलक्षणाख्यान्यां शाब्दबोधविशेषमेव जनकज्ञानकत्वग्रहानंतर ७५
तयोः शाब्दबोधानुकूलत्वं गृहीत्वा वृत्तित्वं यद्वृत्त्योन्याश्रयाभाव कार्यकारणत्वादिना विशि
विशेषानुकूलत्वग्रहानंतरं ह्यणादीनां चकूलनुकूल तयत्व त्वादि नक्ति गत्नमेव शा
ब्दबोधानुकूलत्वं तदा तद्वृत्तिनिलक्षणं लक्षणाया अव्याप्तमेवस्यादतएव किं वे साद्यप्र
युक्तं शक्तेः शाब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वेऽपि शक्तिं विना तदतिरिक्तानुनवविशेषज

नकत्वे व्याघातविरहान्च वस्तुतोऽनुनवजनकतावच्छेदकत्वं न शास्त्रे रमथा अशक्तस्यापि शक्ति
भ्रमेणान्वयबोधकत्वे व्याघातापत्तेः किंतु शक्तिमत्त्वप्रकारकत्वं तथा एवं च वृत्तिमत्
त्वमेव तथा सामान्यत्वेन लाघवात् एवंमेवं प्रयुक्तं सामान्यतो लाघवंति
एतदनुरोधादेव स्वमतमादृतव्याख्यानिरतेन लाक्षणिकानुभावकत्व प्रवादोऽनुप
पत्तिरूपत्वानुपस्थापकत्वात् प्राचीनमते नेति सूचितं च दिवं नैवं तदानीं धर्मिग्रहं करोति
सादीनि लघटशक्यो गौणिकत्वेनैव तदुपस्थापकमोरवैदानुनवोनस्यात्तस्य स्वश
७६ क्यान्वयत्वात् ...ति नन्वपत्तेर्गोत्रीत्वादौ प्रसक्तिप्रसयमोरपिलाक्षणिकत्वं
त्वान्च तथा चाव्यपस्थापकत्वार्थं प्राचीनमते विशेषणतयान्वयानुपपत्तिवत् नाहृत्य
कयोरपि दोषो दुर्वारः इति युक्तेमु सरसत्वात् योगान्वयसंभवेपीति तथा चान्वयानु

प्र·द्विं·न्पपत्तिरेवलक्षणबीज भित्यलं तं द्धिः प्रसंगादिदमुक्तमिसमेनैयायिकानां फलन
६५ नि अवयवज्ञानपूर्वकित्वादिनियम्यपि सम्भव. [illegible] मूनौ तत्पूर्वकत्वं तथापि [illegible]
र्त्तिना मुक्तरवस्तानुभवविषयत्वमस्त्वपेक्षे तदुक्तं ला द्वाणिक [illegible] तयावो [illegible]
कं पदानांमन्विताभिधायकत्वं तद्पेक्षेति [illegible] वः मीमांसक [illegible] कृतेः [illegible] प्रयोगस्या
इत्यानादिति पराभिमानोवयवमात्र व्युत्पन्नस्य तत्प्रयोगे बाधकाभावात्प्रयाग [illegible]
र्व्वाभाव मस्तुपेक्षेदमित्यत्वेक्षाभि [illegible] धिकरण विरोध [illegible] फल [illegible] इति [illegible]
मिहोत्पत्ति वाक्यत्वं प्रतिपाद्य त्वेन द्रव्यदेवतासंबंधप्रतिपादक [illegible]
वाक्य त्वादिति नाव [illegible] इतिवत्फलपर्याया देवताद्विप्र [illegible] प्रत्यप्रत्यय
[illegible] दितिनावः वाजिनस्याशीति। हीरसा [illegible] नीया [illegible] राधीति [illegible]

तिसा [illegible] धुनाद्यपतां [illegible] द्रव्य तामिस्याकांक्षायां देवतांतरत्वमनेगौरवा [illegible] पस्थित
मेव विश्वेदेवानांयोगेनवाजिपदा दुपस्थितानां तद्देवता त्वं कल्प्यत इति सिद्धांतोत एव
वाजिना पचारेण पुनस्त [illegible] दुपादानप्रयत्नस्या [illegible] आमिक्षोत्पादनस्य नि
क्तत्वात्कल्पितत्वद्देवतांतरकल्पने तदा वाजिना पचारे न [illegible] धेमानन्नावात्पुन
वाजिना वरूपकताप्रतीतो [illegible] विरोधः नवा विश्वे देवेद्देवताकत्वेपि सदोषः
तदामिक्षयैव [illegible] सिद्धेः [illegible] कस्य वाजिनस्या पचारेपिन
पुनस्तदावरणं सोपन वसिद्धांतस्तद्दुक्तमुक्त्वा [illegible] तेति नावः [illegible] देवताता
[illegible] सिद्धांत [illegible] रितिनिगर्वः [illegible] परंपरयापी
निरोषः [illegible] मीमांसकेन [illegible] तदुत्तरमिति [illegible] परमं [illegible]

सिद्धं

समुदायगोचरस्मृतेर्मंडारिणोवरतया तदैव नावद्गोचरसमूहालंबनास्मृतिसंभवात् त
दिदंवस्मृति प्रथमंपूर्वपूर्वस्मरतिसमकाले वास्मृतस्य भंडाद्यवयवार्थस्येति तथापि वा
क्यार्थोपस्थितिः स्यादेवापदार्थोपस्थितिःशाब्देसत्रावालस्यज्ञानस्यनिया द्यपित्रा न
मित्येवं क्रमकतिनपीपिमहावाक्यार्थानुभवकालेन्द्वांतरवाक्यार्थज्ञानस्यातीतत्वा
त्स्मृतिपर्यन्तेमुक्तंएवंचसिद्धांतादिविरोधोऽपि परिहृतिः तत्रत्वैति अतएवोत्तमेणेप
यानियमःस्मादितिवाक्यनतुसकृज्जवाविविस्यपदार्थानन्वयानयौगिकार्थान्वि
यद्वस्ते तच्चाहसन्निहितेति यथास्वेण घटेनजलमाहरसर्वंब्राह्मणंभोजयेद्द्यूमादौ य
प्रकरणादुपस्थितानानामेवान्वयस्तत्रीपीतिन्नावुःउपस्थितमोर इति उपस्थापकप्र
करणादिमवोरततइतोवेस्पष्टं योगार्थ इति तत्रैवप्रकरणस्याविवक्षा दुष्टत्वनत

स्तत्वेनवानदन्तावद्दुनिमगूढेबलिवस्त्रमित्यर्थःतत्रत्तिसंस्कारोद्बोधक प्रकरणाद्युत्तावा
स्यर्थः यद्यपिपदज्ञानमेवतद्बुद्धोधकं अतएव प्रकरणादिकं विनापिपदात्पदार्थस्मृ
तिरनुभवसिद्धात्मथापितत्प्रकरणस्यैवतत्त्वानिबंधकत्वमितिपरात्मिसंधिः अतएव
वानिष्टवंरूढिरिक्षुतनक्तंदूषणमपिनेतिभावः प्रकरणादिसद्भावइतियोग्य स्थसंस्कारो
द्बोधकप्रमाणिसत्वेननैवमतिबुंधान्नरूढ्यर्थस्मानिरिस्तस्यर्थः इतिवेदमिति सोऽरतु
णं प्रयमत्तदुच्छ्रमसइ सन्नोद्बोधां रत्वसामंजस्यात्मोगिनांमुक्तात्मस्तोद्बुअनिहं
वहणांनरणंप्रत्तयो ज्ञानयोगित्वेन योग्यान्निमित्तसत्त्वांशमप्सरूपत्वन्नसत्त्वमः
स्यात्तेषांप्रवृत्तित्वेनयोगस्यबलवत्वान्नत्वेकस्मिन्नैवोद्भासिद्धव्यर्थेवहत्वा
न्वयानुपपत्याएकत्ववाक्यमेकत्वेनतनेयुक्तिपुलद्दणानस्यादिसर्वनित्य

ग.
दीं.त
(७)

सामान्येन

नुमा कइति कूबिराद्ध: तत्रापि भस्तो त्रादा वितर्क्य:॥ ॥ अत्र वदंती ति नैयायिकाइति शे
ब: लाक्षणि कार्थस्येति मुख्यार्थानुपपत्ति प्रतिसंधाना द्यपेक्षा या विलंबादिति न्त्राव
लक्षणीये तु तिन्त्राव वेति लक्षणा किंतु तात्पर्यानुसंधे तत्रैव स्यादभि रित्यर्थ:। न
नु कह व्यर्थस्य तिरेव प्रतिबंधिका सामान्य तस्त्वा त्वे लाघवादिसंन्त्राहापि
वेति। प्रतिबंधक त्वे मानाभावादिति स्याद्वा दृष्टो भिन्नो जनक ज्ञानं यि घटद्भ
ज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वात् तदन्तापत्तो धेचजनितान्वय बोध त्वे न निराकां क्षत
या तत्वादिति न्त्राव: अनुमितौ व्याप्ति ज्ञ: फल बलेन प्रति बंधक त्वं रूढे योगापहा १२
रिवेति यद्वा इदं गमय न्त्राह तस्मादिति प्रकारांतरेण रूढि शर्विकौ लक्षणा मुपपाद्य लुप
संहरति तस्मादिति रूढ्यु पयिक संबंधि पुरुषज्ञानं सर्वं स्यही नसंबंधेता वच्छेदक प्र

एक मिस पनेयं ज्ञो ज्ञात्व्यणामिस्त्रापि रूढ्यर्थ संबंधितिता स्वर्य ग्रहा देव लक्षणेति बोधं न
निवृत्ति न्त्रन्यथा रूप्य लेनाप्यंता जन्मन इति श्रुते र्विद्याप्रयुक्ति त्वेन लक्षणा हिना न्त्रान्यपरत्वे
न वेदिति न्त्रा स्याद्दहादौ हुभूरादीनां विद्या प्रयुक्ति कल्पन न्त्रमंत्र स्य तु भूहस्ये ति विशे
षकतेरिति श्रेयं फल मुखेति विद्या प्रयुक्ति कल्पना हिरण्य कारसा धनात् प्रतिफलं
तथा वन तत्कल्पना भिस्य यज्ञो नयतुानं तन्त्रा मेव नस्तिउपजीव्य विरोधादित्यर्थ:। न च वि
पद्य क्रियो धं: न दित्स्यादिस्यादिव तस्य विशेषपरत्वात् अतस्त्वे निरूढ विशेषेयोति
ष्टोमे विच्छति भूते निषेधवनोये प्रकृतैत्स्यो निष्टोमे तं शानेनदीक्षयतीति शातंगावोदक्षिण
त्वेनस्तु तास्तत्र यो इशा न्त्रावितः किंतु समुदाये न संप्रदान मेकदेशे न वेति संशये परि
ष दित्तन दत्ता मिति समुदाय दानं निषिद्धं हानं हि यद्दु छि पक्ष त्वपरिसाग स्तत्त्वकारे

शा. दि. न. णा निर्वहतीति द्विवैत्रमुद्दिश्यततेमैत्रस्वीकारेणाद्दानविधिः स्वीकारश्च ज्ञानविशेषोऽनवस
६८ सुद्दाय्य मुद्दिश्य तत्कोसमुद्दायस्य स्वीकारस्तं नवतिज्ञानस्य प्रत्येकनिष्ठत्वेन समुदायेदृश्य ज्ञा
वानतथावैकदेशस्य संप्रदानतावाध्यासात्त्वसमंस्या दक्षतत्वादिनिहितान्तोः कल्पनया प्र
सक्तासमांशताया सं नवतिनी षोडशसु पढू हत्वा नागकल्पनयाग्नेन्व चतुष्प्रस्योद्धृत
त्वा सर्वेषाम र्द्धितो मुख्या द्वितीयास्तत दृष्टिनिःहृतीयेनतृतीयास्कः चतुष्पञ्चे वमादि
इत्यादेमुख्यानाम ध्वर्य्युप्रभृतीनां चतुष्पदि मर्धभागानुयोवादर्शावस्थायिशिष्टो ष्टे
मे तथा द्वितीयानां प्रतिप्रस्थादीनां चतुर्णां तदर्धं स्वांश्येन पा तृतीयानां नेष्ट्रादीनां च
तुर्णां दक्षिणाया यस्य तृतीयांशेस्वांश्येत थाच चतुर्थानां सुन्नेत्रादीनां चतुर्णां दक्षिणाचं स
चतुर्थांशः स्वांश्ये तद्विसना वचित्रे चनीय प्रत्तनिधर्मस्याहृतकतयानहृदेवदक्षिणायानो

क्षिणाया प्रकाशनात् ध्वर्य्यवे ददातीति इत्यादि पदेन अध्वर्य्योः प्रकाशयोऽश्नैरं तत्वैतिपावित्य
तयोः स्वस्वामि त्वयोगयोरन्यया कांक्षिणोः स्वस्वामिन्नावेनान्वयो विधीयते तथाचप्र
काशाध्वर्य्योः स्वीकार्यविसर्पः पर्य्यवस्यति नव तस्मै ताव दन्तोऽस्वीकर्त्तुमर्हतीसम्प्र
तएव तस्मै तथा दीनेत्वगतेपश्चाद्धर्मपिविनिमय तार्पसमर्पणाय दक्षिनिपरन्तुवादं विधा
यप्रवर्त्तत इत्यनुवादइत्युच्यते एवं वा ध्वर्य्योः प्रकाशविवक्षितवि धौ ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणा दीयत इत्ये
कौ द्विन्यावेति ब्राह्मणसामान्य विशेषत्वापेन सामान्यप्र क्षिणायामध्वर्य्युनिगमान्त्र बोधे
स्यादेवं तत्कार्य्यः के चित्तु सामान्यतो प्रत्युतो बहूना अस्तित्वे द्वारस्यविधानाद्वृद्ध
नेविधेये कि तस्य त्र लक्षणः संवेधये वृत्ति ददातीत्यनुवाद इत्याहुः एवंचानिवेचनीयमे
या ध्वर्य्युनिगमान्तेवदक्षिणालब्धागामुख्येभ्य एव त्रिविनियोग्यस्तु इति चिदृष्टि विवेचनीयं मदि

शा. त. त्वेति यदि वन्परिवदितानं नद्यास्यस्मै कस्मैचिद्दद्यादिति आकाशादानेलब्धगदानापत्तेः तत्रापिन
८० गकत्यनापत्तेर्वेति भावः स्त्रीशूद्रयोरिति तत्त्वविद्यापरमेवमनुगन्तृतविद्यातिरिक्तविद्या
परं कल्पतास्त्रीशूद्रपदं वा स्वर्गकामेतरस्त्रीशूद्रपरं स्वकारादिविद्याप्रवृत्तिरत्यन
नुरोधेन स्त्रीशूद्रपदसंकोचस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं प्रसक्तेः प्रतिषिध्यते न त्वस्त्री
शूद्रयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतो विधिं विनान्यस्य संजकमस्ति विद्यायास्तदध्ययनस्या
पनयनाभावेन निषेधादध्ययनाप्रसक्तेः तथा च स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसक्तेः स्त्री
शूद्रयोः स्वर्गनिषेधेन वैपरीत्यं कल्पस्तु पत्नीधर्मक्रियाधाहितिवदिति तत्रिसंस्रागादिस्त्री
भ्रानिषेधेनापि चरितार्थत्वादिति तथापीति यद्यप्येकवाक्यत्वप्रसक्तौ नाद्याद्विमिदं
विनिगमकं स्यादत्र विषये तद्द्वन्द्वः तथाप्येकदेशाद्वीप्यकस्तुके स्वसंगतत्वस्यापि विवि

द्यानिषेधादेवैकदेशबाध इत्यत्रैव तात्पर्यं न तु विद्यानिषेधेऽपि उदाहृतमंत्रस्य यागस्तवयो
रस्तित्वपि वाच्यं अमंत्रयापकत्वादुदाहृतमंत्रस्य यागप्रापकाभावादिति भावः पदशक्तिः शक्ततावच्छे
दकावच्छिन्नवृत्तिमतीत्यर्थः तेन ताश्यवृत्तित्वेऽपि पदवृत्तित्वान्न सिद्धसाधनं पदस्येव वृ
त्तिरित्यर्थः दुरपदे दुस्यपदे नीरपदलक्षणायां तेन तीरस्य लक्ष्यत्वेन तादृशपदं प्रत्यन्तरेश्वपु
पत्तयोरनन्वयदोषमाह तीरस्यपि नदीपदलक्षणायां दोषमाह गंगापदत्वाच्चेति वाक्या
र्थो गंगातीरनदीनतीरं वा किं तु सर्पः स्वज्ञाप्यस्यैतिनान्वयं वमपचं दोषेऽपि लक्षणास्वान्न
ये सर्पपदः तस्यासक्तिवृत्तिमत्त्वेन तस्यापि साधुत्वापत्तौ यसुप्रयोगापत्तेः वृत्तेरेव स्वप-
दसाधुत्वाव्यापकत्वादिति चेन्न सिद्धान्तेप्यस्य दोषस्यादोषत्वात् तत्र बोधकदोषप्रिया
सिद्धान्तेपि स्वज्ञाप्यसंबंधएव तथा बोधः तथा च दोषतौल्यं अतएव स्वज्ञाप्यगंगातीरत्व

श०न० ध्यास्तीरे लक्षणेति तीरे स्नातीति वाक्यं स्वशक्यसंबन्धिज्ञाप्यत्वं तदर्थत्वात् न तत्र गौरवं उक्तदोषापत्त्या श्र
४० माणिकत्वादिति केचित्तु स्वशक्यसंबन्धस्य तदर्थत्वे द्वारा द्वयं गौरवं तद्वा अपि शक्यतावच्छेदकत्व
वचनेनान्वयनियमादन्यथा तीरादावन्वयस्य मेवि नस्यात् तादात्म्य श्वादृकं चक्रं जीरपद
मित्यादौ तदर्थकत्वमेव वाक्यापातन उक्तमेव गौरवमाहुरन्ये तिनिष्कर्षः शक्तिग्रहसंबन्ध
विशेष इत्यर्थः यथा श्रुतस्याल नकत्वात् धर्मोपस्थितत्वेन स्वापात नतो दर्शनं तोगं नीरन
घोरन्वयबोधानावे विशिष्टन दीसंबंधितीरशक्तिप्रसंगादित्युक्तमेव दूषणमन्यथा घोषान
घोगं नीरशाम्यामित्यत्र काग निरित्यत्र धेयंदा कोलक वाक्यता वदिति त चावांतरवाक्यार्थावि
शेषण तयान्वासत द्वन्द्वेनेति वादित्तु कांस्तास्यं तद्भक्त काकत्वार्थबोधानुकूलत्व मात्रेणेति
ध्येयं नव्यक्तोपधान स्वरूपं बोधकत्वमितरपदावहितेत्व एवेतरत्स्वेरादृकिं चेत्ति लक्षकार्थस्यान

दकपदशावयस्मन्त्रे तेहान्वये दितक्तिरपिन बोधिकेन्यत्र चेराद्व विशिक्तिश्रोति प्रत्यक्षनिर्दीश
तेमित्यर्थः अप्रकृतित्वात् प्रत्यक्षत्वात् नन्वेवं नीलं घटमानयेत्यत्रापि विशिष्टकर्मतास्मती
तिर्नस्यादिति नव्यमतपरिष्कृतसिद्धांतसारस्याकवस्तुतस्तिस्तज्ज्ञाप्येति नन्वनुनील हि घटमा
नयेत्यादौ लाक्षणिकपद द्वयवहितरविशिष्टकर्मता प्रतीतिर्नस्यादिति नव्यमतपरिष्कृतसि
सिद्धांतसारस्याकवस्तुतस्तिस्त ज्ञाप्येति नन्वनीलहि घटमानयेत्यादौ लाक्षणिकपद द्वयवहित
रविशिष्टसंबंधिलक्ष्यत्वेस्व ज्ञाप्याप्रसिद्धिलाक्षणिकस्यानुभावकत्वान्यस्वसंज्ञानि
ज्ञाप्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यं शक्तेरपि तत्संसर्गेणैव बुद्धिजनकोत कत्वात् तथात्व तदुत्पमितिविव
नस्त्वत एव तदन्नु नावकत्वमित्युक्तत्वात् पदेन्वक्षलवादिति लक्षणायामपि गौरवं स्यादि
तिनवापीतिशेषः ननु तथाप्येकलक्षणतोनानालक्षणाकल्पने गौरवमेवेत्यत आह वस्तु

शा.वि.म. तस्त्विति । एतद्गंभीरपदस्य पदमात्रस्यैव वा धर्म्मिवाचकत्वं न स्यात् तथा च तत्रापि नीरे स्वार्थ
८१ साक्षात्सम्बंध एव तस्माद्विशेषणवृत्तिः शक्तिः साधुत्वार्थमित्यभ्युपगमात् दीपदलक्षणायामे
व विशेष्यान्वय इति विशेष्यवाचिपद एव लक्षणेत्यनुपातकत्वमित्युक्तत्वात् पदे ... लक्षणादिनि
लक्षणया तु तीरे संबंधः स्यादिति तत्रापीति शेषः । ननु तथापि ... लक्षणातो नानालक्षणाः स्युरिति नेगौ
रवमवे ... नस्त्विति एतद्गंभीरपदस्य नीलादिवद्गुणमात्रवाचकत्वमप्युपेत्यो
क्तं वस्तुतः गंभीरपदस्य गुणविशिष्टवाचकत्वमेव गुणमात्रे नीलादिपदवत्प्रयोगात् तथा च यथा
धीरोदारपदस्य पदमात्रस्यैव वा धर्म्मिवाचकत्वं न स्यात् तथा च तत्रापि नीरे स्वार्थसं ८
म्बंध एव तस्माद्विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थमित्यभ्युपगमात् दीपपदलक्षण
मेव विशेष्यान्वय इति विशेष्यवाचिपद एव लक्षणा न च गाम्भीर्याभ्युपगमो नीरपदस्यैव ज

लक्षणास्तु तथा चान्यत्र तथात्वेऽप्यत्र विशेष्यविशेषे वसाधुत्वं कल्प्यमिति वाच्यं विशेष
णविभक्तित्वेन सामान्यत एव तथात्वकल्पनात् किं च तथा ... मित्यादावुक्तरूप
विशेष्यपद एव लक्षणाकल्पना ... अपि तथा न च तत्र मुख्यपदस्य लाक्षणिकत्वेन ...
तावकतात्पर्य ... ... तरां नदीति तु विशेषणपद एव लक्षणा
कल्पनं वस्तुतस्तु ... तात्पर्यं तदा ... तेनैव ... ति मुख्यान्व
यानुपपत्तिमात्रं पदस्येति निरूढे तु निमित्तत्वे ... रीत्यैव परिहरति तत्रापि हीनं
ह्लीति ... पत्र ... मिति नाद ... चतुर्थ्यमाने ... प्रयोजनाभावात् ... तकथा तं न
प्रयोजनांतरमाकांक्षेति अन्यतरमात्राकांक्षायां च नान्यथ शीरितिभावः एवं च घटोपि
नदीत्येन ... स्या ... सादृश्य ... नाकांक्षानुपपत्तिस्तथोक्तं कृदोषं तथा दासादृष्ट्य

श॰ वि॰ पमिति अधिष्ठानत्वादिनैव तस्य लक्षकत्वान्नोक्तदोष इत्यस्य इत्याहुः एवं चात्र कर्मधा
८२ रयोनञ्समासतत्पुरुषवृत्तिभेदेयं ग्राह्य इति पूर्वमन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यर्थत्व
वादनाकांक्षत्वमत्रतत्र न्नितत्वेनेति विशेषः यद्यप्यरुणपदे त्यादौ लंबकर्ण्णनान्ये त्यादौ
चविशेषणेपि क्रियान्वयस्य प्यापि पूर्वोक्त दोषस्तथा सर्पं प्रपन्नां तदुनियद्यपि प्रकृते
णसहायतत्पिता सहस्र कइत्यादौ प्रपथान्त विरहेपि बहुव्रीहिरिति व्युत्पत्तिवाय
स्त्याप्यितदतिरिक्ते नियमो बोध्यइत्याहुः तथ्यानन्तु नवाद्याकांक्षाद्यन्वयानुवा ८२
त् नन्वेतदेवकतद्दृसमन्नाह न्यूध्याद्यादारेतिपद कल्पनापेक्षया वाक्यलक्षणया पदार्थ
मात्रकल्पनस्य लघुत्वादन्यथा लक्षणोक्ते दोषापत्तेरितिभाव: ननु यत्र पदं कल्प
तत्र तथास्तु प्रगौर्यस्य इत्यादितुन विग्रहः समस्यमानपदैर्वाक्यैकदेशस्य विग्रहत्वा

दसत्वसमस्यमानपदैर्नाप्यर्थकप्यनादिति भाव: तस्मान्नो विग्रहत्वेपि तस्यनियमत:आयु
पस्थितौ मानाभावादन्यपदार्थे लक्षणैव अन्यथा षष्ठी तत्पुरुषेपि मान स्याहिति ध्येयं ते न वि
ग्रह प्रतिरूपकत्वात्कस्यानेव यत्पद मादायान्वय बोधोस्तीति वाच्यं विग्रहतस्यापि निय
मेनो द्युपस्थितेः अकांक्षेनियमद्यप्येवं चित्रा गौर्यस्येत्यर्थकपनवाक्य एव नयंपलदाभी
न्वयस्तथापितमादायस्य स्याहारान्तथा प्रवृत्ते त्तस्य दूषितत्वादिति भाव: पदलक्ष
णां दूषयन्नेव यत्लक्षणां व्यवस्थापयतिनचेतिकर्णे वे तिरितं वे धुपस्थितिहेतुवि
त्रगवो पस्थित्यनुकूलः नत्वादि स्पर्श गोपदस्य गोपद मात्रस्य विज्ञपदस्य उपमात्रबा
विज्ञमात्रिलाह परंपरया चित्रेति अयंचा सुपगमवादस्तु तेसुपक्रमा त्वस्मात् साक्षा
त्सैवं धे नोपस्थापकत्वा त्मापदस्य लक्षणा अतएव तन्नैव दूषणमभाशेत्यपरिहरतिरवं

२ विज्ञगवेति तेस्मितार्थस्य लक्षकतया लक्षितलक्षणेति चार्थस्तत्रोपलक्षितज्ञगोचरत्व परंपरासंबंधेन
विज्ञादिपदस्यैव तद्दत्रलकत्वं न लक्षणयाः पदार्थस्मृत्या नएकेति गोपदादिति ना व ४ ×३
सर्वनामपदद्वयेन बहुव्रीहावपि लक्षणेवनच सर्वनाम्नैव न लक्षणा विशिष्ट लक्षणयानेव न
८३ चानियमात् अन्यतरत्वतत्पुरुषद्वन्द्वे षष्ठीतत्पुरुषे पि लक्षणेवेति वदंति गोपदे नितयान्वत्वात्
र्थ्यायकतया तात्पर्यवैयर्थ्यमिति तावः नैव परंपरासंबंधेन तदुपस्थापकत्वसंभवो
देकेवलक्षणास्थितिवाच्यं साक्षात्संबंधेन गोपदस्य तदुपस्थापकत्वे लाघवादित्युक्त्वा
तत्रान्यपदार्थस्यैव संबंधिनाबद्धेदकतया प्रवेशानेन स्वामित्वबेत्रादिनैव ज्ञानं तीरत्वादि
वत् विज्ञगासंबंधित्वेनैव वा गंगातीरत्ववादिति ध्येयं तन्चेवं विज्ञगुणानयेत्यत्र वलक्षकत
या त्रिमावा विल्वादिकमेव तत्रास्य संबंधः आदिपदाद्य लंबकर्णवय विनो परसंबंधस्तदपेक्ष
न्वादिपरिग्रहः संज्ञायां उत्तरस्वरसोऽग्र वनं नहि जलं च कर्मिमानये सादौ यद्यदत्वा
र्थ लक्षणात्तदोत्तरपसाधारणेना कसेपेण । नं च कर्मिस्याप्यन्वये तस्यापि विशेषत्वेवो ८

नैन्यस्मस्यात्रैवदनुवेष्टापत्तिरनुभवविरोधान्न तत्पायाष्यत्र एकस्याथेर्थतंशोष्यत्वेन तिष्ठेया
न्वयेनस्वार्थसाकांक्षि शोष्यस्वेनापिस्वार्थस्यविशेष्यान्वयस्य लितत्वगुणसंविज्ञानो किंतु लंबकर्णसं
बंधिकर्मा त्रगोसंबंधित्वेनापस्थितावपिस्वार्थस्योपलक्षणतया विशेष्यानन्वयेनातद्गु
णसंविज्ञानो किन्तु चेतिवदंतिके चित्तु विशेष्यतया विशेषणतया वा स्वार्थान्वये तदे
तद्गुणसंविज्ञानो तद्गुणसंविज्ञान इति विशेष्यात् करणादन्वितिशेषः योग्यार्थसाकांक्ष मात्रासनस्सत्वे
नेति अतद्गुणसंबंधित्वेन तत्रापि किं तत्रैव तत्त्वादिवेतिशेषः अतद्गुणोपेति अन्यपदान्यपदा
र्थस्यैव शाब्दत्वे समुदायस्यान्यपदार्थेन लक्षणस्याद्वितीयः । अन्यपसिद्धान्तवाक्यभिन्न
तद्गुणे तु नेत्यन्यत्वान्यत्र तदन्यत्वमादेवतदनापत्तिरिस्यपि जगे वृत्त्यादितिअ
वयवार्थानिनयेवं चित्रगुमानये त्यादावयवार्थत्यागेतद्गुणतद्गुणविज्ञानोनस्यादितिवा

श०भू० यं दि ध्येयान्नुमे विशेषणत्वे पत्तन्त्रणत्यात्याभेदतदुपपत्तेरिति भावः नन्वनन्यलभ्य
८४ तयाजहत्स्वार्थत्वमाह नयाहीति लक्षकस्येति यथा पिशाचिकेत्यादि पिशाचिके नातस्यर्मा नि
यमतएव लक्षोपिना स्यप्रवृत्तिर्यान्योक्तेः नियम्नमनास्यत्कमशक्तिरिति वाहकस्येनोन्नय
सिद्धमतोवन्नपात्यकुम्भने निरूढ तत्स्वत्वानिवर्हणात्वकुम्भने तेषु संतप्यापाप्या
नवद्ध अतएवानैतपोवादो स्य युक्तं तत्र वदयति दृष्टापत्तिमाप्यं कुतेयेति सुप्त पदा ८४
र्थहिति सोऽर्थ। बाभ्मः त्विः ज़ः अवरंती साहित्यादृतर्थ बस्ता स्वपदार्थ स्य प्राप्त त्वे नति
दोषला नावादिति भावः हातस्यनितुपपत्तिरेव लक्षणा सीजमिति मन माश्रिसाह
तद्वृत्तिश्चाभियाभिकीरा बीत्यापीति औरस्त विकिमेव नास्यर्थं शक्तिः नियमतानि
त्तिनावः बहुव्रीहादिनियमनमान पंचमाइसादावपुरुषसामानाधिकरण्यानुपा

पत्त्यान्यपदार्थान्वियैव तात्पर्यं निर्वाहाहित्यर्थः बहुव्रीहावितिनयात्वावयवतात्पर्यमिति
वाहायसमुदायशक्तिरिति भावः अस्तुनर्हि समुदायता तात्पर्यं निर्वाहाय शक्तिरिति
शेकतेरथेति अन्यलभ्यत्वान्न शक्तिरिसाहाक्तिति तात्पर्यं न शक्तिनियमता नलो
हाणि केशवो घटं करोतीत्यादावयवलारप्येकेयभ्यक्तिचारादिति भावः मा
मणिकेन नदर्थमात्रपरत्वस्य लक्षणया प्रयुक्तत्वं निरूढलाक्षणिकत्वं अतएवानि
रूढलक्षणा शक्तितुल्येति वदंतीति तनु मंत्राक्तोतीत्यत्रलक्षणा प्रपुरुषपदलिंगया
दकस्वाद्धानिवारउरुवे यद स्तलिंगेतिनन्नुकृत्रिमणोमंत्रादसादेश्च निवारइस्तलो
र्हबहुव्रीहिरितितथाच बहुव्रीहावयं नियमइत्यर्थः मवकतुरिवा स्तयानत्तसमानो
धिकरण्यमेवनेति वाच्यं समानसंस्काराभिधायकविनाक्तिप्रसक्तिलस्यतत्वात्तस्य च

श० प्र० तत्रापि सत्त्वान्ननु विशेषणविभक्तेस्साधुत्वार्थत्वेनाननिधायकत्वेन वानतथात्वमिति
चेन्न अनभिधानस्य विशेष्यविभक्त्यतिरिक्तस्य निषेधपरत्वान्नतत्र दोषोऽत एव
एववचनानि एकसंख्यावाचित्वमेव द्विरागवृत्तसामानाधिकरण्यं इति प्रधाने द्विवचनत्वं निरस्य
८५ तिङन्ते तिङत्र इति तथात्वं लिङ्गनियमानुशासनाभावे सतीति पूर्वनियमे विशे
षणमिति भावः नव स्विस्रुपदे पिगोपदं गृहं लिङ्गमेवेति वाच्यं विभक्त्यत्वेन
समुदायस्यैव तत्परत्वात् विशेषणेति ताहशा विशेष्याणां विशेष्यपदस्य चन्द्रसत्त्वमे ८
वै सर्वैः परोक्तनियमे ऽनिवारमप्यादुगुणेति विशेषणानामिति विशेषणोपस्था
पकानां विशेष्यपदलिङ्गकत्वादिसर्वानन्विति तथात्वममादिलिङ्गानुशासनाभावे
पि सतीति विशेषणमिति भावः उक्तरूपस्यानुद्धले कोशेननलुतस्य तदनुशासनस्याभा
वा

वमिति सर्वः। नन्वेवं देवकुलइत्यत्र ... दोषस्य स्यात् ... तदनुशासनसाभ
व्याभावादेव ... नन्वगुणे ... विशेष्यपदे ... सर्वत्र ... विशेष्य
पदं ... किं चेति तत्रेति नन्वेवं विग्रहवाक्यमित्यादौ बहुव्रीहिलक्षणानन्तरं तत्पु
रुषलक्षणाप्रसङ्गे विग्रहस्यान्यपदार्थपरिच्छेदसंबन्धिपरंपरासंबन्धेन तत्पुरुषलक्षण
योश्च लक्षणद्वययुगपत्प्रवृत्त्यबोधोपपत्तेः सुगम इति ... विरोधस्य माणिचन्द्रतेनावादि
ति ननु तत्पुरुषस्थले समासत्वेन शक्तिकल्पना बहुव्रीहावपि शक्तिरिति तत्राह तत्पु
रुष इति ननु कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्साधारण्येन लक्षणोपपादनमयुक्त
मित्यतो विशिनष्टि ... तत्पुरुष इत्यादि ... संबन्ध इति संबन्धिनी सुप्ति त
त्र इयोः प्रातिपदिकयोः अभेदान्वयबोधकत्वस्य सामर्थ्यस्य नाभावादिति अत एव नीलो

४०
घट इत्यत्रा ऽभेदो ऽप्यन्वयो ऽन्यपारत्वेन च घरस्यैव सुप्युत्पत्तेः ऽप्युत्तमसं नच्चादिति तदं तितद्विरु
८५ द्धो ऽनेकस्य च प्रातिपदिकत्वे ऽनेकेना प्यन्वयप्रत्ययानेन तथा ऽप्येकमात्रत्वं पदमेतत्वादिपदे
निक्षेपक्रमुत्पत्तिरिति तदिदं नरत्वे च घट्यानित्यत्वं तस्मात् तत्समासे पि ऽत्ये व कुसला
रिति तस्यैतरत्र तथा निरुपम इति विदर्भदिति चेदेव राजसं समेत्ये पुरुषपदइति किञ्च इत्यपस्या
नन्द्वराद्वंद्वरूपाद्विसमासघसानार्थक समासाद् संज्ञकपद समूहस्ये व विग्रह इत्वात
तस्यासमितिचकर्म धारय स्तापन्नोप षष्ठी समासो ऽद्वेपत्रं नवशस्यात्वे दप्रतियोग्यु २८
पस्थापनकर्मधारय इति वाच्यं नीलो त्पलमित्यादौ तदनाबाधते नीलपदस्योपस्था
रिकत्वात्समासः संबंधस्तु तत्समासात संबंध पुरुषयोगो ह्यर्थ धर्मिचिन्तायाम्
यदृत्तिर्युक्तसुत्पञ्चामः नवापस्पपरस्पिल इत्याप्यानामार्थपरत्वे भेदे नाप्यन्वयोन
स्याद्धि नत्वर्थापिदोऽनेदेन नासमानार्थयो रन्वयइति चरमभागप्युत्पत्ति रिति यादिति
वाक्यं न स्यादिति न चार्थ इति इत्ति नामानुमा परत्वाद्वोधकरी सया रूपदा र्थस्यापिना
नमतो विग्रहसमासार्थं वृत्तिद्वय किरो पे नतथापि न स्नमिति त्ववणमन यकारंयो
ध्वंयदीति यत्र तत्सर्वे धनि नात्पर्यग्रहस्तत्रेव प स्वार्थ लक्षणादन्य त्र तेकर्म धार
याद नेरान्वय वीरिष्ठे वेति चावः किंतत्र ये ति नामा र्थयो रितिनाप्यत्वो विकल्प र्थह
रेवेति चावः नचते दृत्ते हि व्यपनीतो घट इत्यादौ त्व निवारकारक त्वा द्वि शेषण वि
शेषभावापुरुषार्थकत्वात्स्याप्त नदार्थयित्वस्येव कद्वेनिमत्तत्वादन्यथानीन घट इ

सा॰ न॰ स्यादौ कर्मत्वस्य विग्रहवाक्यस्थानार्थतया विवक्षितार्थस्य लक्षणापत्तौ निषादस्थपतिन्यायविरोधा न्यायी ९

पत्तेः एवं च कर्मधारयेऽपि व्यभिचारवारकं तदिति ध्येयं नन्वेवमपि नीलो घटो नास्ती

८१ त्यादौ व्यभिचारस्तत्र षष्ठ्यर्थलक्षणानभ्युपगमात् नञ्वाव्ययनिपातानां निरुक्तस्य

लोप्तः व्युत्पत्तिरिति वाच्यं नीलघटः स्यादौ संबन्धलक्षणाभावप्रसंगादिति चेन्नघ

टो नास्ति घटो नष्ट इत्यादौ विशेषणस्य विशेष्यान्वयस्यानुभाविकत्वेन तद्वारकत्वेन व्यु

त्पत्तेरप्रसक्तत्वात् अत एव तत्र निरुक्ति प्रयोगे साधुरेव सप्तपास्ते तथा च त

त्रान्वयप्रकारतयैव संबन्धो नास्ते घटस्थैनस्यादि न प्रयोगो साधुत्वान्न स्वेव ७

तद्धेन मित्रादौ व्यभिचारस्सर्वनाम्नि लक्षणा विरहादिति वाच्यं तत्रापि तस्या

च तस्यापितत्वात् न च संबन्धस्य तदर्थ्याकल्पनया न तत्र लक्षणेति वाच्यं तत्र कस्स

बंधस्य पत्त्वायां न पायादिति दिक् अन्वयप्रकारकतयेति छिद्रेतरत्ववत्प्रकारान्तरोपस्थि

तस्ये वान्वय प्रतियोगितये त्यर्थः ननु तदनुपस्थितौ न तत्सास्य त्रिके तत्र लक्षणापि न स्यादि

ति तदुपस्थितिरावश्यकी किं च घटो नेत्यत्रेवान्वय रूपत्वया तद्धानमस्त इत्यत आह शब्दा

दिति न च तत्र कप कोनुमतो इत्यसिद्ध इति वाच्यं विशेषणत्वप्रकारकज्ञानजनकत्वात् किन्

तूपयोपस्थितिं विना भेदे नान्वय प्रत्ययस्तु सत्ति विरोधात्तन्नपद्मादिति पुनश्च

स्यात्कर्मत्वे पुनःस्यात् तच्छेदकत्वमित्यर्थः विशेषणत्वादिति न च दर्शितप्रपत्त्याद्यवि

वक्षितं निरुक्तः लिंगतो प्राप्यत्वे इत्यादिति वाच्यं तत्र क्रियाकर्मत्वावान्वयस्य विशे

षं विना कांक्षाविरहेणानुपपत्तेः घटः कर्मत्वमित्यत्रेव समासेनेव निरुक्तिमंतरेण

प्याकांक्षादर्शनात् लाघवेन लक्षणा कल्पनात् तदिदमुक्तं अग्रिकरणकोदनकर्मता

श्री.न. पाकविषयकत्वनिरिष्टसाधनमितिद्धवाक्यमितियद्विवदैषाद्विवक्तुरपक्षिनिस्तत्र
८८ समासविनर्क्षिप्रमवचनलक्षणविरहेपिनहातिरित्यपिवदंतिकथनपरमितिनिवम
मानार्थकत्वेन्यतरोपस्थितावपरोपस्थितिनियमइतिभावः अन्यथापदस्वं यास्मृतसामु
दायाद्विश्रहएवबोधकोनसमासइत्यपिकल्प्येतेतिबोध्यं विग्रहस्येतिसमासस्समाना
र्थकसमस्यमानपदमात्रस्येत्यर्थः चित्रेगुपजन्हणां चित्राणागोन्सं बंधीइत्यादिकम
पिनविग्रहइत्यादिकमपिबोध्यंतथाचविग्रहसाधुत्वासाधुत्वचतरवानिसत्वाचि
तागः नतुतुल्यार्थत्वि नहत्सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं वाक्येत्राकस्यावेन तदभावात्किं
उत्तुत्स्यप्रतिपादकत्वं नक्षनलक्षणायामपितु त्यमितिसहवेराद्रवाक्यस्येवेतिअन्यथो
तित्रावाचकसाप्यनुशासनइत्यर्थः गंगायामित्रिपदस्येत्यर्थः ननुसामान्येतदनुशास ८८

सर्पः२

नादृत्यत्रिविधाकस्यत्वेनाप्यनुशासनमिसरूचेराद्राकिं चेतिप्रतिपादकेतिगंगाँपदतृत्वे
रित्यर्थः अतएवेतस्यपरामर्शोपीयमकावाचकस्येतिदापुंश्चवादीनां गंगानद्यादिपदेषु
द्राब्राह्मणादौतुस्त्रीत्वतावकत्वमेवतयोरित्यतएवेतिव्याकरणस्वबोधकवाचकमात्रा
नुशासकत्वाभावादेवेत्यर्थः आस्थेति। यद्यपिस्वादिसूत्रेणस्वादिमात्रविविहितंनचे
कत्वादावेकवचनादिकंनप्रापितान्येकवचनद्विवचनेत्यादिसूत्रेणान्वयसंगतिविधानान्मे
नेतद्वैयर्थ्यशंकेति अयं विभक्तौ सुब्विभक्तौतदास्तस्यनिष्ठापनेरितिभावः न
न्वेकस्यांपायः कलिकायांआपइतिप्रयोगानुपपत्तिःनत्वावयवमादायतत्रबहुत्वे
त्वमदूषितवासं एकस्मिन्पाथः परमाणोपरमाणोतथात्मगतेः दायादत्राणितेषु
तत्रापितद्गतरूपादिकमादायतत्रबहुत्वान्वयः तस्यप्रत्यक्षत्वानाबात्तत्वप्र

श.म. कत्रिलक्षणयैव तदुपस्थितिस्तथा च प्रयासस्य उक्तत्वात्प्रपितामहस्य साधारणत्वप्रत्यवादि
८४ तिमैवं तत्र बहुलत्वस्य प्रयोगस्य मुख्यत्वात् एवं प्रमाणोपायेन दृष्टिमनुकरणस्त्वन्येषां कुरि
ति केचित्तु प्रयोगकर्तृत्वादावपि एवं सति प्रयोगसाधकत्वापत्तौ लक्षणानवस्थानात्तथा
व क्तिकौ लक्षणानेतिननियमः किं लक्षणया लाकुः तृतीयाव्याप्तौ तिनतुल्येन गम्य
त इत्यादौ व्यतिवारः प्रयोगकर्तृत्वस्त्वेव कर्तृत्व शङ्कायां तृतीयाव्यापारे लक्षण
या प्रयोगादिति चेन्न प्रकृति लक्षणयैवोपपत्तौ तत्रापि लक्षणादिरहादित्याकु
वस्तुतो विभक्तौ न लक्षणेत्यनुशासनस्य विरुद्धार्थपरत्वं प्रकृतेव कर्तृकरणयोस्तृ ८४
तीयेत्यादौ कर्तृपदस्य क्रियानुकूलव्यापारवाचित्वपरतया नानुशासनविरोधः
न चैवमनुत्तमसाधारणे शक्तौ लक्षणेत्यनुशासनस्य विरुद्धार्थपरत्वं प्रकृतेव क

र्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्य क्रियानुकूलव्यापारवाचित्वपरतया नानुशासनविरो
धः वनस्पतादि लिङ्गावं अनुशासनस्य उत्तमत्र साधुत्वमात्रबोधकत्वात् तृत्तान्तेस्य लाघवा
नन्पलस्य त्वादिकल्प्यत्वेन कर्तृत्वे एवकल्पनात् एवं यत्र यत्र प्रयोगो दृश्यते विधि
प्यचनानुशासनं तत्र तत्र बहुलमिति बहुलग्रहणेन समर्थनीयमिति केचित्तु य
दात्रानुशासनानियमतस्तत्रापात्तया प्रयोगवत्तादेकद्यर्थत्वेऽप्येकमेरिरत्यादि।
इदं चाप्रकर्तृत्वादिवाचकत्वमेवसूत्रार्थ इत्यत्र न लक्षणा बाधकत्वाकुः सामान्यतः इ
ति अनुशासनविरोधीयन्ने त्यर्थः न तिलिति अन्यथाऽसमासः साधुरत्ता कुम्भेति
त्रार्थे विरोधः स्यादिति भावः। राजसंबंधिपुरुषस्योरिता त्रयाणां संबंधीत्यन्वयबलेन
न्यान्कीर्तितं राजसंबंधिपुरुषयोरित्यत्रान्तर्यर्पविशेषणत्वविवक्षितः साधुत्वमिति

श॰ श॰ मतमात्रे स्वत्वमापद्यते विभक्तिं विनान्वय इति इत्यपि तिनीलमिति यत्रापि विशेषणे विभ
९९ क्तिस्तत्रान्वयो विशेषणविशेष्यपदस्यामेवानुशासनेनस्यास्वसाधुत्वार्थत्वात्त
त्रैव विभक्तिं विनापि समासानुशासनबलाद्दन्वयानुभवस्य व्याससदृशान्यायमेवेत्य
र्थः नीलस्येति तथा च न नीलपदार्थस्य कर्म्मत्वेनान्वययोग्यतान्वयमात्रस्य विभक्तिं वि
नाप्यतानियमः स्यादिति भावः उपस्थितिरनुभवः लाघवाणिकस्यानुभावक
तया शक्तस्य पुरुषपदस्यैव विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः परमतेनापि संग ९०
मयति मदित्येति राजसंबंधीति राजसंबंधे सप्तर्थः नवसंबंधे आनयनाद्यन्वयवि
रोधः नीलं घटमित्यादौ परम्परया नीलतदन्वयवदुपपत्तेः समासादिति कृत्स्नार्था
न्वयव्युत्पत्तेः समासातिरिक्तविषयेति भावः नन्वनं न शक्तिकल्पनवदनेनवृ

त्तिनिषेधः भूरुतां नर स्वधा दत एव देवदत्तोस्ति इत्यत्र नयात्वसर्वनिषेधवृत्यनुकूल्य
मिति तथा च कर्म्मधारयस्य च तत्वमित्यर्थः नन्वेत्ति यद्यपि तात्पर्यान्नियमः संभव
त्येव तथाप्यापातेन इदं एवं सति कर्म्मधारयस्य बाधत्वप्रवादसमर्थयने कर्म्मधारयेऽपि
ति नन्वेवं कथं निषादस्थपतिर्याजयेत् इत्यत्र तथावेति निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति
सप्तमी एवं अन्यस्य इति उत्सर्ग इत्युक्ते शेषः तेन राजपतिपदादौ न व्यभिचारः अनुपप
त्त्यभावादिति तदादृशानुपपत्तिरिति यदि च षष्ठ्यर्थो न लक्ष्यते सा हिंताप्रयुक्तेति शेषः
ननूपकुंभमित्यादौ समासे शक्तिकल्पना दन्यथापि तथेत्याशंक्य तत्रोपकुंभमिति
पद्यावतपूर्वपदार्थे विशेष्यपदान्वयस्यायोग्यकं अब्राह्मणो घट इत्यत्र न समासः
ति विशेषवृत्तिपर्युदासः इति पर्युदासविशेष इत्यर्थः तदुक्तं पर्युदासः सदृग्ग्राही

न॰ श॰ उत्तरपदे विप्रस्य पदेन्द्रलक्षणानामार्थयोरित्यादि गनु रूः सुस्पनेरिति केचित्तन्न व्यय
४१ निपाता व्यतिरिक्त एव तथा सुसत्तिरिति वाक्यार्थविधेयेव तद्धानमित्याकुलप्रसङ्गे
ति संसर्गाभावे नेष्टे सर्पः अत एव कृ घटो नेत्यत्र संसर्गाभावस्येव प्रतीतिः नत्व
न्योन्याभावस्यापि अन्यथा संसर्गाभावसंशयप्रसंगात तत्वावच्छे तु गम्यो न्योन्य
वेरप्रयोगात् संसर्गाभाववाचकस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः आदिना न्योन्याभाव
ति लक्षणेति भावः आसेपीति सामानाधिकरण्यानुपपत्ते रुक्तत्वादिति भावः न्योन्या
न्याभाववति लक्षणेत्याशयः शक्यतेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाक्ये विशिष्टल
क्षणायैव तद्दुर्जय सामानाधिकरण्ये न तद्विरोधाभावाद्वा अत एव तदनुरूपं दृष्टान्तम
प्य चेति । ननु सत्यप्युक्त लक्षणाया मुख्यप्रयोगाभावे कथं लक्षण

पीत्यत आह नञ्वलीति न घटः पर इति व्या – मत्प्रकृतेस्तत्वादस्तु वत्ते निषेधज्ञानघटपदस्योत्तरा घटस्य
दित्यत आह सुवेते निषेधसंगादाह मजातिविशिष्टं नकरोति प्रयुक्ते स्वर्थः पदद्वयस्यापीति
तत्त्वानुपपत्तपदेऽपि प्रतियोगि तत्त्वलक्षणामप्युपेत्योक्ते वाक्यार्थविधेये वत्तद्धानेनत्र एवा
न्यपरत्वं स्यादित्यत स्त्रियं एतदनि प्रायेणैव व नोक्तमिति वा नञ्स मुख्यार्थ सार्थ इति ननु नञ
पादेऽपि तत्र ननञ् किं तु नपद मन्यपदवेसत आह नपदत्वे तिनत्वेवं न ब्राह्मण इत्यादावपि
नञ्समासो न स्यादपदत्वे वनिषेधवाचित्वाभावत्वादित्यत आह दृश्यमानोनाद्रिति अपदत्वेवे
तिनत्वञ्चरितिकृ मित्यर्थः तथात्वापदमपि भिन्नं नास्त्येवेति भावः ननु चैवं कथं तस्य प्रयोग
नि धानमित्यत आह समासे निःसृत एवात्र वंती त्यादि प्रयोगः समासाभावादसाधुरि
ति भावः एतदपि कावित्कमिति प्रायं यत्र नञ्सर्वत्रैव न भवति तत्र समासेऽपि नलोपो न भव

श०न० तित्य प्रागभिकर्मधारयतैकनीत्येतेसोऽत्र अनपुंसकपूर्वनिपातानियमकानां निरासादिष्टसिद्ध
८३ यित्वा सर्वो नामपदं विवक्षितं यथा आकाशादि स्वादौ तद्वद्दुर्ग्रहत्वाज्जातीति समादधुरन्यथापि व
त्रावितिन योग्यमिति मिति द्वित्वान्वयप्रयोजकस्याभावादित्यत्र नित्यपरिनन्वेवं द्वित्वाश्रयो
घटद्वयमपि योग्यतस्यादिति वाच्यं न च द्वित्वसमवायस्य वान्वय प्रतियोगित्वात्तस्य वा
व्यासज्यवृत्तित्वात् घटपदइति आदाय व्याप्तिरिति वाच्यं यद्यपि योग्यतावच्छेदकं द्वित्वे
रत्वं तुल्यकालं तरोपस्थितमेव साहि समासादायाऽन्वयः संभवतीत्यापि मतांतरेण इदं
तथा चैतन्मते द्वित्वेतरत्वेन लक्षणेन न दिदं वदन्ति द्वित्वेतरत्वविशेषघटपदस्य ९८
तत्तद्वक्तौ वेति तन्न घटवटवद्गिरिपन्नाशादिसूत्रमित्यादौ लक्षणाया अनुपपत्त्या वाद
त्वन विपर्ययोक्तवान्वयानुपपन्या से तिवाच्यं विभक्त्यर्थसंख्यायाः समासादत्र नी

तेः ननु तत्संख्यानुव्यंजकाभावाद्व्यक्तेरितिचेन्न एकधर्मावच्छेदेनैकविना स्वरूपत्रयेऽपान्व
ये वृक्षस्य खदिरस्य चेति वाक्यजन्ने दृष्टस्यादिति परसिद्धांतात्समासारंभकवृत्त्यैकत्वाद्यनुक्ते
मासेपि तथात्वमित्यन्ये समासादावपि विभक्त्यर्थसंख्याप्रतीतिरितिमते न दोष इति परवो
विभक्त्यमात्रे उदाहरणमाक्रय वेतियत्विति तथात्वद्विवचनोपस्थितिरिति भावः ननु सर्व
त्राजहत्स्वार्थायां द ध्युपघातकत्वादित्रिविधाणी नूतनस्य लक्षितं तदाश्रये विशेष्यत्वस
विभक्त्यर्थान्वयइति व्युत्पत्तिर्वैविध्यमासिद्धमितिसम्पर्कसं कश्चिदित्यनेन दर्शयितात्यैव सि
द्धात्तमाक वक्तृतत्त्वेति अन्यथा समासादौरपि द्विवचनं स्यादिति भावः समासादारस्त्विति
नन्वेवं नेरीपटदूंवा ह्यादित्यादावनन्वयापत्तिरिति वाच्यं परंपरा संबंधेपि न यत्र्मापि
न धर्मिप्रति दन्वया योग्यताकत्वाद प्रधाने पि धर्मिणि तदन्वयोपपत्तिवैचित्र्यादित्य

व्यु॰वि॰ न्येऽन्वय एव साकांक्षत्वलक्षणसत्त्वादेवमन्येकार्थत्वेऽपीति सत्त्वादुक्तरीत्या दृष्टिनियमात् अन्यत्र

९४ न्यत्वे सप्तविभक्तीनां साकांक्षत्वलक्षणं विनेति प्रत्येकपदस्येति एतेन सर्वपदे साकांक्षत्वं

लेनेति सूचितं अन्यस्यैकपदलक्षणाया मपरपदस्य तत्पुरुषतया भावादंग बंगकलिंगादिस

द्वे बस्यादितितदर्थेति द्वंद्वसमासार्थकत्वान्नो वेद्वंद्वासंसक्तौ तदपवादकमेकशेषानुशास

नं नस्यादित्यर्थः एकेति एकोऽन्वय प्रकारः कर्मत्वादिः आद्ययोराद्य। विद्यमानमिति अन्वे

त्वात्कुत्र प्रतीतेर्वेत्ति एतदेवविवृणोति धवखदिरावितिति सर्वेतिसजातीयत्वादिकं

स्वरूपनिर्वचनं मतएवायेतदनंतर्भावेनेदं वक्तृत्वितिपूर्वोक्तदोषनिरस्यतिन्नासत्त्वेऽपि

द्वित्वान्वयात्पूर्वमितिशेषः नन्वधवखदिरावित्यादौ क्रियार्थ्यकृते धात्वर्थमितिफलानुकूल

नुकूलव्यापारत्वाश्रयतीतो कथंद्वित्वान्वय इति चेन्न कार्यान्वयत्वसत्त्वेन क्रियारूपि

तेसंसर्गायिकमात्रानुपगमेन द्वित्वानन्वयात्तत्स्कन्धकव्यापारमात्रसाकांक्षत्वं तत्रापि

अन्यथा धवखदिराविसादौ तयोर्दर्लत्वमनीतकलानुकूलव्यापारवत्त्वाभावेन द्वित्वानन्व

यापत्तेः तदपिविवक्षासिद्धं बोधयंतत्त्युक्तं सप्तकचावविवक्षात्मनिरूपणदि अन्यथा एकस्याप्य

धान्यविवक्षायां तत्रैव धवखदिरं छिंधीतिकस्यचित्प्रयोगेसाधुत्वस्यात द्वंद्व

पर्वेरितिः अन्यत्वे तस्वरसो भावनंत द्वीऊंह्वसमस्यमानपदार्थानस्यार्थे बोधकत्वं वि

भक्तीनामित्येव व्युत्पत्तिः ननु यावत्पदार्थगितत्वगत्रसाध्यैकपदलक्षणकथमेव निर्वहति

तितंत्रेति कुमारादिसर्पानपद्ढयेने तिनचैव पौनरुक्त्यं करोति स्याद्यविदर्शनेदे दोषा

भावादिति फलत इति साकांक्षत्वनिरूपकतयासामान्यत उपस्थितस्य द्वितीय

पदार्थस्य विशेषणोपस्थितिरनुवादप्रयोजनमिति भावः। मध्ये इति द्वन्द्वान्तिवृत्त्युप

श०र० पस्थापितस्येतरपदार्थान्तरेणान्वयबोधनमनुवादः दृष्टान्ते क्रियान्वये इति क्रियागुणप्रधानत्वादुक्त
त्वं । तेन धूम्राश्चेद्गिरिरिति मर्षिच्छेदि सत्त्वान्वये न । आशिङ्क्य नवाघटं पटः पटस्यान्वयेऽसा
८५ दौ तत्पदार्थे वा प्राधान्येन क्रियान्वयानास्यापत्तिरिति मुख्येति आशिङ्क्य तस्याह परणम
नयनमेवेति क्रियाभेदः निरूपकभेदेन भेदस्य सम्बन्धे पितृत्वादिप्रयोजने इति निरस्तं न चै
वं गौरश्वश्चेति तस्मात् क्रियायां गौणत्वेन समुच्चयत्वाभावादित्यत आह रोगोऽयं ते इत्या
नेव विशेषो द्वन्द्वे स्वार्थे संबन्धेन लक्षणया साहित्योपस्थितिरत्र तत्पक्षाश्रयप्रकार
णे साहित्यं साहित्यपरमिति अनेनैव कारणपञ्चादिति शेषः नन्वत्रापि कथं न लक्ष
णा सतत्समुच्चयद्वन्द्वे वक्ष्यमाणरीतिं हित्वान्वयानुपपत्तिरास्ते खर्वः एतदपीतरेतर
योग द्वन्द्वे तत्प्रायेण समाहारे तदन्वयेऽपि तस्य त्वादिति ध्येयं केचित्तु न स्फोरिति

मितिपाठः तत्र प्राणितिशेषः नन्वितिय घण्टे कत्र क्रियान्वयः साहित्यं न आयुक्तमितिने
त्रि वेधानुक्तोपायं तत्प्रापिपूरस्य तु नस्य तु तां इवास्यैवात्र निषेधे लेखनमितिनुदोषः
विरुक्त्यैवेति किं धीति विजन्यत्वं तेनेति भावः अपेक्षितेति हित्वादि वृत्त्यन्तरे बन
रूपापेक्षा बुद्धिविषयत्वस्याप्येकत्वासमाधेरित्यर्थः अतएव गुणादौ तद्विषयापि हि
त्वादिश्चीर्लक्ष्यैवेति भावः तस्य विनक्त्यैवेति दूषयति अन्यूसंबन्धस्य इतरस्य हिताव
स्यचस्य सापेक्षत्वसाधिलक्षणं विना कांक्षा विरहेण हित्वानन्वय क्रियान्वय
न्यात तदुक्तं प्रातिपदिकार्थ इतरपदार्थान्वयस्य विभक्त्यपेक्षत्वादिति एक
दाप हार्थयोरूपस्थितिसिद्धं नन्वेकपदेन गौरश्वाभावपदद्वयस्यादेवोपपत्तेति
न सा० साहित्यलक्षणे साक्षेकेति सम्बन्धादिविशेषमन्यं कतेनन्वितीक्षिदेतर

श०न० वेति — तात्पर्येणाबोधकं योग्यैतिमोप्यनावबाधकमानान्तराकारूपानन्वयप्रयो
जकरूपवत्वादिकमभिमतं भावः। लक्षणस्यजे पदार्थस्यैव स्मारकत्वमिति मतः
९५ माश्रित्याह पदतात्पर्येति। ध्वरवदिरेति। पदार्थतावच्छेदकत्वमात्रं तंत्रं न
त्वेकपदार्थतावच्छेदकत्वपर्यन्तं गौरवादिति भावः। प्रत्येकरूपवेति प्रत्यासत्त्य
वच्छिन्नतया प्रत्येकमात्रान्वयप्रयोजकत्वं द्वित्वस्येत्यर्थः। तादृशाह इति मिलितद्वित्वपर्यन्त
प्रत्येकपदार्थतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमप्युपेत्याह वस्तुत इति समभिव्याहारा ९५
वात्पदेनेदन्वयइति यदि ब्रूयात्तत्राह स्तीत्यादि तत्वमित्यत एव पदद्वैकमि
त्यावः। यथा कथंचित्समभिव्याहारेण प्रयोजकत्वमाह वस्तुत इति नामिति आन

यनेति यद्यप्यानयनान्वितत्वाधिकं द्वित्वान्वयमात्रं देवैकवाक्यतासिद्धेः तथापि काम्यन्वि
तत्वाकेवलं व्युत्पत्तिमाश्रित्याह योक्तं एवमपि क्रियारदितेवाक्यभेदस्यादित्यत आह एवेति न
वाक्यं न प्रतिपादकत्वं मते काम्यान्वितव्युत्पत्तेः तथा च तन्त्रे एकवाक्यत्वविंत्यामनमते
श्रुद्धिस्वविशिष्टे कार्यबोधकत्वान्नेकवाक्यतामप्रयोगी तिभावः। लक्षणप्रतिपादपीति। एक
जातीये क्रियान्वयस्व समानितुल्यः समुच्चये च कं मिकएवाक्रियान्वयबोधइति नैकवाक्य
तेति भावः। प्रत्येकमिति २। यद्यप्युक्तमगवगकलिंगादस्तत्रन प्रत्येकं बहुत्वान्वयान्यथा
ध्ववस्वादिताविस्तत्रापि प्रत्येकं द्वित्वान्वयापत्तेः यद्दृश्वविशेषरेव संख्याभिधायकत्व
व्युत्पत्तिस्तदा तुल्यं तथापि प्रत्येकं बहुत्वानाम्यं विवक्षितं तत्र समुदिते बहुत्वान्व

श०म० येतत्रापितत्त्वयस्तु न्यः तथापित्रसेकमेकत्वान्त्वेमिलितबकुत्वान्वयो विरुद्धः अत
एव तथानुत्तरोपीति भावः यद्यपि स्तुरुतिउत्पामेकसंख्या नत्तिधाना स्थाभाने वि
(८) करणत्वंगं तथापिमतो रेणेद्दं द्वंद्वे सुगपदिति वक्तन समासानि सत्वादिति वा
ध्यंत्वन्यथा वंदेयत्वंकदृत्यादौ सुगपत्क्रियान्वयनान्यस्यं समासापत्तिरितित्त्वन्य
त्वापारनत्वेनेसस्यतिकरणं साहित्येनेति एवमग्रयीति श्रीरितिस्यादिति शेषः अन्तु
पेत्याहसहितेति मित्रसहितमैत्रत्वादिनोपस्थितौ त्वन्तस्यसाहित्यनिरूपकत
याः प्राधान्येनोपस्थितौ चै त्रसहितोमैत्र इसत्रैव प्रत्येकं द्वित्यानन्वयः स्यादित्यर्थः
ननुसहितत्वेनोत्तमेः प्राधान्येनोपस्थितौना कदापद्धस्यादवृत्तिद्वयेतिमैत्रत्वा

दिनाप्युपस्थितेरनुत्तवादिति भावः ननुगंगातीरत्वव द्विशिष्टत्वद्वृणेयंनोक्तंगिरोधर्त्वस्य
चेराद्वाप्येवेति ननुमतिकारमतेत द्विरोधानावाद्धत्वस्वरूपेणाप्युपस्थितिः स्यादित्यरूचे
राहसहितावस्त्रेवेति ननः प्रत्येकविश्रांतत्वात्संख्याया अन्ताबननुगमीत्वादित्यर्थः
सहितइतिन्नावनान्वयित्वेनैव संख्यान्वयान्यत्येकमयोग्यत्वान्न द्वित्वान्वयः स्यादित्य
र्थः नन्वेवं यद्यपि साहित्येनोपस्थितिं विनात्वर्थेपि द्वित्वान्वयानुपपत्तिस्तथापि प्रत्ये
कं तथैवनयात्वादि इत्यर्थः ऊवपदादिवेतियथा ऊवपदं कमेव तत्त्वाऊवत्वादि
ना प्रतीति स्थीकारेणचलद्द्वितानामुपस्थितिस्तथा स्वार्थनिरूप्यत्वेनैकेनसंबंधे

श॰ च॰ नेऽन्वयबोधादिर्नोक्तप्रयोगोपपत्तिरिति चेन्न। नन्वेवं धवपदस्य शक्यतावच्छेदकं नैकेन शक्तिने
दृष्टस्यादिति वाच्यं संकेतस्यैकोच्चारणमात्रेतत्प्रयुक्तवंशादिपदेऽपि बहुकरणाद्विति ...
९९ ति भाव इत्यत्र तत्रेति एकेन रूपेण घटत्वेन सपर्याप्तैककत्वेन एकवृत्तेरसत्वात्। सर्वविष
क्तित्वस्य सत्त्वादिति शक्तित्वस्य तेन सामानाधिकरण्येनान्वयबोधसम्भवात्। अतो पदद्वयनिपात्रं
गृह्यते तेनैव निर्मुक्तेरिव्याप्तिरभाव इति नास्ति व्यवस्थितत्वं विशेषं विनापीत्यर्थः। धा
तद्वैवेति धातुसमभिव्याहृतपदेनैवेत्यर्थः। तदसमभिव्याहृतत्वे तु रीतिरिति द्वैवेति ९८
भावः। नन्वेवं धवखदिरौ छिन्धि इत्यत्र पाणिपादमित्यत्र चापि द्विवचनं स्यात् प्रत्येकमुपस्थिता
पिताने कत्वस्याविशेषादिति समाहारे त्विति। एकत्वान्वयानुपपत्त्या समभि

व्याहारेऽर्थः। नन्वेवं पाणिपादं खदिरधवावित्यादौ धर्मिद्वयान्वयानुपपत्तिरिति चेन्न परम्प
रा संबन्धत्वेन तदुपपत्तेः। नन्वपाण्याद्यन्वयापत्तिः विशिष्टत्वेन ग्रहणं यावत्तदुपपत्तेः परं तु
साहित्यादिना पाण्यादावेव वचनान्वयस्यास्मत्तत्त्ववसिद्धत्वात् समस्तेन पदेन एकत्वान्वया
नुपपत्तिः पदद्वयार्थस्य च शक्त्युपस्थापितयोः प्रत्येकमेकत्वान्वयात्। नन्वेवं धवख
दिरमित्यपि स्यादिति वाच्यं असाधुत्वात् तस्य च द्वन्द्वपाणि ... सादिस्त्रेण
साधुत्वादिति तत्र विभक्तेरेकसंख्याभिधायकत्वव्युत्पत्तेः प्रत्येकमेकत्वद्वयान
न्वयादेकस्य चैकत्वस्यापरत्वायोग्यत्वात् तथा च धवखदिरौ इत्यत्रापि प्रत्येकं
द्वित्वान्वयात्तदितिरिक्ते किंतु अनुशासनबलात् तत्रैकवचनं प्रयोगसाधुत्वात् केवला

शा॰र॰ न्नत्वयेप्यदोषः नित्वलक्षणेस्माकं अन्येतु धर्मलक्षणायामपि पदार्थतावच्छेदकयाएय
दैत्वलननानत्वमः शक्ति नैविरोधात् उत्कृष्टः पंडितश्रुसादानिवितेति वदंतिजनकेतिजनक
९९ त्वमेवसंबंधः शक्यतावच्छेदकमुपलक्षणं धारणं इति नाव नचास्तुजनकत्वलक्षणयापुंस्त्वा
दिविशिष्टान्वयोनुनरसिद्धांतस्यादिस्येकशक्यतावच्छेदकयमशक्तत्वंस्यार्थनिरूप्यते
नस्त्रीत्वादिनानित्वलक्षणोपस्थाप्यते एकवपदेनान्वयनावच्छेदकवत्वमतान
च्छेदकमप्यनेकमितिवदंतिननु ब्राह्मण्याविसृष्टेवस्त्रीपुंसयोर्नामार्थतायात्पुरुत्व
नामार्थैकदेशगतमेवत्वात्रपक्षस्सत्वेनाचयात् पुंमात्रस्यैव आधेयत्वेनान्वयात्
मात्पुंमाने वनामार्थ इति वाक्यं नवासत्तिवासनाविनिर्दिष्टत्वनानुपपत्तेरित्याकुर्न्त

नार्थगतपुंस्त्वविवक्षानामार्थतयाप्राप्तं नतुनामार्थैकदेशत्वतया अग्निमिच्छपत्नी
कावनाद अध्यादि सत्रोसत्तिविधौ पत्नीसहितस्यपुंस एव नामार्थत्वात् स्वर्गकामोम
जेतेत्यत्र प्रधानविधौ स्वर्गकामपदान्नामार्थतया प्राप्तमन्नैकदेश एवान्वयः इत्येके
ब्राह्मण्याविसृष्टेनतयासंभूय द्विजसंपन्नमित्यत्र पत्नये इंपती इति स्मृत्युक्तिविधौ
चस्त्रीपुंसयोरेकप्राप्तिस्त्विकरूपेण नामार्थत्वविवक्षणात् तथा वात्रान्यो रेवनामा
र्थत्वादेकदेशगतमेवत्वम् इत्यर्थ इति नहि तत्वनाद्यपत्तिः नवै वहुत्वमद्बन्मोरन्वयात् स्त्रि
यः क्षौमपरिधानवदन्वाधानमपि स्यादन्वयासुबंतति दंपत्योः सामानाधिकरण्याद
पपत्तेः स्यादन्वयस्यकार्यादिवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनमपीतिवाक्यं आनुमस्यपेक्षणादिद
रापितत्कल्पनोपपत्तेरिति दिक्। आरब्धा तस्येति तस्यान्वलक्षणप्रसंगेनैवाख्याता

शा॰त॰ निरूपणप्रसंगेनेतिनान्तवस्य परापातइत्यर्थः। विवरणादपीति। तस्य प्रसिद्धपदसामानाधि
१०करण्यपर्य्यवसन्नत्वादितिभावः। बाधकं विनेत्यस्य भावत्वमिद्धं द्वाद्वा विति। अत्रै
तिभ्रममत इतिरोधनं करोतेश्चेति। तथा वतेनविवरणेपिनयत्नापर्यवसितमिति भावः। करो
तेश्चेत्तत्र देहस्याक गमनमिति दुःखदुःखस्य व्यास्तस्य व्यापारार्थत्वेन योगकृतिगम
नं करोतीत्यादिव्याख्यातार्थस्य करोतिना विवरणात्तस्यापि व्यापारार्थत्वमित्यर्थः। त्रि
याव्यापारः कृतिरिति करोतेरर्थस्तन्निवेचमायस्मात्तस्य कृतिवाचकत्वे भावनाख्या १०
नार्थ इति तज्जन्येत्तत्रआह स्वव्रैति पूर्वापरीभूतव्यापारकलापइत्यर्थः। तिपाद्य फलानु
कूलत्वपूर्वापरीभूतव्यापारकलापरूपधात्वर्थविषयत्वया तन्नावकत्वेन नसेव

कृतित्वविनेत्युभयत्रइत्यर्थः। उक्तविभागो सिद्धइत्याह बीजेनेति। मातापित्रोरिति। लक्षणया
तयोः प्रकृत्यर्थत्वात्। दितिभावः। पुंस्त्वेपि नयेत्वान्वेति न तु मातर्यपीत्यर्थः। सरूपस्येति यद्य
पि मात्रदयस्येति प्रकृतमनुपयुक्तं तथापि दृष्टांतपरं तदिति भावः। उक्तन्यायादिति यद्यप्य
त्रसरूपकृत्यस्यापि संगतइतितनोक्तेन्याय स्त्यात्पक्व पत्नीकत्वेन प्रमिते गतिरिति दय
सरूपैकशेषशंकां वारयति दंपतीति। ब्राह्मणपद इति यद्यपि ब्राह्मणत्वजातिमत्वा ब्रा
ह्मणपदमिश्रा कैवेति न लक्षणा तथाप्याद्यवस्त्वित्यक्तं त्वादिप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञानेन
न्निवाहार्थ्य सातदिह मुक्तयत्नपरत्वाकाम इति ब्राह्मण्यादिनि पुंस्त्री पुंसलक्षणाया
मसाध्वीति भावः। ननु ब्राह्मण्याम ब्राह्मणत्वं दिश्युदृमातापित्रयोनिज पुंरुवस्यैवतद्धा
नकत्वाद्यमपातद्वधे प्रायश्चित्तकसोनश्रूयतेतित पुंस्त्वस्यप्रगुरुत्वात्प्रायश्चित्तेने

न०श० दस्यवाच्यत्वब्राह्मणत्वं धर्मे इवान्वयोपपत्तेरिति नन्वेवं स्त्रीत्वस्याऽपदार्थत्वे कि
म्प्रर्थत्वे विशेषणस्य पुंस्त्वान्वयो न स्यादुभयस्य पुंस्त्वाभावादित्यत आह पुंल्लिंग
१०१ त्वं वेति अन्वयेते ब्राह्मणादिपदे तादात्म्येन ब्राह्मणत्वे विशेषणं न च पदार्थैकदेशेना
न्वयेऽनुपपत्तिविरोधः योग्यताबलेनैवैकदेशस्यान्वये तत्पदार्थैकदेशान्वयाविरोधात् पुं
वपदादिवज्ञातिरिक्तिकरूपेण पुंस उपस्थितेरितरपारतंत्र्यादन्वयः। विरोधइत्यन्वय
द्विवेति तन्मतदूषणमिति। एवं वक्रदंडस्य कुविलत्वं दंडस्य वक्रदंडाविच्छन्नापि न ल
क्षणा वक्रस्य कुटिलत्वपर्यायत्वेन तेन रूपोपस्थितिसंभवात् ननु ब्राह्मणपपि नस्य दवा १०१
ग्रहस्य वैराग्यलिंगानुयोगादिति शिवपदेनेति दैवतात्वादिनेति शेषः ब्राह्मणपदेन स्त्रिया
इरत्वेनेति शेषः पुत्रपदेनेति अपत्यत्वेनेति शेषः वाक्यभेदेनेति सोमपुमतयाविधेय

तयां वाक्यभेदापत्तिरिति भावः। उत्पत्तिवाक्यस्थानेककर्तृत्वबाधापत्तेरित्यपि बोध्यं नामा
र्थमिति निमित्तकर्तृत्वादिकमन्यथासिद्धमित्यत आह कर्तृपदं चेति नन्वेवं वैश्यपक्षे स
दावा अपाश्रयितोतेनानुमः स्यान्नतेदेनेति नामार्थयोरित्यादि विरोध इत्यस्य वैक
त्रोपन्नत्वेवेति आद्यमाह तेनाविति द्वितीयमाह नतीति जयेति। तत्साम्यमंक्रिया
श्रयोवाकनैसुनयमतइत्यर्थः। कर्मादिद्विनि कर्मकरणपदयोरूपणादिप्रत्ययांन तथा
तु कुत्यादिनयोः प्रत्ययप्राथम्यकत्वैकयोगाभावात् यथाकेवलरूढ़ि इत्यपेदापीत्य
र्थः। पदिरित्यादिस्य धारणाकर्तृपदप्रयोगस्तदाह क्रियाश्रयेवेति ननु पौनरुक्त्य
नुवादेनदोषः स्वबाध्या ह्येकत्रेति केवलयोः कस्वीरत्यानयोरसाधुत्वान्यपरस्य
रसमभिव्याहारेणान्यस्य साधुत्वं केवलस्य वाच्यकत्वमपरस्यानुवादकत्वमिति भावः

न.श. प्राप्तिनिर्बध्नन्योस्तयोरेकत्वराकोविरोध इत्यपि। किंचित्तदंशात्द्धित्तयाहिन्दे
४१ या मात्रस्यादिति तदृमतमाश्रित्य न्यायदूषणे गिसाकुं एव एवानिनन्तेकत्व प्रत्यय
र्थस्य ज्ञानान्वयः शाब्दनानन्वये कर्त्रीरिसंरव्यान्वेन्वय प्रसंगात्तनापि प्रकृत्यर्थस्य प्रत्य
यार्थगतत्वार्थ्यत्वाद्यकत्ववुत्पत्तिभंग प्रसंगादित्यतः प्रतिवदि मादृत्पाकाद्येनिए
कोद्धारिति तत्र प्रत्येकं सामर्थ्यावधारणे तदन्वययोग्यत्वमस्ति केवलमाकांक्षा
विरहः। तत्समार्थस्य नानन्वयः न ङोदेरितिन्नवैधमपि प्रत्ययार्थगतमुत्पत्ति विरो
धः इति वाच्यं बोधकत्वस्य तेवतथानियमात्‌ ङादेस्तु यत्ने सामर्थ्यमेवनावधारि १२
तानाभावात्‌ प्रहस्तत्वनेयंगिनिरितिपानदः। यतेते स्यादौ तु सैवगतिरित्यादूलिंगं
इति अथ येति यत्नार्थके योगे हुसंख्यावर्त्तमानत्वादेरेवान्वयइति चावः यद्वेति एत
अनुकूलत्वेदिशातिमन्तुपेत्यो कंवत्कातस्तस्य संसर्गमर्थ्यादिबा नामसंग वान्नतन्नशक्ति
तथास्ति लाघवेनानुकूलत्वमात्रस्यैवशक्यत्वापत्तेरथादौ गौणत्वकल्पना प्रसंगात्त
वाच्येति बोध्ये विशुद्धेति विश्रुद्दमाना पितृत्वप्रसंगवेदा ध्येतरिशक्तमेकदेशोयण
त्रमुत्पन्नदृत्यर्थः नवल्पितिमि भिलि छिनो हमस्मीत्यादौ चानुकूलत्वेनेति व्यापारापेक्ष
या तस्य लघुत्वादित्यभिमानेनेदं व्यापारत्वे चेत्यपिबोध्यं नापिकर्त्रेति आख्यातार्थेन
सनुबंगः कतापदं व्यापार वत्त्वपरं यत्नवत्परं वाद्य आक्षेप्यमिति व्यापारवन्मात्रस्य
कृतिर्व्यभिचारित्वादित्यर्थः आत्मेयत्नेति आख्यातेनेति अन्यथानुपस्थितस्या
क्षेपकत्वानुपपत्तेरिति कियादः क्रियाधातूनि व्यापारस्पेरस्यर्थः मंडनमतमाहफलेत्ये
ति फलानुत्पादादिति अन्यथाहे पो दिनस्यादिति त्वावः स्वमने फल्नत्वं जातिरित्यपि

श०का० श्रीसाद्धा यत्नत्वेनेति । अव्यापारत्वसमुपलक्षणं अनुकूलत्वस्यैसापि वो धेन त्वस्य सा
मान्यत्वेन तथात्वमत एव कार्यत्वं कटतस्यतावच्छेदकमिति वाक्ये लघो विशेषस्य
१०२ संभवे सामान्यस्य गुरोस्त्यागात् द्वयो कार्ययोः सामान्यांशी कारात्कार्यत्वेतत्वेन क
१०२ घटितत्वाद्यपि दृष्टा तस्य सामान्यतया न घटत्वान्वच्छिति गान्यलभ्यत्वात् तत्र रागि
रित्यर्थः । तान्दृश कर्मनागौरवादि दोषेसत्वे वा हत्त्वेत्र इति तथाच तादृशा श्रेनी तिर
न्यलत्स्यैव सर्पनिलक्षणं येति नवैयं शङ्क्या वर्तमानत्वाविधाने युगपद्वृत्तिद्वय १०२
विरोधइति वाच्यं विशिष्टलक्षणायामदोषात् तमणि सन्मते तद्विरोधस्यानावश्यक
त्सुयां शक्तिमपेक्षं यालक्षणस्यापतेनास्यां शक्तिलक्षणयोरमेकदाप्रवृत्तो न विरो
धः प्रकृतेव विभक्तित्वेन संख्यायामाख्यातार्थत्वेन नवनाम्लां लटत्वेन वर्तमानत्वे

शक्तित्रयमिति न दोषाव कावाट इति यत्नकालवृत्तियत्नलप्रकारक प्रतीतिपरत्व ज्ञानकान्दृ
त्यर्थः । अन्यथा व्यापारत्वेन यत्नस्यापि शक्यतया ऽसंगतेरितिभावः । यत्नवाचकं यत्नत्वे
निरोधः नवैव यत्नपदस्य यत्नापत्तिरिष्टत्वात् त्स्यातिरिक्त वर्तमानत्वाद्यविधायकत्वेन
तथात्वात् द्वासंख्येवेति एककारव्यवच्छेद्यं व्यापारमात्रं तेन वर्तमानत्वादेस्तथात्वेप्यवि
रोधः धात्वर्थेति धात्वर्थावच्छेदकफलानुकूलेत्यर्थः । धात्वर्थानुकूलव्यापारयोः क
र्मधारयइत्यन्ये आत्मना द्वितीयस्यापि शब्दानुपस्थितेपि यत्ने त्वर्थवर्तमानताद्यन्व
यस्तन्मते संनदेशिनव प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थेन्वयनियमभङ्गआख्यातसंख्यानामेव व्यति
वारान् प्रकारिद्वारा नद्वयकं भ्यनेगौरवमित्यजितसंभाष्ये तदुक्तं ननूपपत्तिराघटलक्षणसंबंधे
स्व स्वरूपसंबन्धेनेति तस्यापत्यमिति [illegible] वाक्यार्थ एवेति । धा

श० त० तुल्ययोरुत्पत्ति हेतुधात्वर्थकतया नञ्नञाभ्यामन्वयस्तत्रवाक्ये रीतिर्भावः। ननु ज्ञानानीत्या
दौ तदाप्यसंगतिरित्यत आह ज्ञानानीति धात्वर्थ इवेति विजातीयानां धात्वर्थानामन्वयादित्युत्त
१०४ रेरितिभावः नचैवं भावनानन्वये आरब्धमार्थसंख्यान्वयो नस्यादिति वाच्यं अत्रैव तदन्त
र्गतत्वात्तस्य आकाङ्क्षेति तत्सत्तावच्छेदकसामान्याभावे विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं नहितत्त्वे
विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं नतिष्यत्त्वमिति नतयोः सामान्याभावनिरूप्यत्वमित्यत आ
ह भागभावेति आरब्धमार्थेति तदाख्यातस्य संख्याबोधकत्वे मानाभावः प्रतीतेः
सु ब्रुवन्तत्सर्वसंख्ये वोपपत्तेः नन्वविनिगमनाविरहः प्रथमादिकर्तृकमादिवाच
कपदं विनाख्याता प्रयोगात्पचेत्यो इत्यादौ वाख्यातं विनापि सुब्रुवन्तत्या संख्योप १०४
स्थापनादित्विन्नत्वंद्रुक नेकर्तृत्वादौ व्यभिचारादितिभावः कर्त्राख्यातेत्यो दृष्टान्तपव

तीत्यादौ कर्मगतसंख्या विवक्षायामसाधुतेति भावः एकपदेति भावनयासहैव रतिबोधकं सु
द्धं व्यापारानवरुद्धं ननु व्यापारस्यो देश्यतया विषयत्वेपि व्यापार्यत्वेन तं द्रव्यस्यैव विषय
तया तत्तः सिद्धत्वं तत्त्वादित्यतिप्रेत्याह विषयत्वेन निराश्रयतया भावनान्तरप्रसनुषङ्ग
मे तात्पर्यस्येति स्वरान्यो वाक्यद्रव्येनकश्चित्पुरोवइति भावः। यद्यपि विशेष्यत्वे
व्यापाराहे रपि तत्पापि भवा विशेषणत्वे सति सा द्रव्यपरतया वा तद्विशेष्यत्वं विवक्षि
तं तत्त्व तद्व्याख्यात मपि प्रेत्य निरूढदौव तत्र तात्पर्यविषयेप्सा धन तविशेष्यधा
त्वर्थतामादौ संख्यानन्वया दन्यदेव नदतनय नियामकमनुसरेत् अनुगतं तन्नियामकं वि
सर्वत्रेलेति एतद्व्यापाराविकरणकारककत्वमन्तुष्येयोक्तं वक्तव्यस्कन्दव्यापक त्वाने
कत्वसंख्याया भवान्तत संख्यान्वयः अत एव व्यापस्य बहुत्वे प्येकवचनस्यैव साधुत्वेन

शा०त० प्रयोगश्चेत्याहुः साकांक्षेण भावनासाकांक्षेण तदन्वयि नेतियावत् नन्वेवं ज्ञानातीत्यादौ
संख्यान्वयो नस्यात्तत्रारव्याततात्पर्य्यविषयाभावनादेरनन्वयादितिचेन्नतत्र वर्त्तमान
१०५ त्वादेरेवारव्याततात्पर्य्यविषयत्वात्तस्यच हार्थान्वयित्वेपि परंपरयावैत्रादेस्तदि
प्यत्वादित्याहुः भावनेति सत्यंतं भावलकारार्थ इतीयं ज्ञानादिपदोपस्थाप्यगत
मित्युक्तयमुपात्तमित्येके मतं प्रथमांतोपस्थाप्यत्वं मतएव भावनाविशेष्यत्वमित्यर्थ
इत्यन्ये प्रतीतेः प्रतीतिप्रसंगात् कर्तृकर्मादिविशेषलाभो नस्यादितिभावः शब्दानुप
स्थितेनानन्वयापत्तिरित्यपि बोध्यं नत्वेति शुद्ध धातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमाविधा
नादितिभावः केवलादपि किंक्रियाशून्यादपि शुद्धत्वं तु इतीयादिपदन्वयप्रकार
राहित्यमितिभावः तत्राप्युक्तीति पदार्थाहारस्तु तिपदित्ययात्तत्राह्नाशून्यचेतिरवंसं

तिवैपरीत्यापत्तिरितिभावः नं द्वेक इत्येक इत्यादौ व्यभिचारं स्फुटतयोपेक्ष्य नियमपक्षेपि नदो
षइत्याह एके वहीति यद्यपि सामानाधिकरण्यं पनैकसंख्यानिर्धायकत्वमेव साध्या विशेष
णं नापि भिन्नसंख्या भिन्नकयोरेकत्र वृत्तिः कर्तृवाच्यत्वानभ्युपगमेन तदसिद्धेः अ
तएवोभयपदार्थान्वेद स्तदितिसप्युक्तं तथापि विभक्त्यर्थद्वारक विशेषणविशेष्य
भावापन्नार्थत्वेसति विभक्तिमत्त्वं सामानाधिकरण्यं पराहुः प्रकृते तत्र विभक्त्यर्थद्वारै
व विशेषणविशेष्यभावात्तत्र विभक्त्योरेकसंख्यानिर्धायकत्वं विनानुपपन्नमिति
तत्र तात्पर्य्यमित्याहुः एकं सत्त्विति द्वेक इत्येक इत्यत्रैकपदं सामानाधिकरण्यमिति विषयं
अन्वयो भाव्यमेकसंख्यानिर्धाने ख्याख्यातार्थसंख्यानन्वयेन निराकांक्षत्वादिति
भावः एवं वरीतिभिन्नैकसंख्यानिर्धायकत्वेन सामानाधिकरण्येन त्वेकत्वस्य।

न॰ श॰ अन्यथेति। इदमेव सामानाधिकरण्यमिसन्निमानः क्वचित्तदंशे विवरणेनेति विधीनितस्येति।
१०६ कपादोपात्तत्वप्रत्यासत्त्येति नावगन्तीहसाधनत्वज्ञानप्रवर्त्तकत्वमतेनेदं पाकेपा
कविषयकृताविनिमत्तत्वेनः अनन्वयादिति एकस्याप्यन्वयपि स्यादित्युक्तेरितिनाव
प्रतीतत्वेतिपदार्थैकदेशत्वादित्यपि बोध्यं वस्तुतस्तु नितिपदार्थान्वये संग
तिनतदेकदेशान्वयस्तत्पैदव्युत्पत्तेः वैचित्र्यन्नेत्याद्दोचानन्यगतिकतया एकदेशा
न्वयइतिज्ञातः पाचकपदमिति। यद्यपि पक्वत्वपि पाचकपदप्रयोगोनस्यात्पाचकस्य १०६
कृतावनन्वयात्कर्मिणोपि शक्यत्वेनपदार्थैकदेशत्वाद्यदिचतन्नयौगिकं किंतु
रूढमेवयद्वित्वायोग्यतयाएकदेशेनाप्यनन्वयस्तत्रायोग्यता शक्यत्वेपितुल्ये
तथापि गौरवान्नयोग्यताशाब्दत्वपक्वत्वपि पाचकपदगौणमितिनावगन्धर्मिणि

त्वात्ति। किंत्वत्रेतिमात्रेसमवायः संसर्गइतिमतनेदनेदमित्यन्वेआमगमादाविति। कर्म्म
एपणिसनुत्कालस्य तत्रापि सत्त्वादितिभावः नवीनास्तित्वस्यस्वरसो ज्ञावतं तद्वीजंतुसा
मग्रंन्नावोदेवृपकत्वाच्चावेसंसर्गवृत्तिनस्यभावावलंबनंसहकार्य्यकैसाधनेन। कोनादिप
देक्वचित्तिवारस्त्रुतिपरेति एतत्रैवैत्रोगच्छती सत्तगमनक्रियाफलसंयोगरदेशसंयोग
स्यवैत्रेविसत्वादइतिव्याप्तिवारणाययद्यप्येवमात्मानंजानामीत्यात्मन्यव्याप्तिः तथा
पिकरणव्यापाराविषयत्वादिकंतद्बोध्यं कर्तृत्ववदितिकृतिवदित्यर्थः समवायस्य
संसर्गत्वात्कर्म्मत्वमपीतियद्यपि वाक्यतयातद्रासतएवतथापितत्प्रकारकप्रतीति
मन्नुपेतत्वात्कं वस्तुतस्तत्वेत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यत्रवैत्रवृत्तियत्नजन्यव्यापारजन्य
फलाश्रयस्तंडुलइतिप्रतीतेस्तृतीयार्थः समवेतत्वस्युपस्थितौधातुना व्यापारस्यजन

श॰ र॰ कलस्य संसर्गरूपतया चोपस्थितावच्छिन्नतया विशिष्टेन शक्तिरिति तेनान्यत्र तत्रत्याश्र
श्रयत्वमात्रे स हि विफलावच्छिन्नव्यापार एव धात्वर्थस्तदाश्रयत्वमात्रेऽर्थे द्वितीया
२० पचेत तंडुलं पचतीत्यत्र तंडुलवृत्तिफलजनकव्यापारजनकभावना प्रयुक्त इति प्र
२० तीतेस्तथा चाश्रयत्वं तादात्म्यसंबंधेन तस्यैवानन्यत्वाद्विशेषणत्वं नन्वाश्रयत्वमपि सं
सर्ग इति चेन्न तत्प्रकारत्वेकस्यानुभवसिद्धत्वात् प्रसंगाद्दाह धात्वर्थ इति विन
श्यदवस्थेति फलानुकूल इत्यर्थः। व्यापारत्वेति फलस्वरूपयोग्यव्यापारत्वेति १५
स्पर्श [illegible] इत्यर्थः। परेति। नन्वेवं [illegible] स्पन्दादौ
रपि कर्म्मताप्रसक्तिः यदि [illegible] कर्त्तृत्वं [illegible] प्रसंगादिति
दा

तिथेत्तानां तस्य कर्म्मत्वं तदाप्यपादानत्वविवक्षितैवसाधुः कृत्वा [illegible] पाठपदं धात्व
र्थपरम्परितो [illegible] समासः [illegible] लोपी समासः अन्यथा
बहुवचननपुंसकलिंगतान्यतरापत्तेरिति व्यवस्थिति प्रवृत्ति हेतूपायगोचर इति साध्य
ज्ञानस्यैवोपास्यत्वात्तत्रैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिकल्पनं तस्यैव साध्यत्वोपपादकत्वादिति
वः ननु लाघवात्कृत्यस्यैव धात्वर्थत्वे व्यवस्थितेऽपि व्यवस्थितेऽन्यादौ व्यापारलक्षणा स्यात् अन्यथा
रथोगच्छतीत्यादौ व्यापारप्रतीतेस्तस्यैवाख्यातवाच्यत्वं स्यान्नयदि च लाघवेन यत्न एव
शक्तौ तत्र लक्षणा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं किंचैवं कार्य्यान्वितत्वमुत्पत्तिरपि स्यादपि वाख्या
तत्वेनाख्यातवाच्यस्य व्यापारस्य तत्र विशिष्टत्वेन तद्धर्मिता सिद्धेस्साधनत्वमेकपदोपात्त
त्वमसासतेः॥ ॥अन्ये तु। यदि च तस्य यत्नो यस्तदा व्यापारलक्षणा स्यादिति निष्ठ्रे प्रसा

कृतत्वविशिष्टेद्दोषप्रसंगोऽपि निमेवं फलस्य धात्वर्थत्वे स्पंदजन्यसंयोगाद्याश्रयतया ग्रा
माकाशादि कर्मगमनवदिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् तथा च गौरवमपि न्याय्यं प्रामाणिकत्वा
दिति ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ अस्त्वेवं तथापि फलाद्यौ फलमेव धात्वर्थस्तत्र लाघवात् फलादिको
१०८ नावात्र तु न वा कथंचित्त्यागात्तादि व्यापारार्थत्वे धात्वत्वेनैव तत्त्वात् कल्पनाद्रापि नेष्यतिवा
च्यं ज्ञानानीत्यादौ विद्यते चेत्यादौ तथा व्याप्तेः यदि च तत्त ज्ञानीत्यादर्थे शक्तिर्न द्वितीया
धकाननतया तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं ननु चैवं व्यापारकाले पचतीति न स्यात् न च व्यापारस्यापि
तदर्थः एवं सति पूर्वोक्ता तसयं यत्नार्थत्वादिति चेन्न तत्रापि तद्भासत्वे तामादाय तत्प्रयोग १०८
संभवात् तदसत्त्वे व्यापारकालेऽप्यात् तथात्वात् तंडुलं पाकयत्ने विग्गमदृश्यामित्यादि
ननु व्यापारांशे कौ फलविशिष्टो वा अन्यतरमात्राकारत्वे कथं लाघवं फलतत्व्यापारत्वयोः

प्राधित्वेनाविशेषादिति चेन्नैवं फलावच्छिन्नस्यैव व्यापारस्य त्वया धात्वर्थत्वेनाभ्युपगंतव्य
त्वात् अन्यथा त्वन्मते गंतोः पर्यायतापत्तिः फलांशस्यापि प्रतीतेश्च एतेन गमनत्यागयो
स्त्वियोर्थे हानपर्यायितस्य पास्तं नवसंयोगविभागादिफलस्य व्याव तं कितमानद
वच्छिन्नत्वेनशाकारत्वमित्यग्निमत्त्वं च विरोध इति वाच्यं अव्यापकं किं तया व्यापारवि
शेषण्यां [illegible] तस्य नशाकत्वं किं रूपं [illegible] कर्तृयाशाकाद्यान विषयत्वेन फलमादिश्य
कर्मेतिनदर्पत्वाद्री [illegible] संयोगस्य न प्रोद्दर्णपदार्थत्वमिति आकुक्त
स्याप्यत्रैव तारत्मिसुपपादितमाधेयशक्तेरेवपचतीत्यत्र फलगतानुकूलव्यापारानु
कूलत्वेनाख्यातार्थप्रतीते व्यापारो धात्वर्थ इति वाच्यं फलानुकूलत्वेनैव तस्य प्रती
यावदसिद्धेः अन्यथा अतिप्रसंगेन [illegible] सिद्धौ [illegible] प्रयासान्

हरु यप्रसंगत्वदृष्णयातादृशप्रतीत्युपपत्तेश्चेति न विशेषणं न त्वावर्त्तकं त्वयः संतापनविशेषस्य
फलाव्यभिचारात् तेनोपलक्षणत्वं शक्तेरिति शेषः उपरंजकतया शाब्दज्ञानविषयत्वेन
फलस्यापि शक्यत्वात् अपरे तु तस्योपलक्षणत्वमेव यथा च दंडज्ञाने विषयस्यावि
१०२ शेषणस्याप्येवोपलक्षणमित्युक्तमाकरे एकशक्तिसंभवे शक्तिद्वयेन युक्तमनन्या
नामके वेति योग्यं तावति सिद्धकारि विरकालकलानुसारे पि न योग्यत्वमिति लोक
दे दृष्टारे कैवशक्तिरिति नादः स्पंदविशेषगमनत्वालिंगितद्रव्यगमनत्वेनाना
मादः स्पंदत्वेति न चितिविभागरूपफलस्य विशेषणीभूतनया कर्तृत्वमित्यर्थः १०५
कथमेतदत आह स वेति अन्यावर्त्तकतया विशेषणत्वं नो वादिवत्यर्थः ... वंकथं
तस्य प्रतीतिरित्यत आह सक्तनीति उपरंजकतया तस्यापि शक्यत्वादिति भावः एतच्च

फलांशप्रतीतिस्व दृष्टेन न व्यापारश्चतं केचित्तु तत्प्रतीतिरसिद्धैव गमेः स्पंदविशेषद्रव्यादिदेशस्य
रसेन गमनत्वं कर्मत्वव्याप्यं सामान्यमिति लीलावती स्वरसेन च गमनत्वस्य इत्येतयोर्भेदा
देव नोक्तपर्यायत्वमिति तेन तेन रूपेण व्यापारमात्रमेव धात्वर्थ इति साकूतं उक्तं जानि पस्थि
यकमाह देवेनेति न च देवनादानानि व्याप्तिः तत्र देवतास्तत्वस्याप्युद्देश्यत्वात् त्यागे च स्वत्वस्व
त्वध्वंसस्येवोद्देश्यत्वात् सोमस्य यागात्मकएवजुहोतिप्रयोगेप्रक्षेपवीर्ल्लमिश्रं संप्रदा
नेति एतच्चस्वीकरणस्यतीयस्त्यागकारणमात्रं नो विनैव दायसिद्धेः अत एवोत्सर्गेपि द्वा
तिर्म्मुख्यइसाकूः केचित्तुस्वीकरणानि आपेण त्यागेपि यत्रान्येपि न स्वीकरणं तत्र न दा
नमिद्धिः किंतु त्यागमात्रं अत एव पुंश्चरवी उभारेस्त्यागमात्रं तदानं अत एव वशिनायुग दे
घादिसादावपि दानेन अपितु त्यागमात्रं एवं च श्राद्धादावपि संप्रदानस्वीकरणं नावादिति

श्र॰ प॰ संक्षेपः प्रसंगादाह उपसर्गस्थितिनिनत त्रास्वार्थविशेषे शक्तिर्वा धातोरितिशेषा धातोरर्थेति
नचैवं नानार्थत्वेपि प्रकर्षस्थितिमादाय प्रतिष्ठतइत्यादौ स्थितिप्रकर्षधीः स्यादितिवाच्यं धा
त्वर्थस्य प्रकर्षस्य तावेदानादितात्पर्ये तत्स्य तस्य तत्रासाधकत्वानात्पर्यस्यानेनैव नदूबोधक
११० त्वाद्यनेन विनेति यद्यप्युपकृते नमि स्यादौ ग्राहं विनापि तत्प्रयोगस्तथापि तदतिरिक्तस्थले धा
तोः प्रागेव तत्साधुत्वमितिभावः धातोस्थितिरित्युपसंदानिकशक्तेस्तु योगो कायादितिशा
ब्दसामान्येति प्रकृष्टस्य पस्यापि जयत्वादिति भावः एवमपि जयत्वेनैव तस्य धीः स्यादित्या ११
ह प्रकर्षादिरितिआरव्यातस्येतिः यद्यपि वर्तमानत्वस्य तत्तावेवान्वयान्न तदर्थस्य धात्व
र्थान्वयनियमः तथापि तद्विशिष्टकृतेस्तादृश्ययोरस्येवेति भावः प्रत्याख्यायत्वइति एतद्वे
गमनत्वप्रकारकप्रतीतिं द्वाद्येनोक्तं पदद्विगमनत्वावप्रकारिकाधीस्तदागमनान्ता

वं प्रत्यक्षस्य विरोधित्वमाहेतिनं द्वितीयासत्वेत्वथानुपा भावनायामन्वयस्येवेति वक्तुं तसुप्र
कर्षविशिष्टधात्वर्थइव विरोधित्वविशिष्टगमनाभावेनावनान्वयः स्यात् तथैव वक्तुं सं ते
ननु धात्वर्थविशिष्टे प्रत्ययार्थेतिपावगमनत्वप्रकारिकैवधीः अत एव तत्र इत्युपेक्षितं इ
वदुक्तं वानगमनं धात्वर्थ एवेति त्रिनीतिनवसुपांतथा नियमः प्रकृतसर्वगतत्वस्य
तद्विषयत्वेपि संसृष्टान्वयबोधकस्यैवगम्यस्य तस्य सामान्यविषयत्वान्नान्वेवंगमनस्या
धात्वर्थत्वेनिष्टतीस्त्वाग्निगमनज्ञानप्रसंगइत्यत आह एवं चेति तथा च तत्र शाब्दत्वाव
दकत्वकल्पनात्प्रयत्नाचित्यापेक्षत्र मितसाततः शास्त्रार्थापरित्रेति न्यायादिति भावः तदेवा
ह तथापीति नव्यास्तु आगच्छतीत्यादिकं नव्यास्तु तावच्छेदकं गौरवात्किं तु जित्यादिकमेवो
पसर्गार्थानास्वार्थमात्रं तदेववतेषां द्योतकत्वं नत्वेवं केवल वातोरपितत्सत्व

श॰ प्र॰ यापत्तिः केवलस्य तत्रासाधुत्वादिति वदंति ननु यत्कंतरकल्पनं लक्षणमेव तथात्वं प्रकृतलप
त्वाचेत्यामकर्ष एव लघुरिति तत्रैवोपसर्गस्य शक्तिरस्ति स्वतन्त्राद्येवं हीलिंगचेवमिलितया
च विनिगमनाविरहाद्वयमेव शक्तं नत्वेकमवछेदकं ग्रान्यथा घटादिपदेपितथा
स्यादिति भावः धात्विति। घटादिपदे तु विनिगमकाभावादानुपूर्वी विशेष विशिष्टस्य क
जातमर्म्मत्वशक्तिरिति भावः ननु तथापि शक्यतावछेदकमेव शक्यतावछेदकतावछेदकयो
र्भेदेन शक्तिभेदस्यावश्यकत्वान्निरवयवत्वेन शक्तिभेदस्याप्यसंभवात् एवंच प्रत्वेन
शक्तत्वे प्रवृत्तिनैव शक्तावछेदं आश्रयत्वांशस्यान्य लक्षणत्वादिसरूपेराद्याख्यवति
नन्वेवं वृत्तिद्वयविरोधापत्तिः मणिकृन्मतेन तदभावेन प्रकृष्टोपस्य शत्यन्वोपस्थि
पस्थिता तदन्वयस्य संभवाद्विशिष्टस्य लक्षणयैवोपस्थितेन्नोक्तदोष इत्यत्वे

प्रतिपत्तव्यत्वविरोधि गरलतर्णे स्वैयाख्यनिरूढत्वेनास्थितिप्रकर्षभीरिति ध्येयं नन्वेवं विन
कः कर्म्मत्वादौ शक्तिर्न स्यात् लक्षणयैव तदुपस्थिति संभवात् आदिवहित्वकेस्या
ख्यर्थ्यादकत्वादिति चेत् विनिगमकाभावेन वैपरीत्यापत्तेः नन्वेवमोपाधिकरणादि
पदानां विशिष्टोपाधौ शक्तिर्न स्यात् लाघवेन विशेष्यमात्रशक्तौ लक्षणया विशिष्टोप
स्थिति संभवादिति चेन्न विशेषणविशेष्ययोरन्यतरशक्तौ विनिगमकाभावात् तत्र तेनैव
केवलधातुप्रयोगाविशेष्यवाचकतानिर्व्वाहः प्रतिष्ठत्वस्य तन्मुख्यापोपस्थिति
विना वनानार्थत्वेन प्रस्थाने प्रतीतेरुपस्थापकस्य धातोरेव तत्र शक्तिरिति तन्त्रन्यत्र
गृहीतशक्तेः धातोर्विस्मृत्वार्थोपस्थितौ बाधकाभावात् प्रशाल्यानाफितास्य नुपपत्त्या
लक्षणासंभवाच्च निदिग्धि शोध्यादिति तथा वशाक्यसंबंधोप्यविरुद्ध इत्याहुः इति

प्र.न. त्तीति संकेतग्राहकत्व। इदस्य विलक्षणत्वादिमत एवानुभूतत्वात्तस्यैव स्मरणादिमित्यत्र नेति

नन्वी इदं स्त्रीविषयं यंगे हि दृश्यघटान्नुज्ञास्य सीताकारेणैतेन शब्देन नचे ध्यानमया। किंचि

तस्याग्रे हि दृश्यघटासंती तिभिन्नप्रकारक ज्ञानजनकत्वात्तेन [illegible] ख्याद्यनु

पस्थितेर्लक्ष्यान्वयबोधिकाश्चतंत्रे छाया नियंतृत्वमात्रकत्व [illegible] अन्यत्वे नवि

शेषकर्मत्वादिसंकेतस्तत्रागतेः प्रयोक्तृ समर्था धीनिष्प्रकल्पिका। [illegible] दित

दृष्ट्युक्तेन व्यासनिमानमात्रत्वेतस्य दृष्टकाञ्चितापत्ते स्वार्थधीबलात्स्यादिति चेत्। इदं नापि

प्रत्यक्षादिप्रतीतिहरनिल्लतथा तदा बोधाभावमपि तुल्यं यत्तु संशयादि नैव व्य

वकारान्यथासिद्धेः सा प्रमाणमिति तिलर्दपि नतथा लवे शाब्दादरपि प्रमाणत्वा

नुपपत्तेः। शाब्दार्थप्रत्यक्षी खलु व्यवसायस्यापि तुल्यत्वात् तस्मात्सोपि प्रमाणमे १८५